

VII. ol.

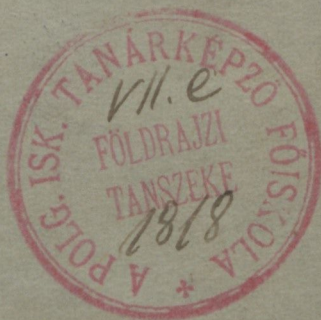
1813

SZEGEDI M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGÓGIAI-LÉLEKTANI INTÉZETE

V.

A középiskolai földrajzoktatás története Magyarországon az első Ratio Educationis-tól napjainkig.

IRTA :
BÓDI FERENC

ABLÁKA GYORGY KÖNYVNYOMDÁJA SZEGED.

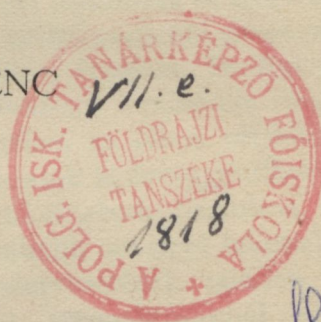
1935.

A SZEGEDI M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGÓGIAI-LÉLEKTANI INTÉZETE

— V. —

A középiskolai földrajzoktatás története Magyarországon az első Ratio Educationis-tól napjainkig.

IRTA :
BÓDI FERENC

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000621493

ABLAKA GYÖRGY KÖNYVNYOMDÁJA SZEGED.
1935.

1818

91:371.3 (439)

*A szegedi m. kir. Ferenc József-Tudományegyetem
Bölcsészet-, Nyelvo- és Történettudományi Karához benyújtott
doktori értekezés.*

*Bíráló: Dr. VÁRKONYI HILDEBRAND egy ny. r. tanár.
Társbíráló: Dr. KOGUTOWICZ KÁROLY egy. ny. r. tanár.*

BEVEZETÉS.

Dolgozatom célja: történeti okfejtéssel járulni hozzá a középiskolai földrajzoktatás módszeres öntudatának fejlesztéséhez.

E célból vizsgálni fogom azt, hogy milyen művelődés-politikai, pedagógiai, didaktikai és tudományelméleti törekvések és hatások alatt alakult időről-időre a középiskolai földrajz tanításának elmélete s melyek voltak, s milyen egyéb körülmények összhatása révén jöttek létre a valóban elért eredmények s ezek egymásutánjának eredményéül a jelen állapot.

A művelődés-politikai viszonyok szemelőtt tartása készített arra, hogy vizsgálódásom fonalát éppen az első Rationál vegyem fel. Ekkor lett ugyanis állami ügyvé, politikummá a nevelés ügye. Ez a köztudomású körülmény összefüggésünkben azt fogja jelenteni, hogy ettől kezdve az állam érdekében gyökerező tantervi célkitűzés és szervezet az alakító tényezők sorába lépett s kérelhetetlenül érvényesült ott, ahol az iskolafenntartás az állam feladata. De hat ez a tantervi akarat ott is, ahol a felekezeti autonómia többé, vagy kevésbé vihartálló öltözetében az állam céljától elütő egyéb célkitűző és szervező akaratok is érvényesülhettek.

A pedagógiai-didaktikai elvek tisztulása szintén érvényesült, mégpedig mindinkább növekvő tekintéllyel a középiskolai földrajzoktatás szervezetének minden vonatkozásában. Vizsgálatuk tehát szempontunkból elkerülhetetlen. De a tudományelméleti tényezők figyelembe vétele is elmellőzhetetlen egy olyan tudomány középiskolai oktatásának történeténél, mely éppen a tárgyalandó korban esett át a módszeres kialakulás összes gyermekbetegségén, de a végsőnek mondható logikai tisztulás pillanatán is.¹

E hatások mértékének és egymáshoz való viszonyának vizsgálata azonban csak a tanítási elvek fejlődésének megértéséhez vezet el bennünket, de még nem a valóság eredményeihez. Ezekhez csak úgy tudunk eljutni, ha figyelembe

vesszük az iskolának az előzményekből már kialakult gyakorlatát, annak tényezőit, a tankönyvek és segédeszközök állapotát, a múltból átöröklött formákhoz való ragaszkodást, s nem utolsó sorban a tanítói személyzet minőségét, szóval az iskolák életének összes fontosabb személyi és dologi feltételét.

Az összes alakító hatások és feltételek felölelése lesz tehát vizsgálódásunk lényege. De éppen azért, mivel ezek a feltételek mind egyenként, mind összehatásukban nemcsak koronként, hanem térbelileg, ugyanazon koron belül is különbözők voltak, további feladatunk éppen ezeknek a különbségeknek vizsgálata lesz. Ezen az alapon fogjuk időről-időre külön választva tárgyalni a katolikus és autonóm iskolák viszonyait, melyeknek egészen az 1883.-i XXX-ik tc. gyakorlati teljes érvénybeléptéig külön életük volt, mert életfeltételeik és kitűzött céljaik is különbözőek voltak. Külön vizsgálat tárgyát fogják tehát tenni a református, evangélikus, unitárius és görögkeleti iskolák összefüggésünkevágó viszonyai. A reformátusok viszonyait egyházkerületek szerint fogjuk vizsgálni, az evangélikusokéit az ismeretes Királyhágón-inneni és túli felosztás alapján, a görögkeletieket nemzetiség szerint. Ezen körökön belül fogunk ugyanis még az autonóm viszonyokból eredő különféleség mellett is bizonyos, mégpedig igen nagy mértékű s kétségtelenül felismerhető egyezéseket találni.

Gondot okoz bizonyos mértékben a középiskola fogalmának elhatárolása. A nehézségeken úgy véltem legkönnyebben segíthetni, hogy mindig és mindenütt azt vettem középiskolának, amit maga a kor — bár különböző elnevezés alatt — rendelt alája ennek a fogalomnak. Kivételt csak a Bach-korszakot felváltó néhány esztendő viszonyaival tettem, ahol a középiskola keretébe tartozónak ismertetem a néhol formailag főiskoláivá vált, de valójában a középiskolai művelődés épületét befejező VII. és VIII. osztály tanulmányi anyagát. Éppen a középiskola fogalmának állandó szem előtt tartásából következik, hogy vizsgálódásunk ki fog terjedni mind a gimnáziumi, mind a később keletkezett reáliskolai középiskola típus földrajzoktatására. De nem terjedhet ki azon iskolákra, melyeknek célja, — bárminő mértékben is — a szakszerű képzés. Ezen az alapon kapcsoltam ki tárgyalá-

sunkból a katonai reáliskolák viszonyainak vizsgálatát is. Ugyancsak ilyen szempontok figyelembevételével mellőztem leányközépiskoláink földrajzoktatásának tárgyalását is, amennyiben ezeket az iskolákat a tárgyalásunk által felöltött idő legnagyobb részében nem lehet középiskoláknak tekinteni s jelentőségük a nemzet és társadalom életében, mind a múltban, mind a jelenben, egészen más, mint a fiúközépiskoláké.

A földrajzi elhatárolás kérdésénél is a történeti szempontot kellett alapul vennem. Magyarországi középiskolák földrajzoktatásáról lévén szó, csak azokat az iskolákat tekinthettem ilyeneknek, melyek a mindenkori magyar állam határain belül voltak. A mindenkori meglévő lelki és szellemi egység és az összefüggésünkön belül is megállapítható összetartozás alapján tettem kivételt az erdélyi bármilyen nemű középiskolák földrajzoktatásával. Horvát-Szlavonország ez összefüggésbe vágó viszonyait azonban, éppen a megjelölt elvi okokból kapcsoltam ki tárgyalásunk menetéből.

I. fejezet.

A katolikus grammatikai és latin iskolák földrajzoktatása az első Ratio Educationis-tól 1806-ig.

Az első Ratio földrajzoktatását illető értékelésünk nem állana biztos alapokon, ha pillantást nem vetnénk a megelőző középiskolai földrajzoktatásra. Míg e visszatekintés az autonóm iskolák tárgyalásánál önként fog adódni az által, hogy itt a Ratioéval egyidejű viszonyok egyelőre még nem az alkalmazkodást, hanem éppen a régi formákhoz való ragaszkodást jelentették, addig a katolikus iskoláknál ténylegesen meg kell vizsgálnunk a megelőző dolgokat, melyek az új állapottal egybevetve lényegesen mások voltak.

A Ratio előtti katolikus középiskoláknak legszélesebb körben elterjedt és közismert tanrendszere a jezsuiták Ratio Studiorum-a a földrajzot is felvette a gimnázium tárgyai közé, mint az ó- és újvilág földrajzát, amin azt kell érteni, hogy az oktatás tárgya egyrészt az ókori népek történetének színtere, másrészt a jelenkori földrajzi viszonyok leírása volt. Tankönyvül a jezsuita J. Tomka Szászky „Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam” című munkáját használták.² Részletes tanterv hiányában e könyv anyaga és felosztása nyújt mindenesetre legbiztosabb tájékozást arra nézve, hogy mit és hogyan tanítottak a Ratio előtti katolikus középiskolákban a földrajzból.³ E könyvben foglalt módszeres felfogásnak lényege a bevezetésben van adva. A földrajz szerinte új-, közép- és ókori,⁴ ami már magában véve is a történelmi szempont teljes érvényesülését s benne a földrajz önálló tárgy voltának eleve való tagadását jelenti. Tovább olvasva a bevezetést, az a meggyőződésünk támad, hogy e könyv a geográfiát a történelmi fejlődésben kialakult külső világra vonatkozó ismeretszerzés egyik módjának tekinti csupán, melynek anyaga bele tartozik azon külső világot illető nagy ismerethalmazba. A földrajz fenti felosztásának az oktatás három kurzusa felel meg. Ezek közül az első új földrajzot ad, a második ennek összehasonlí-

tását az ó- és középkori földrajzzal, a harmadik mindezekhez az országok részletes történelmét kapcsolja.⁵ A könyv tulajdonképpen csak az első kurzus, tehát az új földrajz anyagát öleli fel s azt három osztályra terjedőnek ítéli.⁶ Ezt az anyagot először generalis, azaz általános, majd különösebb, végül egészen különös szempontokból óhajtja tárgyalni minden egyes osztályban,⁷ ami az általánosról a különösre, a távolabbiról a közelebbire való haladás deduktív methodikai módszerének felel meg, nyilvánvalóan teljes összhangban a jezsuita iskolák egész didaktikai-logikai szellemével. Az első osztályban az általános rész a matematikai, fizikai és politikai földrajz fogalmaival vagy még inkább azoknak nevével akar megismertetni, majd a speciálisabb és a legspeciálisabb rész az országok nevét, fekvését, vizeit, felosztását, nagyobb városait és székhelyeit, kormányformáját, vallását, uralkodóját említi meg,⁸ tehát az országoknak fokozatosan, először általánosabb, majd részletesebb leírását adja. Ugyanezek a szempontok érvényesülnek természetesen a másik két osztályban is.⁹ Ha most már magát a könyvben foglalt gyakorlati megoldást tekintjük, úgy azt mondhatjuk, hogy a legáltalánosabb bevezetés math. és fizikai földrajzi fogalmi meghatározásai pontatlanok, nem lényeges vonásokat felölelők, naivak, s inkább csak arra alkalmasak, hogy az egyes földrajzi jelenségek és objektumok neveit rögzítsék meg az emlékezetben. Politikai-földrajzi bevezetésében talán a legjellegzetesebb vonás, hogy az államot alkotó 5 rend (domesticus, civilis, militaris, ecclesiasticus és litterarius) elkülönítésének és fogalmainak ugyancsak naiv meghatározását tartja a legfőbb feladatának.¹⁰ A leíró részben általánosan, vagy részletesebben a dolgok külön-külön, egymásmellettségükben s nem együvértartozásukban szerepelnek s feldolgozásuk egyetlen létező, mégis valamelyes kapcsolatra rámutató alapelvét annak a haszonnal megnevezése jelenti, melyet az egyes objektumok a különböző emberi tevékenységek szempontjából jelentenek.¹¹ Így aztán a könyv a maga nagy terjedelmével összefüggéstelen, s éppen azért megemészthetetlen adathalmaz, névkatalógussá válik, bár a jelszó: „multum, quam multa proponere“.¹² Ugyanígy meg van elvben a nominalismus elítélése, csak az ellene való védekezés fegyvere gyenge, mert azt csupán a „memorabilia kedves és lendületes előadá-

sában véli feltalálni, de egyidejűleg arra int, hogy a földrajz ne menjen át történelmi tárgyalásba.¹³ Ez az intellemt nyilvánvalóan gyenge ellensúlyozása annak a mű egész felfogásában gyökerező őszinte kíváncsiságnak, mely szerint a bölcs és „türelmes“ tanító egy-egy ország földrajzához a lehetőség szerint kapcsolja hozzá történelmét is.¹⁴ Általánosan figyelmeztet a honismeret fontosságára s ennek oly módon igyekszik megfelelni, hogy Magyarország és melléktartományai leírására majdnem annyi helyet szentel, mint a legterjedelmesebben tárgyalt Németország leírására. A speciális leírást mégsem a hazán kezdi, hanem Portugálián, mert az Európának, az „ülő szűznek“ koronája.¹⁶ Az egyes országok részletes tárgyalása, jobban mondva hegy-vízrajza objektumainak, valamint helységeinek névszerű felsorolása, vagy középről, vagy északról indul ki, s halad körben tovább, mint ahogyan azt a bevezető utasítás előírja.¹⁷ Az előrehaladás módja: a helységeket nagyságuk szerint feltüntető térképen való képzeletbeli útazás, mely az alkalomhoz és szükséghez képest hajózás, vagy katonai expedíció is lehet.¹⁸ Ez a kezdetleges, de az emlékezet többirányú gyarapítására és az élet gyakorlatára való előkészítés szempontjából valóban alkalmas módszer nem a Ratió újítása tehát, — mint ahogyan azt szeretik feltüntetni,¹⁹ — hanem ősi soron gyakorolt szokás.

Ha a jezsuiták rendszerét maradéktalanul követték volna, mindenesetre kapott volna a középiskolát látogató ifjúság földrajzi oktatást, mégpedig a fenti irányban és szempontok szerint. A valóságban azonban sokkal sivárabb volt a helyzet. Még olyan iskola is, mint a kalocsai, teljesen elhanyagolta 1777. előtt a földrajz oktatását s az a tanrendben nem is szerepelt.²⁰ Barics Béla pesti egyetemi tanár a Ratiót illető bírálatával kapcsolatban említi, hogy jezsuita iskolában való diákoskodása ideje alatt semmit sem hallott azokról a tudományokról, melyek nem a szemlélődésre, hanem az aktív életre nevelnek, mint amilyen maga a földrajz is.²¹

A kegyesrendi iskolák szintén törekedtek elvben bizonyos egyöntetűsége s öt osztályú (három nyelvészeti, két human.) iskoláikban, — mint az a nagykanizsai és tatai alapítólevelekből kitűnik, — tanították Magyarországon és a szomszédos országok földrajzát, valamint az ég és földtekék magya-

rázaiát az ókori és magyar történelemmel együtt.²² Ha ennek a tudósításnak hinni lehet, úgy ezen iskolák földrajzoktatása nyilvánvalóan nemzetibb szellemű volt, mint a jezsuitáké.

A földrajzoktatásnak a gimnáziumokban való általános bevezetését mindenestre a Ratio Educationis-nak köszönhetjük.

E művet létrehozó és kiformáló elvek mindegyike föllelhető a felvilágosodás gondolkodóinál. Ez a tény összefüggésünkben elsősorban abból a szempontból fontos számunkra, hogy egyrészt a felvilágosodás természet-kultusza,²³ másrészt az aufklárista abszolútizmus raisonján átszűrt etatizmus²⁴ és utilizmus²⁵ érvényesül benne. A naturalizmus érvényesülése eredményezte a földrajznak, mint a külső világ dolgaira vonatkozó ismeretnek a gimnáziumi oktatás minden fokán való tanítását. Az egész rendszerben túlsúlyt jelentő másik két elvvel társulva hatott továbbá oda, hogy az oktatás menetét, a gyakorlati munka egész módszerét úgy szervezték, hogy az idomulni kezdett a tanuló természetes fejlődéséhez.

„Eddig az a szokás dívott szerte az iskolákban, hogy a földrajztanulást a földgömbbel kezdték és azért olyan dolgokat tukmáltak az ifjúságra, melyek sem koruknak, sem felfogó képességüknek meg nem feleltek“, mondja a Ratio a grammatikai iskola földrajzoktatásáról szóló fejezet kezdetén s ugyanott kifogásolja a tanításnak ismeretlenről ismeretre, távolabbiról közelebbire haladó s a jezsuiták módszeréből már előttünk ismeretes sorrendjét. Ennek kapcsán azt is kifogásolja, hogy a hazai föld száraz és sovány leírása utóljára került elő. E sorok olvasásakor már-már azt hinnők, hogy a hazai földrajz élreiktatása pusztán didaktikai-lélektani okokból fog történni, mikor e szavakhoz érünk: „Ez iskolákban Magyarország és örökös tartományainak polgárait neveljük s ezért elsősorban hazájukkal kell őket behatóbban megismertetnünk, másodsorban a szomszéd területekkel, s végül az ausztriai ház uralma alá tartozó többi országokkal. Ha ezenfelül marad még idő, át lehet venni a Magyar-Királysággal valamely összeköttetésben, vagy kereskedelmi viszonyban lévő országokat.“²⁶ Ettől kezdve mindjobban ki-domborodik az államelv és haszonelv társulásából eredőleg az állam hasznának vezérszempontja, melynek még az egyéni

haszon is alája van rendelve. „Ávaleső országok ismerete, melyek Európa határszélein, vagy talán éppen Ázsiában, Afrikában, vagy Amerikában fekszenek, a grammatikai iskolában nevelt magyarországi lakósokra nézve lehet gyönyörködtető, de foglalkozásukban semmi hasznot nem hozhat nekik.“²⁷

Az első esztendőben tehát Magyarországot és kapcsolt részeit veszi fel a tanterv a tanítás anyagául, nem feledkezve meg „a világegyetem általános fogalmáról sem.“²⁸ A második osztályban a társországok, tehát Horvátország, Szlavónia és Dalmátia, a Temesi bánóság és az Erdélyi nagyfejedelemség, valamint Galicia és Lodoméria (az egykori tartományok) kerülnek elő,²⁹ ami arra mutat, hogy a divide et impera elvet valló bécsi felfogásnak sikerült érvényesülnie az iskolapolitikában is. A földrajzot tanuló ifjú ennek alapján Erdélyt és a Bánóságot éppen olyan „egykori“ melléktartománynak képzelhette el, mint Galiciát és Lodomériát. A grammatikai iskola harmadik évében az örökös tartományok tárgyalása következik, ami félreérthetetlenül az összbirodalmi elv befolyását jelenti. „De ezeknek befejezése után maga a dolog és alkalom fogja megkövetelni, hogy a matematikai földrajz általános fogalmait a gyermekkel elsajátíttassuk, a földgömbnek sokféle használatát s a földünkre, mint égitestre vonatkozó nevezetesebb dolgokat általánosságban megmagyarázzuk s hozzá fűzzük a földrajz történetének rövid irodalmát.“³⁰ Ime, a legáltalánosabb ismeret, most még csak mint csillagászati földrajz és globológia, az alsó gimnáziumi kurzus végére jutott, ami kétségtelenül didaktikai fejlődést jelent, viszont a földrajztudomány eddig nem tapasztalt megbecsülését jelenti az utolsó pont.

A humanitás, vagy latin iskola első osztálya ezen a ponton veszi fel az oktatás elejtett fonálát, tehát az általánosból indul ki s látszólag deduktív eljárással halad a konkrétebb ismeret, a négy földrész leírása felé. Valóságban azonban nem történik egyéb, mint a grammatikai iskola oktatásának folytatása. Mindez azonban csak fél évig tart, ami a messzefekvő országok és földrészek meglehets elmellőzését jelentette. A hátralévő 3 félév az összes addig tanultak bővebb és részletesebb ismétlésére való volt.³¹

A Ratio kettős tagozatu gimnáziumának fennvázolt

anyagú és felosztású, voltaképpen folytatólagos egyetlen kurzust jelentő földrajzoktatása számára mindkét fokon, minden osztályban 2—2 óra volt rendelve a heti 25 órából, tehát az össz-óraszám 8⁰/₀-a. Ez órákat kedden és pénteken délelőtt 9—10-ig kellett tartani a minden iskolára érvényes, közös tanrend szerint.³²

A tantervhez mellékelt utasításokból³³ kitűnik, hogyan kívánták a tanügy vezeterei feldolgoztatni a fenti tananyagot. Ezek szerint a földrajzi tárgyalásnak Magyarország általános térképe bemutatásával kell kezdődnie, beállítva azt „a négy világtájnak megfelelő” helyzetbe s meghatározva rajta a „tartományok” fekvését. Ezt mindaddig kell ismételni, míg a felosztás teljesen be nem vésődik a tanulók emlékezetébe. Ezután elő kell venni Magyarország részletes térképét, melyen az ország négy kerülete és a vármegyék láthatók. A vármegyék neveikkel együtt felsorolandók. Az általános kép megszerzése után következő lépés: kikeresi a tanár azt a várost, melyben a tanulóival lakik s felsorolja a benne található nevezetességeket. Majd áttér az északnak, keletnek, délnek és nyugatnak fekvő nevezetesebb helyekre s ezek tárgyalása után a szomszéd vármegyékre. „Ily módon bizonyára el fogjuk érni, hogy a tanulók tanárjaikat gondolatban követni fogják azokra a helyekre, melyeket még nem láttak.” Ennek a legközelebbiről mind távolabbira és távolabbira való előrehaladásnak eszköze tehát a képzeleti vándorlás (*umbratilis peregrinatio*). Ennek kapcsán sorban meg kell látogatni a tavakat, folyókat, hegyeket és városokat s meg kell határozni fekvésüket a világtájak szerint a térképen. A tavaknál és folyóknál a legfontosabb annak megállapítása, hogy miféle halak tenyésznek bennük, milyen kárt, vagy hasznot hoznak, illetve a folyóknál az, hogy medrük kavicsos, agyagos, vagy éppen aranytermő, vagy más hasznot hajtó-e. A hegyek anyaga is csak a hegyoldal művelhetősége és az esetleges előforduló bányatermék szempontjából fontos.

A városoknál a fekvés s annak előnye, a jelleg, a népesség száma, elterjedtebb foglalkozásai, szokásai, nyelve és a város nevezetességei említendőek meg; ha vára is van, úgy annak régi urai és viszontagságai is felsorolandók. A mezővárosoknál az említendő külön, hogy kinek a fennhatósága alatt áll.

Ezeknek a tárgyalása után ismét a vármegyékre kell visszatérni. Most sorolandók fel a kerületek (járások) és ismételten a városok, várak, de most már a szerzetes zárdákkal és kastélyokkal együtt. Különösen vizsgálni kell a vármegye sajátos viszonyait a természet kincseire és három országra való tekintettel. Sík-e az illető megye, vagy hegyekkel borított, termékeny-e, vagy terméketlen? Ezek az általános és főkérdések, melyeknek során tisztázandó:

a) Minő a művelés módja, melyek a sűrűbben előforduló gabonaneműek és egyéb termények, minő az állattenyésztés s minő hasznot hajt, milyen az ipar?

b) Csak a házi szükségletet fedezik-e, vagy külföldre is kivitetnek?

„A földrajztanítás ezen módja azzal a nem alaptalan reménnyel kecsegtet, hogy a gyermekek kicsiny koruktól kezdve önállóan kezdenek gondolkodni ezen dolgokról és önerejükben vizsgálják az életfenntartás tágabb és szűkebb értelemben vett forrásait. Összehasonlítják a vármegyéket először egymással, azután a kerületeket, végül az egész országot és megértik a közöttük fennálló viszonyt. Ily módon lassankint képesek lesznek ebből a térképen való képzeleti utazásból azt a hasznot meríteni, amely majdan nemcsak az egyesnek válik javára az ő magánéletében, hanem az államnak is.“

E módszer végső kifejlésében tehát nemcsak a térbeli ismeretek birodalmában akarja előrevinni a tanulót, de ennek során arról is gondoskodni kíván, hogy a növendék ne csak lásson, hanem ítéljen is. Nagy hibája, hogy nem mutatta meg azt az utat, amelyet a növendéknek az érzéklettől az ítéletig, a tényektől azok értékeléséig kell megtennie, azaz nem tisztázta az oktatásmód didaktikai fokozatainak kérdését. A megtalált egyetlen módszerbe vetett hit, a gimnáziumi oktatás minden fokán való változatlan alkalmazásra indított.

Az a körülmény, hogy az oktatás kezdetén általánosabb ismeretekből indul ki e módszer, nem jelent az induktív módszer alapelveivel jelentősebb összeütközést. Mulasztást éppen azzal követ el, hogy nem ad útmutatást az egészen általános, a további oktatás számára nélkülözhetetlen földrajzi alapfogalmak tárgyalásmódjára nézve. Pedig e feladatot is megoldhatta volna a növendéket közvetlenül környező világ föld-

rajzi tárgyainak és jelenségeinek szemléltetésével. Így aztán e fogalmaknak a térképpel való kapcsolatba állítása is elmaradt s a térkép úgy került a növendék kezébe, hogy nem volt tisztában annak jelentőségével és a valósághoz való viszonyával. A további előrehaladás során a már tanultak részletesebb és szélesebb körű ismétlésének alkalmazása a módszer helyes alap gondolata. Ez az ismétlés kezdetben, az általános leírásnál csak jobb bevésést, majd e mellett részletesebb ismeretet célzott, de a részletes és további tárgyalásnál azt jelentette, hogy az országnak először, topográfiai ismeretszerzést célzó, képzeletbeli körülutazása után egy második körülutazás is következett, mely arra való volt, hogy a növendék az első alkalommal szerzett ismeretanyagot az emberi tevékenység lehetőségeivel és eredményeivel hozza benső kapcsolatba úgy, hogy a szerzett ismereteken nyugvó összehasonlítások által a methodikai és didaktikai egységet képező politikai egység (vármegye, kerület, ország) sajátossága és egymással való viszonya minél inkább kidomborodjék. A hiba megint ott van, hogy nem ad útbaigazítást a szöveg arra nézve, hogy részleteiben miképpen történjék ez az emberre vonatkozó értékelés. A tanító és növendék képességeit túlbecsülő eme felületesség vezetett a didaktikai fokozatok említett elmellőzésével kapcsolatban arra is, hogy a felső fokon való ismétlés mikéntjét nem tisztázta az utasítás. Így mindenkor fenyegethetett a veszély, hogy a növendék éppen azt a munkát végezze az első grammatikai, mint a második humanitási osztályban, ami nem felelt meg a kitűzött didaktikai célnak. A nehézségeket csak fokozta az a körülmény, hogy a grammatikai iskola nyelvmester-tanítójánál a latin iskola földrajzoktatásra kiszemelt nyelvtanára³⁴ csak a klasszikus műveltségben volt különb, a földrajzban aligha. Ennek a tárgynak az oktatásához — a természeti elemek bevonása után, — a természettudományok tanára értett volna jobban. A nyelvmester és nyelvtanár által tanított földrajz eleve elvesztette fejlődése lehetőségeit.

További bajok forrásává vált a tantervhez írott tankönyvek és részletes térképek Ratio által is elismert hiánya.³⁵ A tanügyi kormány a hiányok pótlásáig Bél Mátyás „Compendium Hungariae Geographicum“-ának 1767.-i kiadását ajánlotta tankönyvül való alkalmazásra, szemléltetésre pedig a

hozzá mellékelv 12 vármegyei térképet tartotta ideiglenesen alkalmazhatónak.³⁶

Az említeti és a célhoz képest újabb kiadásokat elért mű Magyarországot és melléktartományait tárgyalja. 1779.-i új s a Ratio megjelenését követő kiadása³⁷ — a többivel teljesen egyértelműleg — minden általános fogalmi bevezetés mellőzésével Magyarország általános áttekintését adja (1—45. l.), majd annak részletesebb leírását a címben foglalt felosztás szerint (46—253. l.). Földrajzi tényezők rendszerezése alapján álló, azokat egymástól külön választó leírással csak a bevezető általános tárgyalásban találkozunk. Itt kapjuk Magyarország éghajlatának, hegységeinek, folyóinak természeti ritkaságainak primitív rajzát száraz adatfelsorolás formájában (1—20. l.), de itt van az emberi viszonyok tárgyalása is, melylyel kapcsolatban még a használt pénzek és különböző hivatalok is helyet kapnak (20—44. l.). A speciális rész megyék szerinti helynévkatalógus. Magyarország földrajzának olyatén tárgyalását, mint az a tantervben elő volt írva, csak erre a könyvre támaszkodva elvégezni nem lehetett.

A hazánkon kívüli országok tárgyalásánál az ismertetett Tomka Szászky-féle munkát használták, mely 1777-ben Severini által átdolgozást nyert.³⁸ A könyv bevezetése „durch den Gebrauch“ történt, minden hivatalos előírás nélkül csak azért, mert a többi latin nyelvű földrajzkönyvekkel szemben még gyengeségei mellett is nagy előnyben volt.³⁹ A birodalmi érdekeknek azonban nem felelhetett meg használata, mert az örökös tartományokat két külön fejezetben s aránylag nagyon röviden tárgyalja (De circulo Austriaco 286—299. l., ill. De circulo Bohemico 463—478 l.). Átdolgozása által nem minőségben, hanem csak terjedelemben változott.

Főként a tengerentúli földrészek bővebb tárgyalása miatt terjedelemben nem hogy csökkent volna, de jelentékenyen növekedett, 695 oldalas terjedelme 963 oldalra bővült, ami tankönyvi használatra még alkalmatlanabbá tette.

Bél Mátyás könyvének bevezetésében felsorolta azokat a térképeket, melyek ez időben egyáltalán léteztek hazánkban és hazánkról. Feltételezhető, hogy egyik-másik az iskolai oktatásban is alkalmazást nyert. A faliabroszok között Müller 1709-ből és 1737-ből való mappáját, majd Joannes Bruggen bécsi térképész 12 lapját, Joannes Tomka Szászky történelmi

és földrajzi abroszait. Pozsonyi 19 lapos atlaszát, Pozsonyi új mappáját és Kray Pál négylapos megyei térképeit említi.⁴⁰ A térképeket csak helység-topográfiai tájékozódás céljaira lehetett alkalmazni.

A rendszer belső gyöngeségei hazzájárultak ahhoz, hogy az eredmény egyelőre, az első három évben csak a bizonytalanság és a legteljesebb zűrzavar volt,⁴¹ bár a tanügyi kormányzat bátorított, kiváló tanároknak praemiumokat ígért⁴² és igyekezett a tantervi sokféleséget a tárgyak benső összefüggéseire való rámutatással ellensúlyozni.⁴³ A Ratio törvénytelenége egyébként senkinek sem okozott gondot⁴⁴ és így semmi esetre sem tekintendő a megvalósulás akadályának.

A tanügyi kódex szervezeti gyengeségeiből és a segéd-eszközök elégtelenségéből eredő bajokat csak fokozta az, hogy a tanulók a grammatikai iskola I. osztályában még a latin tannyelv elemeivel küzdöttek. Igen sok helyen és igen sokan még a gyenge földrajzkönyveket is nélkülözték. De nem voltak az iskoláknak térképeik és szemléltető eszközeik sem. Az igazgatók a H. T.-tól (helytartótanács) erre utalványozott pénzt egyéb szükségletek fedezetére fordították. Mindezek a tanügy legfőbb alakjának, Ürményinek személyes tapasztalatai 1778-ból.⁴⁵ A H. T.-nak az ő jelentésére kiadott rendeletei előírják, hogy a latin iskolába csak olyanok vehetők fel, akik a nemzeti iskolát sikerrel elvégezték s el vannak látva a szükséges tankönyvekkel, ha másképpen nem, úgy patrónusuk által.⁴⁶ Minduntalan visszatérőleg hangoztatják, hogy szükség volna új, a Ratio szellemében írott tankönyvekre is.⁴⁷

A lőcsei gimnázium legfelső osztályának vizsgálati tétellei 1778-ból megmutatják, hogy mit tartottak adott körülmények között a földrajzi tanulmány végső céljának. Ezek a kérdések nem kutatnak egyebet, mint a tanuló helyrajzi tudását, azaz a földrészek és országok fekvését, felosztását, folyóit, hegyeit, egyházi és világi rendjeinek ismertetését stb. A feladványok sem kívánnak egyebet, mint a térképnek helyes irányban való beállítását, egy helynek hosszúsági és szélességi meghatározását a térképen, vagy annak fellelését a hosszúsági és szélességi adatok alapján.⁴⁸

A Ratio által megkövetelt tanulmányi kirándulásoknak

alig volt komoly szerepük, mert inkább csak a jobb tanulók vettek rajtuk részt.⁴⁹

Ürményi 1781. január 27-én tett felterjesztésében a bajokat gyermekbetegségnek tartja és bízik a mielőbbi gyógyulásban.⁵⁰ Az ő előterjesztésére erősítette meg II. József 1784. április 27-én a Ratiót.⁵¹ Az ebben lefektetett alapelvek maradéktalan elfogadását bizonyítja az erdélyi közoktatásügyet szabályozó, 1781-ben kiadott Norma Regia is,⁵² mely a „Norma Studiorum Systema” című tervezet lényegében változatlan, nyomtatásban is megjelent formája s mint ilyen, nem más, mint a Ratio kivonata.⁵³ A földrajzoktatás követelményeit tekintve, az alsó gimnázium anyagfelosztása hajszálnyira megegyezik a Ratioéval. Különbséget csak a humanitási tanterv mutat, amely szerint a két év alatt — minden előzmény ismétlése nélkül, — csak azt végezték el, amit a Ratio az első év első felének anyagául jelölt ki, azaz a math. földrajzi bevezetést és a négy földrészt, de csak heti 1 órában,⁵⁴ ami a földrajz viszonylagos háttérbe szorulását jelentette.

A császár a tanügy érdekét szíven viselve, mindent megtett a tantervek sikere érdekében. 1781. május 20-án nyomatékosan figyelmeztetett betartásukra és az ellenőrzést szigorította minden egyes iskola tanmenetének és tételeinek bekérése által.⁵⁵ Ezen jelentések bírálatára pedig egyetemi szakembereket kért fel.⁵⁶ Egy ilyen bírálat kifogásolta, hogy Győrött az I. o.-ban sok anyagot kihagytak a földrajzból is, Veszprémben pedig Ázsia, Afrika és Amerika földrajzát teljesen elhagyták.⁵⁷ Mindez a realiakkal szemben tanusított idegenkedésnek és felkészültségnek, valamint az alkalmas tankönyvek hiányának az eredménye, amint azt Ürményi fentemlített felterjesztése is észrevette a hiányok okainak általános vizsgálatánál.

A tanügyi kormányzat az észlelt bajokon rendelkezésekkel, tanácsokkal iparkodott segíteni. Ezen intézkedések azonban nem mindenkor állottak a Ratio utasításainak elvi magaslátán s mellékes feladatokat, mint célokat kihangsúlyozva inkább hátráltatták a magasabb célok elérését, mint elősegítették azt. Ahol ezzel a sajátságokkal még a következetlenség is párosult, ott a hatás még szerencsétlenebb volt.

A földrajz oktatásánál például Gaedicke módszerét aján-

lotta a H. T. egyik rendelete,⁵⁸ mint olyant, amelyet egy trencséni tanár már kiváló eredménnyel alkalmaz. Ez a „módszer“ abban állott, hogy vett a tanuló egy, a földképről az ablaktáblán átszűrődő világosság segítségével maga által lemásolt térképet, melyen a határok, folyók, hegyek és vármegyék neveik kezdőbetűjével megjelölve szerepelnek s megmutatják rajta a tanító által kérdezett helyeket.⁵⁹ Az egész rendelkezés a tanulói öntevékenység jelentőségének teljes félreismerésére vall, mint azt Kornis megállapítja.⁶⁰ Az ilyen önállóságra nevelt tanuló aligha tudott eljutni addig az értékelő, hasonlítgató állapotig, melyet a Ratio utasításaiban elérendőnek tartott. E rendelkezés naiv elragadtatása különben egy, a valóságban még szomorúbb állapotra enged következtetni. Az ilyen fajta rendelkezések nagyon gyenge összhangban állottak azzal a rendelkezéssel, mely a legnagyobb általánosságban mozogva, eltiltotta a szellemet ölö magolást, előírván egyúttal olyan kérdések alkalmazását, melyeknek feleletei a fogalmak kifejtését jelentik.⁶¹ A földrajzórák és vele együtt a természetrajz- és történelemórák délelőtről délutánra helyezése⁶² önmagában véve nem volt feltétlen káros az eredmény kialakulására nézve, maga a megokolás azonban, mely az intézkedést „a kevésbbé érzéki tárgyak“ érdekében vélte megcselekedni, a földrajz csökkenő megbecsülésére mutat.

Mindezek mellett látunk komoly és szép reményekre jogosító törekvéseket is. A földrajz és történelem tanításánál áttekinthető táblázatok készítését ajánlották 1788-ban s a rendelkezéshez mintát mellékeltek.⁶³ Külön táblázat foglalta magában a földrészek általános jellemzését. A rovatok itt a földrész nevét, fekvését és határait, azoknak földrajzi szélességét és hosszúságát, éghajlatát, (meleg, v. hideg), hegyeit, vizeit, felosztását, lakosságának nyelvét, vallását, műveltségét jellemezték egy-két szóval. Az egyes országok viszonyait összefogó táblázat rovatai: az ország nevének eredete, fekvése és határai, említésreméltó területi változásai, szélessége és hosszúsága, lakosainak száma és általános jellemzése nyelv, vallás, művelődés szerint, hegyei, vizei, terményei, pénze és mértékei, jelvényei. Magyarország viszonyait külön táblázat foglalta egybe. Ennek rovatai az ország nevére, területi felosztására, vármegyéire, az egyes megyék fekvésére és

határait, a szab. kir. városokra, falvakra, várakra, hegyekre és terményekre vonatkozó tudnivalókat dióhéjban adták. Látjuk, hogy a földrész általános viszonyait egybefoglaló táblázat jóval rendszeresebb a másik kettőnél. Ez a tankönyvek azon sajátságára vezethető vissza, hogy azok az általános leírást mindig rendszeresebb formában adták, a földrajzi elemek nagyjából helyes osztályozásával és sorrendbe állításával.

A taneszközök, elsősorban a tankönyvek megjobbítására irányuló törekvések eredménytelenek maradtak. A legjobban érzett hiány: egy, a célnak megfelelő hazai földrajz, minden felhívás⁶⁴ ellenére sem nyert pótlást.

A térképek állapotában sem állott elő egyelőre javulás. Szomorú állapotra, de amellet azokat legyőzni akaró sok jóakaratra vall Bucsánszky György és Tibold Sebestyén tanárok hivatalos kitüntetése. Bucsánszky a kitüntetést azért kapta, mert 1783-ban saját maga rajzolt Magyarországról és kapcsolt részeiről falitérképet egy különben olyan jónevű iskolánál, mint amilyen a pozsonyi kir. kath. főgimnázium volt. Ugyanő nagy súlyt helyezett a térképrajzoltatásra is, amit tanítványainak 1789-ben gondosan kiállított rajzai bizonyítottak.⁶⁵ Tibold Sebestyén pesti piarista a bibliai történethez készített térképe miatt kapott dícséretet.⁶⁶

A jóakarát nyomán a várható eredményeket azonban csírájában fojtotta el egy szerencsétlen és a nemzeti élet eleve nébe vágó rendelkezés. 1784. május 18-án jelent meg a „rémulést okozó királyi parancsolat“, melynek 7. pontja értelmében 1784. november 1-től csak oly tanulók vehetők fel a gimnáziumban, — ahol a tannyelv fokozatosan német lesz — akik igazolják, hogy németül írni és olvasni tudnak. E rendelet teljes érvénybeléptéig türelmi időt rendeltek el.⁶⁷ Az 1786/7. tanévvel lejárt azonban a türelmi idő is s a grammatikai iskola németnyelvű előadásra nyitotta meg kapuját azzal a kilátással, hogy további három év múlva már a humanitási fokon is a német lesz a tannyelv.⁶⁸ Az átmeneti idő alatt is német tannyelven folyt azonban éppen a földrajz és a történelem oktatása,⁶⁹ ami a nyelvgyakorlás célja mellett be nem vallott politikai célt is szolgált. A magyar gimnázium tankönyvei között megjelent az „Erdbeschreibung zum Gebrauche der studierenden Jugend“ 5 részben s mind az öt osz-

tály számára előírt anyagot magában foglalta.⁷⁰ Ez intézkedések didaktikai értéke könnyen lemérhető, ha meggondoljuk, hogy eddig csak a tanulók küzködtek az idegen tannyelvvel, ezután pedig már maguk a tanárok is. Annak ellenére, hogy új állások betöltésénél előnyt jelentett a német tudás⁷¹ és főigazgatói kötelesség volt annak ellenőrzése, az eredmény csupán az immár katasztrófálissá váló tanárhiány lett.⁷² E rendelkezés mindjobban kiütköző képtelenségei pedig a magyar tannyelv „csak azért is“ használatához vezettek,⁷³ indítékot adva ezáltal egy mindjobban erősödő és később a latin tannyelv használatát is megtámadó mozgalomnak.

Nem véletlen, hogy a Ratio gyengeségei éppen ez években váltak a tanügy munkásai számára nagyon szembetűnőkké s az ellene hangzó vádak mind hangosabbakká.⁷⁴

A II. Lipót trónralépésével meginduló és a nemzeti felszabadulás jegyében született reformmozgalom első eredménye nemzeti vívmány volt: a grammatikai iskola latin tannyelve mellé az anyanyelv segédannyelvül való alkalmazása.⁷⁵ A többnyelvű középiskola megszületése s benne a földrajzoktatás több nyelven való tanításának kezdete ez időre esik.

A Martinovics-féle összeesküvéssel kátyuba zökkent reformmunkálatok⁷⁶ és a velük párhuzamban fejlődő bécsi reakció⁷⁷ összehatásainak semmis eredménye mellett a középiskola oktatása tovább járta a maga rozoga útját. Ebben a szélcsendes légkörben eredménynek számít egy, a király által 1794. január 30-án tett rendelkezés, mely jóváhagyta a reformbizottság Magyarország új és pontos iskolai térképének szerkesztésére vonatkozó határozatait.⁷⁸ Pozitív eredményt ettől függetlenül Görög Demeter 60 lapból álló „Magyar Atlasza“ jelentett⁷⁹ (1802). Az érvényesülő reformmegmozdulások éppen azok voltak egyébként, melyeknek haszna az oktatás számára igen kétes értékű volt. Az egyik ilyen rendelkezés volt a tananyag megrövidítésének jóváhagyása József nádor által,⁸⁰ a másik a természetrajz oktatásának a felső osztályokba való visszaszorítása,⁸¹ mely utóbbi tény a természeti ismeretekre támaszkodó földrajzoktatásra nem lehetett jó hatással. A megnyilatkozó reformtendenciák határozottan nem a fejlődés felé mutattak.

II. Fejezet.

A felekezeti (autonóm) gimnáziumok földrajzoktatása az első Ratio Educationis-tól 1806-ig.

A Ratio a felekezeti iskolák közül egyes nagyobb iskolákat már újabb reformokon átment formájukban találta s éppen ezért kezdetben nem is tudta hatását velük szemben érvényesíteni. Földrajzoktatásuknak nominalisztikus, csupán csak topográfiai adatokra súlyt fektető eljárása még sokáig érvényben maradt.

A reformátusok iskolái közül egyelőre Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed és Kolozsvár iskoláinak volt kiemelkedő jelentősége és a többiek számára irányt mutató szerepe.

Debrecen kollégiuma abban az állapotban volt 1777-ben, melybe az 1770-ben kiadott s még Maróthy György reformjaira visszavezethető⁸² „Methodus docendi“⁸³ helyezte. E szerint a tanulók már a későbbi szervezetekkel való egybehasonlítás alapján elemi tanfolyamoknak nevezhető declinista és coniugista osztályban megkezdték a földrajz tanulását. A declinisták az európai országok fekvését tanulták meg a térképről, a coniugisták ehhez a hazai földrajzot és a szomszédos országok „határait“ tanulták. A grammatisták Európa fővárosait, akadémiáit és nevezetesebb folyamait ismerték meg, a syntaxisták a föld négy részét és Ó-Görögországot. A költészeti osztály a syntaxis anyagát ismételte bővebben, az oratorok és logikusok az addig tanult rendszerezését és az ókori római birodalmat tanulták. A mellékelt utasítások külön figyelmeztettek a földrajz fontosságára, ami annál inkább meg volt, mivel egyedül képviselte a reáliákat. A tanítás módszeréről való általánosságok előírták, hogy a tanító semmit fel ne adjon, amit előzőleg a tanulókkal okaiban meg nem értetett s éppen ezért ne is siessen a tanítással. Szoktassa tanítványait állandó kérdés által a figyelemhez s ennek ébrentartására a nehezebbet vegyítse a könnyebbrel. Utóbbi

rendelkezés arra mutat, hogy a tantárgyaknak nem volt meghatározott tanrendi idejük.

A térkép volt az egyedüli szemléltető eszköz, mellyel egyáltalán törődtek valamennyire. Vásárlásukra már 1756-ban a temetési díjak egy részét rendelték.⁸⁴ A partikulák, melyek a kollégium felső tagozataira készítették elő s melyek közé ez időben még Nagykőrös, Kecskemét és Losonc is odaszámított, már rendeltetésüknél fogva is mindenben alkalmazkodtak Debrecenhez.⁸⁵

A Methodus földrajzoktatásánál szembetűnő, hogy belőle a Maróthy által annak idején oly fontosnak tartott matematikai és csillagászati földrajzi elemek teljesen hiányoznak. A hazai szempontokra sincs eléggé tekintettel, bár az oktatásmenet felépítésében megnyilatkozik a közelebbiről távolabbira haladás újszerű elve. Az ókori földrajznak a felső három osztályba helyezése különös jelentőséget ad ennek a földrajzi anyag egyéb részeitől teljesen elszigetelt studiumnak, mely voltaképpen a csökevényes történelmi oktatás helyettesítője. A földrajzi tantárgy csekélyebbre értékelése nyilatkozik meg különben abban, hogy azt nem „a szélesebb és mélyebb tudományok“ közé sorozták, hanem azok közé, melyek az előbbieket megértésére készítették elő az elméket.⁸⁶ Az ókori földrajz ilyen irányú feladata a klasszikus tanulmányok s nem a történelem szolgálatára mutat, mely utóbbi tárgy ugyancsak vazallusa volt a klasszikus ismereteknek.

A század hátralevő része a konzervatív felfogás által követett Methodus és az Ordo Studiorum-nak nevezett, 1782-ben megjelent, de inkább csak a diktálások benne foglalt eltiltása által nevezetessé lett tanterv⁸⁷ küzdelmében telt el. A már legyökerezett Methodus látszik erősebbnek, amit az mutat, hogy 1791-ben új kiadást ért el. Az új kiadás annyit változtatott a földrajzoktatás menetén, hogy a deklinisták most már Magyarország és Palesztina főbb helyeit mutogatták a térképen.⁸⁸ Amennyire silány állapotra mutat ez a követelmény, annyira örvendetes, hogy a tanulókkal a szabadban való tájékozódást is gyakoroltatták. A következő évben kidolgozott és 1795-ben nyomtatásban is megjelent tanterv: „A Tanítóknak kötelességei és a tanításnak rendi“ azt mutatja, hogy a tantervi változások fejlődésvonalát a földrajzoktatás szempontjából a Methodus elvei határozták meg to-

vábbra is. Az ókori földrajz most is a syntaxissal kezdődött s a retorikában tovább folytatódott a változatlan tartalmú új földrajzzal párhuzamban. Primitív állapotra vall, hogy a főkövetelés most is az országok fekvésének ismerete s hogy a földrajzórák száma a heti 24 órából csupán 1 óra.⁸⁹ Fejlődést látunk azonban a tankönyvek állapotában. A diktálás eltiltása után maga a kollégium vette kezébe a tankönyvbeszerzés ügyét. 1792-ben a tanulók alamizsna pénze fejében került a Collégiumhoz Cellarius ó-geografiájának 300 példánya. 1796-ban a tanulókat büntetéspénzekkel kényszerítették a tankönyvek beszerzésére.⁹⁰ Analógiák alapján állítható, hogy Losonczy István 1771-ben megjelent „Magyarország kis tüköre“ c. műve a még magyarul is tanuló alsó osztályokban, valamint Tomka Szászky munkája itt is szerepelt tankönyvként.

A gyökeres reformok ügye a századfordulóval vált aktuálissá és elodázhatatlanná. 1804-ből egy, a H. T.-hoz felterjesztett jelentés⁹¹ alapján ismerjük meg azokat az iskolai oktatás valóságában lefektetett alapokat, melyekből a további fejlemények kinőttek. A 9 év alatt elvégezhető 10 alsóbb osztály 3 alsó osztálya elemi kurzusnak vehető. A III-ban a tanuló már az öt világrész általános ismertetését tanulta. A gimnáziumi osztálynak vehető IV. osztály anyaga a III-ban tanultak folytatásából állott; az V. osztályban Európa földrajza került elő s ezzel az öncélú földrajzoktatás anélkül, hogy távolabbiról közelebbire haladó útjában a haza földjére is rátért volna, véget is ért. A syntaxisnak vehető VI. osztály már csak ókori földrajzzal, Görögország, Thrácia, Itália, Kisázsia és Afrika északi részének földrajzával foglalkozott mégpedig nem az ókori történelem, hanem Cornelius Nepos szolgálása végett, ami teljesen megfelelt a kor retorikus művelődési eszményének. A VII. osztály hasonló céllal ókori római földrajzot adott. A VIII. osztályban a földrajzi oktatás befejezéséül az ó- és új-földrajz egybevetésével foglalkoztak. Itt már az ismétlésnek azzal a magasabbrendű formájával állunk szemben, mely nem elégszik meg a már tanult adatok felidézésével, de új, addig ismeretlen kapcsolatba állítva azokat, a tanuló látókörének szélesítését szolgálja. Az ezúttal még csak lappangó gondolat kifejtését és tantervi határozott alkalmazását Buday Ézsaiás profesz-

szor végezte el,⁹² aki ezzel és a hazai szempontoknak tekintetbevételével olyan rendszert teremtett, mely nemcsak fejlődést jelentett, de az állami tantervhez való közeledést is. Az 1804-i „Litteraria deputatio“ munkáját alapul vevő, de Buday által összeállított s nyomtatásban is megjelent „Ratio Institutionis“⁹³ a debreceni kollégium tanügyi fejlődésének s így földrajzoktatása jobbulásának is nevezetes állomását jelzi.

E rendszer szerint az elemi kurzus bővítésével 7 osztályúvá szűkült gimnáziumi kurzus 4 grammatikai és 3 humanitási osztállyal rendelkezett. Az I. grammatikai osztályban Magyarország és Ausztria földrajzával kezdődött az oktatás. A III. gramm. osztályban Európa és a régi Palesztina földrajza szerepelt, a III.-ban Európa és Ázsia földrajza; a IV.-ben a régi Itália, Görögország, Macedónia, Thrácia és Kisázsia szerepelt a régi perzsák, görögök és rómaiak története mellett, ismét csak azért, hogy Cornelius Nepost megérthessék. Az I. humanitáson a római birodalom régi földrajzát is csak Caesar megértetése véget tanították. Új földrajzból ugyanitt Ázsia, Afrika és Polinézia szerepelt, ami egybevág a Ratio követelményeivel. A II. hum. osztályban az ó- és új-földrajz „felváltva“ szerepelt. A III. osztályban ismét az ó- és új-földrajz ismétlése volt a tananyag a glóbus használatával együtt, ami ismét csak a Ratio hatására vezethető vissza.

E tanterv olyankor keletkezett, amikor a természeti ismeretek terjedelmét már az állami iskoláknál is erősen megnyirbálták. Nem csodálható tehát, ha a reformátusok ezen iskolájánál, mely a klasszikus-retorikus kultúra legkitartóbb óre volt, ezek az ismeretek szóba sem kerültek s így a támaszték nélkül maradt földrajz egyedül képviselte — a számtant nem tekintve — a realitákat. Maga a szilárd elvi alapon álló rendszer amellet, hogy őrzője a Methodus klasszikus hagyományának, fejlődést jelentett.

A tannyelv tekintetében is figyelemreméltó változások történtek. 1797-től a magyart használták tannyelvvül,⁹⁴ majd — a klasszikus studiumok sikerét féltve — 1800-tól kezdve a tárgyakat felváltva latinul és magyarul adták elő.⁹⁵ A humanitás II. osztályába való belépésnek feltétele volt azonban a Ratio Institutionis szerint is a latin beszédben való némi járatosság.⁹⁶ Nagykőrösi példán fogjuk látni, hogy milyen

rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdenie a kétnyelvű földrajzoktatásnak is. Itt a szokás általában az volt, hogy azt, amit magyarul hallgattak a tanulók, latinul adták elő.⁹⁷ A diktálás további alkalmazását⁹⁸ is éppen a kettős tannyelv használata magyarázza. Az alkalmasabb híján használatos Tomka Szászky⁹⁹ mellett ugyanis feltétlenül szükség volt kivonatra, mely az alkalomhoz képest lehetett latin, vagy magyar nyelvű. Tomka Szászky ilyen kivonatos használatára nézve sárospataki analógiánk is van. Nem hiányzott a törekvés új földrajzkönyvek előállítására sem. Buday Ézsaiás 1801-ben kapott megbízása földrajzi tankönyv írására¹⁰⁰ a jó szándék mellett bizonyít, ami azonban egyelőre eredménytelen maradt. Péczeli József 1816-ban való hasonló megbízása bizonyítja ezt,¹⁰¹ amellet, hogy Buday Ézsaiás munkái között sem találunk ilyet.

Nagyobb a haladás a földrajzi oktatás szemléltető eszközeinek, elsősorban a térképeknek alkalmazásában. Debrecen szerepe e tekintetben egészen rendkívüli jelentőségű a magyar közoktatás történetében. A XVIII. század végén tűrhetetlenné vált térképhiányokat¹⁰² eredeti térképek és glóbusok készítésével szüntették meg a Buday Ézsaiás személye körül csoportosult „togatus“-ok: Erős Gábor, Halász István, Papp József és Pethes Dávid. Az „Oskolai új Átlás“ (1800.) és a már eredetibb, az 1799.-i politikai felosztás szerinti s már Magyarország részletes, megyés térképét is tartalmazó „Oskolai magyar új Atlas“ (1804.) és egy glóbus volt az eredménye ennek a munkának,¹⁰³ mely megfelelő segédeszközökhöz juttatta nemcsak a kollégium, de az egész Tiszántúl iskoláinak fejlődő földrajzoktatását.¹⁰⁴

A másik nagy református iskola, a sárospataki kollégium 1786-ból való tanterve¹⁰⁵ a debreceni tantervekben foglaltaknál jóval nagyobb terjedelmű és fejlettebb földrajzoktatást tartalmaz. Eszerint a 7 osztályú gimnázium első osztálya, a deklinistákat és komparatistákat magába foglaló „kezdők“ (Anfänger) osztálya Magyarországot tanulta magyarul, képzeleti utazás (Denkreise) segítségével „Magyarország Kis Tüköré“-ből csütörtök délután. E követelmény teljesen egybevág — a tankönyvet nem tekintve — a Ratio követelésével és az általa követett didaktikai sorrenddel. A II. osztályban (coniugisták) kedden délután Tomka Szászky könyve addi-

tamentumának két sectioját adták elő, még pedig először a másodikat, mely az országok rövid összefoglalását táblás rendszerben adó „Tabula Geographiae Synoptica“t tartalmazta, azután az elsőt, amely 26 oldalon Palesztinát tárgyalja. Az első követelés a hazánkon kívüli világrészek és országok elkövetkezendő tárgyalásának bevezetését célozta, a második a vallástanítás szolgálatában állott itt is, mint bárhol másutt. A III. osztályban ismét kedden délután az előző osztályban tanultak ismétlésével foglalkoztak s azonkívül az Introductio (Szászky) speciális részének három első fejezetét, azaz Európa általános áttekintését, Portugáliát és Hispániát tanulták. Mivel ez a könyv „valamivel ritkábbá lett“, a praeceptor (a professzorok mellett működő kisebb képesítésű köztanító) készített belőle írásbeli kivonatot s délután 1-től 2-ig íratta azt le a növendékekkel, ami után 3—4-ig volt a tulajdonképpeni tárgyalás. (Ebből talán legjobban kitűnik a diktálás időt és energiát pusztító volta.) A IV. osztályban (syntaxis) ugyancsak kedden délután az előzmények ismétlése, majd Szászky könyve 4., 6. és 7. kaputjának megfelelően Franciaország, Nagy-Britannia, Belgium és Svájc leírása került elő. Az V. osztály (rhetorica) a földrajz számára szokásos időben az előzők ismétlése után Itália, Németország, (benne Ausztria), Dánia és Norvégia, Svédország és Oroszország tárgyalásával foglalkozott. (A Szászky-f. könyv 8., 9., 10. és 12. fejezete.) A VI. osztályban (poetica) a földleírás a szokásos időben újólág a tanultak ismétlésével indult meg s a Szászky-f. könyv 13., 14., 15. és 16. fejezeteinek megfelelően Lengyelország és a Balti államok, Poroszország, Csehország és újból Magyarország leírásával foglalkozott, ami a könyvi terjedelem arányában (49 oldal, szemben 126-tal) alkalmat adott arra, hogy a haza földjének tárgyalására a rendelkezésre álló csekély idő háromnegyed részét fordítsák. A VII. osztályra jutott mindezek után az európai Törökországtól kezdve az Európán kívüli földrészek tárgyalása, ami szűk-ségképpen azoknak tetemes elhanyagolására vezetett.

E földrajzi tanterv nagy előnye, hogy a földrajzoktatásban öncélt lát, nem rendeli alá a klasszikus tanulmányoknak, Az is értékes tulajdonsága, hogy lényegesen több alkalmat nyújt a haza és az azt környező európai világ megismerésére, mint pl. a debreczeni tantervek bármelyike. Szinte hibája,

hogy — minden bizonnyal éppen a hasznossági elv alkalmazásából kifolyólag — csak Európára vet gondot. Kétségtelen nagy hibája azonban, hogy sorrendben a növendék érdeklődésével számot nem tartó s bizonyos mértékben a hasznossági szempontokkal is ellentétben álló Szászky féle egymásutánt követi. Az sem nevezhető előnyös tulajdonságának, hogy az ismétlést csupán a már tanultak felelevenítésére használja fel s az európai érdek számára másodrendű fontossággal bíró földrészek oktatásával kapcsolatban már nem is alkalmazza. Az oktatás zavartalanságát és eredményességét nem befolyásolhatta szerencsésen Vay egyh. ker. főgondnok végül is sikertelen törekvése a német tannyelv minél fokozottabb alkalmazására.¹⁰⁶

A kerülethez tartozó Miskolc gimnáziuma a maga szerényebb anyagi képességeinek megfelelően ugyancsak 1786-ban beírta azzal, hogy a syntaxistáknak, poétáknak és retoroknak csupán „generális conspectust” adott a földrajzból. A 3. osztály számára hetenként kétszer tartottak közös földrajzórát.¹⁰⁷

Amennyire nem volt egyelőre e tanrendszernek más iskolák földrajzoktatására kimutatható hatása, annyira meg volt az érvénye magának a sárospataki iskolának az életében. Az 1796-i „Methodus” csak az oktatás feltételein s nem magának az oktatásnak mikéntjén változtatott azáltal, hogy a két alsó osztályban kizárólag a magyar tannyelvet, a négy felsőben pedig az állandó tanárok alkalmazását írta elő.¹⁰⁸ A további fejlődés töretlen vonalban ívelt ki az 1786-i rendszerből. Azáltal, hogy 1803-ban az osztályok számának 8-ra való emelése alkalmából a földrajznak a legfelső osztályban is helyet adtak egyetemes áttekintés formájában, a tantervből addig hiányzó földrajzi általános ismétlés követelményeinek feleltek meg.¹⁰⁹

A dunántúli egyházkerülethez tartozó pápai kollégiumnak e korbeli földrajzoktatására nézve vizsgai kimutatások, ú. n. „specimen”-ek nyújtanak támpontot. Egy 1786-beli ilyen kimutatás 4. pontja a földrajzot közösen tanuló retorok és poéták részére előadandó ó-geográfiairól szól, az 5. pont pedig az európai országok ismeretét kívánja meg részletesebben, míg a tengerentúli földrészeknél, melyek közül Ausztrália természetesen hiányzik, megelégszik a tartomá-

nyok neveinek megemlítésével. A nevek közül különben is csak a városok és folyók nevei fontosak, melyeket — az iskola büszkeségére — a térképen is meg tudnak mutatni a tanulók.¹¹⁰ Érdekes s a földrajzi oktatásra nézve nem közömbös változást jelentett az 1895-i rendelkezés, mely a nevezett osztályok tanulóinak megengedte, hogy történelem helyett a tantervből eddig hiányzó természetrajzot tanulja az, aki akarja.¹¹¹ Az iskola egyházkerületi tulajdonba való átmenetelekor, 1797-ben bekövetkezett tanügyi fellendülés eredményei rögtön meglátszottak a földrajzi oktatáson is. Egy 1798-beli vizsgai kimutatás még mindig két osztály, a rhetorok és poéták közös földrajzoktatásáról beszél ugyan, de ennek a közös oktatásnak keretében már Magyarország leírását is tanulták „a királyok dolgai“-hoz és foglalkoztak Európa új földrajzával is Szászky alapján, valamint globológiával is.¹¹²

Az ugyanezen egyházkerülethez tartozó csurgói gimnázium 1799-ből való s 1800-ban életbeléptetett tanrendje lényegében a pápaival azonos földrajzoktatást mutat. Az I. osztályban Európa államainak rövid politikai földrajzát, a II. o.-ban Magyarország politikai és statisztikai földrajzát, a III-ban a többi államokét. A térképraajzolásra gondot fordítottak.¹¹³ Az újkori leíróföldrajz tehát itt is kivívta a maga jogait, a Ratio által megkövetelt földrajzoktatással nagyjában azonos állapotot teremtve meg.

A kisebb magyarországi ref. gimnáziumok közül a dunamelléki Nagykőrösé az, amely leghamarabb (1792-ben) szervezett meg öt osztályában klasszikus studiumoktól függetlenített földrajzoktatást. Az alsó „quinta“, quarta“, és „tertia“ sorrendben foglalkozott Magyarország földrajzával, a föld általános leírásával és Európával. A syntaxis az addig magyarul tanultak latinra fordításával foglalkozott. A legfelső osztályban, a primában a glóbus használata fejezte be a földrajzi oktatást. Tankönyvül az idevaló Losonczy István „Hármas Kis Tükör“-ét használták,¹¹⁴ amely kérdés-felelet rendszerével, tiszta, világos és helyes fogalmaival, a földrajz mindhárom ágára kiterjedő (math., fiz. és politikai földrajz) magvas rövidségével méltán tarthatott igényt a magyar földrajzi tankönyvek között az első helyre. Használata módszeres, rendszeres, helyes földrajzoktatást biztosított.

Az erdélyi református iskolákat is kialakult tanszervezetben találta a Ratio. A debreceni Methodussal körülbelül

egy időben (1769-ben) kialakult tantervük amazzal sok közös vonást mutat földrajzi vonatkozásaiban. A 9 osztályú gimnázium elemi évfolyamai, tehát deklinistái és komparatistái már tanultak földrajzot. A coniugisták hazánk és a határos országok földrajzát tanulták. A grammatisták az európai országok fővárosait, akadémiáit, nevezetesebb folyóit ismerték meg, azonkívül csak a nevezetesebb városokat, melyeknek nevét „érdekes történetek“ elmondásával igyekeztek könnyebben megjegyezhetővé tenni. A syntaxisták a négy földrész leírásával foglalkoztak új földrajzból. Ó-földrajzból Ó-Görögország nevezetesebb tartományai, szigetei közül azokat tanulták meg a Cellariusból, melyeket a Cornelius Nepos néhány kiadása mellé csatolt térképen meg lehet találni. A rhetorok az addig tanultakat hővebben ismételték, de ugyanezt végezték a poetica, graeca és logica tanulói is.¹¹⁵ A jelenkori földrajz tanításához a Lázár János gr. által fordított geográfiát kellett használni.¹¹⁶

A debreceni Methodus földrajzi tantervével csaknem szóról-szóra való megegyezés mellett külön figyelmet érdemel az is, hogy az ismétlés elvét is egészen a debreceni értelemben valósította meg a tanterv. De ugyanez a tökéletes egyezés állapítható meg a módszeres intelmekre nézve is.¹¹⁷ A rendszer gyakorlatba való általános átvitelét a főconsistorium erélyesen és sikerrel végezte el,¹¹⁸ amit az is bizonyít, hogy az általunk itt megnevezett források mindegyike s köztük az egyes iskolák története is ugyanabban a formában közli a tantervet. Erre az egységre támaszkodva, sikerült az erdélyi reformátusoknak visszaverni a tanügyi jozefinizmus rohamait.

A módosítást csak önmaguk szántából eszközölték itt is a debreceni reformmozgalommal egyidőben, 1791 elején. A földrajzoktatást is figyelemreméltó változások érték ezúttal, mégpedig az állami tantervhez való közeledés irányában. A declinista, comparatista és coniugista osztály összevonása után III. osztállyá lett syntaxis az ausztriai ház uralma alá tartozó tartományokat vette fel ezúttal földrajzi anyagául az ó-földrajz mellé. A IV. vagy német osztály ugyanezt folytatta, az V. osztály (rhetorica) Németországot, Svájcot és Hollandiát tárgyalta, a poetica (V.) Európa többi részét, a VII. és VIII. osztályban nem volt földrajz.¹¹⁹ A Debrecennel ismét

egyidőben történt rendezés ellenére több e tanterv földrajzi részének hasonlósága a sárospataki (1786-i) rendszerrel, mint a debreceniekkel. Hazánk és a birodalom viszonyainak közép-pontba állítása amazénál helyesebb sorrendre és az állami tanterv hatására mutat. Nagy hátránya az ismétlés kikapcsolása. Nem sikerült azonban ezúttal a tanterv érvényének az összes erdélyi ref. iskolára való tartós kiterjesztése. Az 1801-i marosvásárhelyi tanterv bizonyítja ezt. E szerint az I. osztályban kapott földrajzi alapfogalmak után a II. osztályban a földgömbismerettel és Európával foglalkoztak, a III. osztályban (gramm.) a tanultak bővebb ismétlésével és Ázsiával, nemkülönben a magyar história tanítása alkalmával Magyarországgal és Erdéllyel. A IV. osztályban (syntaxis) ó-földrajz mellett a tanultak ismétlése szerepelt, az V. osztály (rhetorica) az addigiakhoz Svájc, Olasz- és Franciaország földrajzát kapcsolta. A VII. osztályban a földrajz-oktatás befejezéséül math. földrajzot tanultak, valamint Portugália, Spanyolország, Hollandia, Anglia, Dánia, Poroszország és a testamentumok megértésére Palesztina földrajzát. A VIII. osztályban nem volt földrajz.¹²⁰ Nem sikerült tehát az ausztriai tartományok bő tárgyalását általában népszerűsíteni, de sikerült elérni azt, hogy az európai államok földrajza nagyobb súlyt kapott. Azáltal, hogy általános ismeretek után került elő, tanításának sikere jobban biztosítva volt, mint az 1791-i rendszer alapján. A rendező elvek hiánya egyébként igen szembetűnő.

A magyarországi ág. h. evangélikus gimnáziumok Ratio-előtti és korabeli földrajzoktatására nézve igen szórványos és nem kielégítő adatok állanak rendelkezésükre. Ilyen adat a lőcsei főgimnázium félévi kimutatása, mely szerint a földrajz mint államok földjét leíró tárgy, az iskola négy osztályában szerepelt.¹²¹ A földrajznak a történelemmel való együtt-tanítása nem volt idegen attól a neohumanisztikus szellemtől, mely az evangélikus vezető iskolai körök, de különösen Genersich János nagy tanár felfogásának sajátja volt¹²² és mind nagyobb erővel nyilvánult meg. Szervesen nőtt ki ebből a már fennálló gyakorlatból és uralkodó közfelfogásból Schae dius Lajos és Lovich Ádám 1805-ben megjelent s a hazai evangélikus felsőbboktatást egységes alapra helyezni akaró munkája, a „Systema rei scholasticae evangelicorum aug.

conf. in Hungaria.“¹²³ Az előadnivalók minimumát előíró (minimalis) tanterv az első gimnáziumi osztály számára a matematikai és fizikai földrajz elemeit írta elő a földrajzból, ami által új alapokra és fejlődési lehetőségekre adott — Magyarországön először — rámutatást. A második osztály anyaga Európa, benne különösképpen az ausztriai birodalom leírása volt. Ezzel aztán be is fejeződött a földrajz önálló oktatása, amennyiben a III. osztályban az antik világ a földrajznak a történelemmel közös tárgya volt már. Magyarországról a gimnáziumi tanulmányok során külön nem tanultak tehát, csak mint az összbirodalom részét tárgyalták, ami teljesen megfelelt az új klasszicizáló mozgalom kozmopolita szellemének és az alkotók egyéni felfogásának.

E tanterv egyelőre megvalósíthatatlan követelményei között szerepel a szakrendszer elve, állandó tankönyvek használata, földrajzi képgyűjtemény, stb., tehát csupa olyan kívánalom, amelyek megvalósítása nem maradt volna haszon nélkül a földrajzoktatásra nézve sem.

A rozsnyói gimnázium ez időkből való tanterve¹²⁴ azt mutatja, hogy az egyidejű evangélikus középiskolai földrajzoktatás, — ami az anyagmennyiséget és a leíró földrajz által felölelt ismeretkört illeti, — többet adott a Systemában benne foglalt kívánalomnál, mégpedig a fentiekkel szöges ellentétben álló, helyesebb didaktikai sorrendben. A földrajzi oktatás rendszeressége és természettudományi ismeretekkel való alátámasztása ment veszendőbe ugyan azáltal, hogy az I. osztályban a Systemában előírt anyag helyett csak földrajzi alapismeretek szerepeltek a leíró földrajz bevezetéséül, de e követelmény viszont sokkal jobban megfelelt a gyermeki elme képességeinek. Ugyancsak a gyermeki hajlam és természetes érdeklődés, valamint a nemzeti szempont figyelembevételét jelenti, hogy az anyag fő részét ez osztályban Magyarország földrajza képezte. A II. osztály földrajzanyaga a fokozatos előrehaladás elvéhez képest Európa földrajza volt. A systaxis két osztályának megfelelő III. és IV. osztályban a Systema által teljesen elmellőzött többi világrész földrajza szerepelt. Tankönyvül Fabri: „Compendium Geographiae“ és Gaspari: „Lehrbuch der Geographie“ c. munkáját használták. A térképraajzolást a számonkérésnél alkalmazták. A heti 20as összóraszám mellett a földrajz 2—2 órája teljes

10%-ot jelentett, bár itt megjegyzendő, hogy egyes osztályok közös oktatásban is részesültek (pl. donatisták-grammatisták).

Az erdélyi ág. h. ev. szászok nagyszebeni nagygymináziának 1756-ból származó és 1770-ben megújított tanterve¹²⁵ volt érvényben a Ratio megjelenésekor is. A valláserkölcsi célzatú oktatás keretében a földrajz szerepe igen mellékes volt. Nem is szerepelt a „főosztályok“ külön studiumaként, hanem különböző osztályok növendékei számára tartott közös oktatásban adták elő részben azért, mert az osztályok számánál kevesebb tanerővel rendelkeztek, részben azért, mert módot akartak nyújtani a tanítás ilyen, nem elsőrangú fontosságú tárgyaiban egy vagy más oknál fogva visszamaradt tanulóknak arra, hogy a hiányokat előrehaladásuk sérelme nélkül pótolják. A grammatika és syntaxis heti fél órában foglalkozott így a földrajzba való bevezetéssel, melynek kapcsán az országok nevei és fővárosai kerültek elő. A syntaxis ez ismeretek kiegészítését adta, ami azt jelentette, hogy most már az országok tartományait, azoknak fővárosait, folyóit, határait és kormányzó közegeit is megemlítették. A helyzet sivárságát csak növelte az, hogy ebben a sovány oktatásban is csak az részesült, aki éppen óhajtott. Büntetés-kitöltés és nyelvtangyakorlás felmentett alóla.

A reformok állami kényszerítésre, de nem az állami tanterv szellemében jöttek létre. E reformokba az 1782-beli „Gehorsamste Bericht“¹²⁶ enged valamelyes bepillantást. A földrajzoktatás e szerint az elemi jellegű rudimentista osztályt követő grammatikai osztályban vette kezdetét a földgömb és Európa legáltalánosabb ismertetésével. Az oktatás élénkítésére természetrajzi kitéréseket kellett alkalmazni; de emellett figyelmeztetni kellett az emberi élet és nemzetgazdaságtan földrajzi vonatkozásaira is. Az ú. n. német osztályban Erdély földrajza kapott helyet történelmével együtt (historische Beleichtung seiner Schicksale). A syntaxis, a felső tagozat előkészítője, földrajzi alapismereteket adott (Aufgangsgründe der Geographie). A falusi iskolákból jöttek e fok után következő seminariumának földrajzi összefoglalása arra mutat, hogy másutt még ezt a keveset se végezték el. A felső tagozat napi egy közös órában foglalkozott földrajzzal. A földrajz — a neohumanisztikus elvnek megfelelően — a történelem szolgálatában, vele közös oktatásban

szerepelt. Tárgya egyetemes leíró földrajz, felváltva hazai földrajzzal, aszerint, hogy egyetemes vagy hazai történelem került sorra. A földrajz hasznáról külön heti egy órában emlékeztek meg újságotolvasás és magyarázás keretében, ami az idealisztikus és utilisztikus alapelvek kompromisszumára mutat. Európa és Erdély térképének ismerete elengedhetetlen követelmény volt.

Az 1792-ben eszközölt újabb reformok¹²⁷ sem hoztak lényegesebb változást. Csak a földrajz jelentősége esett vissza azáltal, hogy felső fokon csupán azoknak kellett tanulniok, akik nem teológiai pályára készültek. A diktálások mellé vezérkönyvül Junker könyvét használták, valamint Gaspari könyvét. Utóbbinak „Methodischer Schultlas“-a is szerepelt.

A tanítás 1801-i állapota¹²⁸ azt mutatja, hogy a földrajzi különböző ismeretkörök nagy mértékben szétváltak, de magának a földrajznak súlya nem növekedett meg, amennyiben most már az összes tanulók felváltva hallgattak politikai, fizikai és matematikai földrajzot. Nagy szegénységre, de emellett sok jóakaratra vall, hogy nem egyszer maguk a tanárok gondoskodtak térképekről, egyetemről hozott ebbeli ügyességük felhasználásával.¹²⁹

A kultúrálisan mozgolódni kezdő gör. kath. románok balázsfalvai gimnáziumát teljesen az állami rendszernek megfelelően szervezte Bob János püspök 1784-ben.¹³⁰

III. Fejezet.

A második Ratio Educationis földrajzoktatása kath. gimnáziumainkban. (1806—1848.)

A második Ratio¹³¹ (1806.) a földrajzoktatás terén nem sok változást hozott. A hat osztályúvá lett gimnázium II. osztályában kezdődött a földrajzoktatás Magyarország földrajzával. Amit az első Ratio a II. és III. osztály anyagául jelölt ki: Magyarország melléktartományainak, illetve a Habsburg-birodalom minden országának földrajzát, azt a második Ratio változatlan formában teszi meg a III., illetve IV. osztály földrajzi tananyagául. A glóbus magyarázata és a matematikai földrajz elemei fejezik itt is be a grammatikai is-

kola földrajzoktatását, mint azt az első Ratio-nál láttuk. Az első Ratio etatisztikus-utilisztikus elvei tehát maradéktalanul érvényesültek s teljesen azonos földrajzi tantervet eredményeztek az új grammatikai iskola földrajzoktatásában. Változás csak a humanitási két osztályra nézve állapítható meg. Az itteni földrajzoktatás már nem érte be a math. földrajz és glóbus folytatólagos tárgyalása után a négy földrész nem is egészen egy félévre terjedő tárgyalásával, amint azt az első Ratio tette, de ennek, mint bevezető általánosságnak előrebocsájtása után, még az I. osztályba felvette Európa többi részének és Ázsiának leírását, a II. osztályba pedig Afrika és Amerika tárgyalást, valamint a felső két osztályban tanultaknak csak a lényegre kiterjedő összefoglalását. A humanitás földrajzi tantervét tehát most már nem a haszonelv határozza meg többé. Sőt éppen a humanisztikus szellem érvényesülésére vall az a körülmény, hogy a politikai földrajz sorra kerülő tényeit mindig történelmi megvilágításba kellett helyezni, azaz a régi geografiából kellett levezetni.

A történetiség gondolata érvényesült a mellékelt utasítások¹³² szellemében is. Ezek szerint a földrajzot kétféleképpen lehet tanítani: 1. a történetiával és a klasszikus auktorokkal együtt; 2. külön és önállóan, ha ugyan önállóan egyáltalán megállhatnak ez ismeretek (si tamen sola esse potest). A tanároknak ezen az alapon elégséges okuk lehetett földrajzi oktatás helyett — ha kedvük tartotta, — az illető földrész, ország vagy annak egyes részei történetét adni földrajzi leírás helyett.

Ez utasításokat különben jellemzik az erősen lefokozott igények, melyek az első Ratio óta szerzett szomorú tapasztalatok birtokában inkább az elérhető célokat igyekeztek megjelölni, mint az eszményieket. Hol vannak az egyes államok? Mit tartanak az egyes nemzetek birtokukban? Ilyenek és ehhez hasonlóak azok a kérdések, melyeket a tanítónak a földrajzórán fel kell tennie.

Az ébredő hazafias öntudatnak hódolt az a feltevés, hogy a tanulók önmaguktól fogják megkívánni a haza ismeretét, melyet képzeletbeli utaztatással lehet a legjobban szolgálni.

Érdekes naivsága ezen utasításoknak a földrajzi oktatás következő négy „módszerének“ megállapítása. Az első a

földrajzi neveket tartalmazó táblázatok kifüggesztése a tanult adatok könnyebb és jobb bevésése céljából. A második módszer a rajzolt térkép használata, de egyelőre csak a városok, várak, folyók, stb. fekvésének megjelölése végett. A városok helyét köröskékkel jelezte a tanár s hozzá a neveket maguk a tanulók jegyezték be. Itt tehát a tanuló öntevékenységének kezdetleges formájával állunk szemben. A kissé nehezebbnek vélt harmadik eljárás a teljesen üres, csupán csak kontúros és folyókat ábrázoló térkép alkalmazása, melyre a tanuló a kívánt adatokat ráviszi s ezzel ügyességét és képzeletét gyakorolja. A negyedik módszer a szabadkézzel való térképraajzolás módszere, a határok, hegyek, folyók, helységek színes berajzolásával, ami — az utasítások szerint — a földrajzi tudás szolgálatán kívül megtanít a térképcsínálás mesterségére is.

Az utasítások az általános ismétlés szükségességét is hangsúlyozzák. Ez itt egyértelmű a tanultaknak csak bizonyos fejezeteire kiterjeszkedő, azokat egybefoglaló táblázatok készítésével. A táblázatba foglalandó adatoknak az illető ország fekvésére, nagyságára, felosztására, vízrendszerére, hegyrajzára, éghajlatára, (amit „soli natura“ clima és „aeris temperies“ tisztázatlan részfogalmakra bont az utasítás), lakosainak számára, képességeire, erkölcsére, jellemére, vallására, műveltségére, mesterségeire, hadserege állapotára, államformájára kell vonatkoznia az előírás szerint. Mindezt pedig ismét csak az emlékezet és képzelet gyakorlására kell végeznie, (memoria et vis imaginandi) a szerzett tudást magát tekintve pedig azért, hogy a földrajz enciklopédikus jellege általa kidomborodjék. Ebben a felfogásban pedig igen könnyen válhatott a földrajz heterogén ismeretek halmazává vagy — legjobb esetben — egymás mellé sorolásává.

A második Ratio humanisztikus és gyakorlatias elvek kompromisszumát jelentő földrajzoktatása lényegében változatlanul maradt fenn 1848-ig. A tanárok szakképzettsége és a tankönyvek terén is minden maradt a régiben; pályájukra speciálisan elő nem készített és csupán alkalmi vizsgát kiállított tanerők a régi rossz tankönyvekből tanítottak továbbra is, mert a második Ratio létrehozói sem tanárképzésről, sem tankönyvekről nem gondoskodtak.

A megalkotás pillanatában már elavult rendszer gyengéi

azonban mihamarabb mutatkozni kezdtek. A piarista tanároknak Ürményi felszólítására adott válasza 1810-ben a túlterhelés okát most már nem a tárgyak sokaságában látja, hanem az oktatás helytelen módjában, a sok lényegtelen adat szóról-szóra való bemagoltatásában. Ahhoz azonban, hogy az iskola munkája más lehessen, nem olyan tankönyvek kellenének, mint pl. a megdőbbentő terjedelmű Bél- és Szászky-féle földrajzkönyvek.¹³³ Ezeknek további használatától azonban — véleményünk szerint — nemcsak azért nem lehetett eltekinteni, mert jobb nem volt náluknál, hanem azért is, mert adathalmazos latin szövegüknek felmondása nyelvi szempontból volt könnyebb, mint a didaktikailag jobb, de szöveges könyv szövegéről való beszámolás. Viszont az sem csodálható, hogy adott körülmények között éppen az értékesebb tanárok tartottak ki makacsul az időt és erőt pusztító diktálás mellett annak ellenére, hogy a nevezett könyvek újabb és újabb kiadásáról gondoskodás történt. Nem véletlen tehát, hogy a reális ismeretek fokozott felkarolását célzó mozgalmak azokkal a mindjobban erősödő törekvésekkel léptek szövetségre, melyek a nemzeti nyelvnek iskolai, de elsősorban az érzületre és előadó készségre nevelő hittani, magyar nyelvi, történelmi és földrajzi oktatásban való érvényesítését célozták. Míg e mozgalom egyik vonatkozásában, a magyar nyelv tannyelvvé tételében teljes sikert ért el az 1844. július 24-i, csakhamar törvényerőre is emelkedett jóváhagyásában (H. T. 27.818.),¹³⁴ mely 17 vegyes tannyelvű (latin-, magyar- és tájnyelvű) gimnázium kivételével a gimnáziumok tannyelvként a magyart állapította meg, ami által voltaképpen csak a már kialakult állapotok törvényesítése történt meg, addig a reáliák érdekében vívott küzdelmek megtorpantak a kor retorikus gondolatvilágának barrikádjain. A valóra nem vált tervezetések közül a legnevezetesebbek egyike, az 1827-i országgyűlés tantervi választmányának munkálata a földrajz oktatását — egészen egy néhány protestáns iskola eljárásával megegyezőleg — a történelemmel kapcsolta egybe,¹³⁵ ami elvi fejlődés eredménye ugyan, de csak részleteiben kidolgozott és a földrajz érdekét szem előtt tartó megvalósítás esetében jelentett volna a földrajzoktatásra nézve jobb állapotot.

Adott esetben pedig még arról is szó volt, hogy a közös

óráknak jutott volna alsó fokon annyi óra, mint amennyi a Ratio szerint magának a földrajznak járt ki, a felső fokon pedig másfél heti órával kellett volna a történelmi és földrajzi közös oktatásnak beérnie. E reformok elmaradása a földrajzi oktatás szempontjából tehát nem jelent veszteséget, de maga a terv a létrehozó tanügyi körök felfogására jellemző. Bizonyítja azt, hogy a földrajz helyzete művelt köreink tudatában változott, nevezetesen a történelmi-humanisztikus irányban szenvedett nem is minden vonatkozásban előnyös elmozdulást. De jelenti azt is, hogy a módszer kérdése — tudományos és didaktikai értelemben egyaránt — ha kialakulatlan formában is, de mégis foglalkoztatta műveltjeink gondolkodását. Erre vallanak határozottabb formában Ürményinek a tanárképző felállítását célzó törekvései is. Ilyen irányú munkájában¹³⁶ nagy súlyt helyez a jövő tanárok szaktudományi, pedagógiai és erkölcsi képzésére, de a fődolognak mégis az alapos módszertani képzést tartja, azaz annak a képességnek a fejlesztését, melyre támaszkodva a tudományokat helyesen, világosan és szabatosan, a tanulók képességeihez és fejlettségi fokához mérten lehet tanítani. Be kell vezetni a jelölteket a tanítás segédeszközeinek, köztük a térképnek, használatába is. A módszeres képzés szempontjából Niemeyer munkáját ajánlja. E munka,¹³⁷ melynek hatása, ha szűk körben is, Ángyán János „Nevelés és oktatás-tan“ címen 1822-ben megjelent fordítása révén mégis feltételezhető, mind didaktikai, mind tudományelméleti szempontból magasan fölötte áll a két Ratio utasításbeli követelményeinek. Földrajzi oktatásra vonatkozó részének azzal a követeléssel, mely szerint a bevezető általános fogalmak tárgyalását a környezetből vett szemléltetéssel kell egybekötni, a legbensőbb kapcsolatot teremtette meg a honismeret és az általános ismeret eddig áthidalhatatlannak látszó végletei között. A természeti szemléltetés elvével függ össze, hogy a képzeleti utazás nála valóságos sétává, sőt utazássá, anyaggyűjtő és ismeretszerző alkalommá válik, melyre annál inkább szükség van, mivel a földrajz kezdő oktatását — a Pestalozzi-féle elvnek megfelelően — természetrajzi alapismeretek közlésével kötné egybe.¹³⁸ Rendszerének földrajzi vonatkozásaiban különben is a természettudományi tárgyszemlélet testesül meg. A földet, mint az élőlények lakóhelyét, mint a jelen

adottságát, mint a világrendszer részét s mint egészet önmagáért (für sich) kívánja az oktatás tárgyává tenni a matematikai, topikai (politikai) és fizikai földrajz művelése által.¹³⁹

E kívánságok földrajzoktatásunk kiszáradt berkeiben mint magasabbrendű, távoli világ üzenetei hangozhattak. Ugyanígy azon keveseknek szavai is, akik előre néztek és utakat kerestek az előrehaladásra. A niemeyeri perspektívába illeszthető be Schedel Ferenc követelése, aki a természeti világ törvényeinek exakt, analitikus vizsgálatát hangoztatta a földtudományi módszer lényegének.¹⁴⁰ Még közvetlenebbül ilyen irányba mutat Nagy Károly fejtegetése, aki levonva a természettudományos és ipari haladás tanulságait, tanügyi követelménnyé tette a reáliák fokozottabb iskolai felkarolását és követelte a fizikai és csillagászati földrajz, nemkülönben a természettudományok érdemleges beiktatását a gimnáziumi tantervbe.¹⁴¹ Még jártabb úton járt és a fejlődés adott helyzetben reálisabb lehetőségeire mutatott rá Br. Wesselényi Miklós, aki miután megállapította, hogy a gimnáziumi földrajz „nem több, mint vármegyék, folyóvizek s városok könyv nélkül tanulása“, a földrajzoktatás (valamint a történelem) jelentőségét a nemzeti önismeretre nevelés legjobb eszközéül jelölte meg, amit azonban az csak úgy tud szolgálni, ha a hazai viszonyokat állandóan összehasonlítja a megfelelő külföldi állapotokkal.¹⁴²

Mindezek a követelések egyelőre pusztába hangoztatottak voltak a tanártársadalom akkori, teljesen klasszikus irányú műveltsége¹⁴³ mellett. A főigazgatók elnöklése alatt tartott, a tanári pályára való minden rendszeres előkészület nélkül hozzáférhető tanárvizsgálat¹⁴⁴ földrajzi követelményei megmagyarázzák azt, hogy miért nem tudták a földrajzot, mint tárgyat komolyan venni tanáraink. Hol van X ország egyeteme? Milyen népek laknak Y délkör alatt? Milyen ott a klíma? Magyarország melyik megyéje termeli a legtöbb sót? Mi a Bánát név magyarázata?¹⁴⁵ Ezek és ehhez hasonlóak voltak azok a kérdések 1837-ben, melyek nem a földrajz megbecsülésére tanították az akkori tanárokat és a közvéleményt.

De nem kapott elégtételt a földrajz oktatása br. Mednyánszky Alajos 1842-ben kidolgozott, de valóra ugyancsak

soha nem vált reformtervében sem, bár itt már érezhető az új törekvések hatása. E reformterv¹⁴⁶ az 1827.-i munkálataiból nőtt ki s ez meg is látszik földrajzi vonatkozásain is. A földrajzot most már kisebb mértékben kapcsolták össze a történelemmel, annak is csak az ókori fejezetével. Az I. osztály földrajzanyaga a föld általános áttekintése után Európa általános áttekintését s csak végül Magyarországot öleli fel. A hazai földrajz s vele együtt a fokozatos haladás elve ezek szerint háttérbe szorult, helyt adva egy szélesebb körű, de felszínesebb ismeretanyagának. A II. o. földrajzoktatása már tekintettel van a klasszikus és a történelemi oktatás követelményeire is, amennyiben elsősorban Panónia és Dácia rövid leírását, majd Magyarország földrajzának folytatását, nevezetesen a kapcsolt részek leírását ölelte fel, kiterjeszkedve Törökország európai birtokaira is, melyek nagyrészt Magyarország hajdani melléktartományait jelentették. A Ratio közjogi felfogása tehát még itt is érvényesült. A III. o. földrajza — teljesen a második Ratio követelésével egyértelműleg — az örökös tartományok földrajzát öleli fel. Az ezzel véget érő alsófokú földrajzoktatás tehát a részletes leírásban nem jutott túl a Habsburg-birodalom határain, ami szintén a Ratio hasznossági felfogását tükrözi.

Az I. humanitási osztály az ó-kor történetéhez az ó-világ földrajzát adta, valamint a math. és fizikai földrajzot, mely követelés utóbbi vonatkozásában értékes újítást foglalna magában. A hum. II. o. Ázsia, Afrika, Amerika, és Ausztrália földrajzát öleli fel, ami azt jelenti, hogy a hivatalos körök is tudomást szereztek az ismert és lakott világ határainak tágulásáról. A humanitási III. o. földrajzoktatása Európa földrajzához tér vissza annak bővebb és kimélyítőbb ismétlése végett.

Az egész terv, de különösen legutolsó követelése arra enged következtetni, hogy megalkotóinak eszménye nem annyira a hazafi volt, mint inkább az összbirodalom polgára, vagy még inkább az európai ember, aki a humanitási tagozatban szerzett műveltségére támaszkodva a földrajzi tények és jelenségek között már összefüggést lát (fizikai földr.) s ezeknek birtokában határozza meg kontinensének helyzetét a többi világrészek között (többi világrész — Európa földr.). Ha e terv a vele egyidejű valóságok ismeretéhez nem is visz

közelebb, annál inkább tanulságos a következményekre nézve, mert megmutatja azt, hogy a nemzet közoktatásügyének vezeterei a földrajzoktatásra nézve több későbbi, idegen eredetű gondolatot anticipáltak és készítettek elő a nevelői közvélemény számára.

A valóságos viszonyokat ezidőben már a magyar nyelvű középoktatás bevezetésének nehézségei jellemezték. Egyik bajt e tekintetben a nemzetiségi vidéken lévő iskolák tanulóinak idegennyelvű többsége jelentette, akiknek többnyelvű oktatása rengeteg ügyel-bajjal s ennek megfelelőleg idővesztéssel járt,¹⁴⁷ ami egyértelmű volt azzal, hogy a kijelölt anyagot nem tudták elvégezni. A másik, még általánosabb és nagyobb horderejű baj volt a magyar nyelvű tankönyvek hiánya. Az ok a tantervi reform késlekedésére vezethető vissza. Szakembereink ugyanis nem tudták, vajjon az új magyar tankönyveket az elavult Ratio tanterve és utasításai értelmében írják-e meg, vagy megvárják, míg az új tanterv jóváhagyást nyer.¹⁴⁸ A földrajzi tankönyvek sivár területén a Kiss Lajos-féle földrajz, mely 1842-ben Pesten „Földrajzi tanítás a tanuló ifjúság számára sok kérdésekkel és feladatokkal, szó- és írásbeli megfejtésre. Első folyam. Tiszta, vagy térszerénti földrajz“ címen jelent meg, valamint Rajcsányi János: „Világegyetem, vagyis az egész földnek képe különös tekintettel az országok és népek műveltségi állapotára és történetére, a math. és természeti földrajz vázlatával együtt“ című, Pesten, 1846-ban Aczél és Tsa. kiadásában megjelent munkája csak kísérletek voltak, melyek nem támaszkodhattak szilárd tantervi követelményekre, hanem csak idegen mintákra és éppen azért használhatóságuk, különösen katolikus iskolákban, minimális volt.

Nagyon természetes, hogy a két baj nemzetiségi vidéken lévő iskoláinkban a siker egyetlen nagy akadályává fonódott össze. Erre annál több alkalom volt, mivel 1843/4. tanévtől az I. o.-ban minden tárgy, a többi osztályban legalább a földrajz és számtan oktatásánál kívánták meg a magyar nyelvet.¹⁴⁹ Nem lehet a véletlen műve, hogy éppen ebben a nemzetiségi kérdéstől túlfűtött hangulatban, mely az egységes magyar állameszmére annyi veszedelmet rejtett magában, született meg az ellentétet kiengesztelni akaró gondolat, a minimális tankönyvek eszméje,¹⁵⁰ mely azonban egyelőre —

ugyancsak helyes tapintatból — csak didaktikai okban, a szajkózás megszüntetésében kereste magyarázatát.

A tanszerek állapotában is lassú a jobbulás. Adott körülmények között sokat jelentett Nagy Károly 1840-ben, Bécsben készített glóbusa, annyival inkább, mert gr. Batthyány Kázmér belőlük egy-egy példányt rendelt minden nagyobb iskola számára ajándékképpen, dr. Vállas Antal pedig utasítást írt használatukra.¹⁵¹ Még nagyobb jelentőségű volt Fényes Elek „Kézi és iskolai atlasz“-ának megjelenése 1844-ben, bár a mű csak mint politikai-topográfiai földrajzi segéd-eszköz volt használható. E két munka mindenestre színvonal-emelkedést jelentett Görög Demeter 1840-ben megjelent „Magyar Atlasz“-a, a bécsi Korabinsky „Atlas Regni Hungariae“ (Pestini 1806.), valamint Karats Ferenc „Magyarországnak közönséges táblája“ (Pest, 1843.) című, az 1806. óta eltelt időközben megjelent munkákkal szemben, melyek mellett — a Kiss Lajos-féle tankönyv előszavából sejthetőleg — elterjedtebb használatnak örvendhetett egy néhány német munka is (Ohmann és Berghaus fali térképei stb.).

A nemzet szabadságharc előtti utolsó önálló kísérlete közoktatásügyeinek teljes átszervezésére — Eötvösnek az 1848.-i tanügyi kongresszus¹⁵² meghallgatásával készült reformterve — sem valósult meg a szabadságharc kitörése miatt. Földrajzra vonatkozó végzéseinek tehát csak szimptóma értéke van számunkra, éppen úgy, mint az 1806. óta elkészült tervek bármelyikének. Jelentősége azonban azért nagyobb amazokénál, mert meggyűlölt rajtuk kívül álló okból, feltétlen megvalósulás küszöbén történt. A tanterv¹⁵³ földrajzi vonatkozásainak legfeltűnőbb sajátága az, hogy a földrajzot minden osztályban a történelemmel kapcsolta egybe. A hirtelen készült munka benyomását tevő mű az I. osztályra Magyarország földrajzát teszi az Árpád-kori történelem mellé. A II. o. anyaga a magyar történelem folytatása mellett Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália földrajza. A III. osztályban Európa leírása a földrajzi követelmény, ami nem sok következetességre vall. A IV.-ben fizikai földrajzot, az V.-ben Európa politikai földrajzát, a VI.-ban befejezésül egyetemes (általános) földrajzot jelöl meg a terv a történelemmel közös földrajzórak anyagául. A felső osztályok földrajzi tanterve tehát ugyanazon elv szerint épül fel, mint a Med-

nyánszky-féle terv megfelelő vonatkozása, csak helyesebb sorrendben.

Az oktatás szakszerűen, történelem-földrajz szakos tanárok által történt volna, akiknek sorát Petlanovics Alajos és Nachtigall Jakab 1848. november 2-án történt kinevezésével már maga a miniszter megnyitotta.¹⁵⁴ További, sajnos, meghiusult terv volt tíz gimnáziumnak szakrendszer szerint való, a többiek számára mintát szolgáltató berendezése. (1848. augusztus 24.-i 2848. sz. rendelet).¹⁵⁵

Az idegen vetés számára a legelső barázdák fel voltak szántva.

IV. fejezet.

Az autonóm gimnáziumok földrajzoktatása a második Ratio után. (1806—1848.)

A reformátusok gimnáziumai közül a debreceni és sárospataki továbbra is egy-egy külön típust jelentettek s mint ilyenek, a többiek számára mintát szolgáltattak.

A humanisztikus irányú tanügypolitika hatása alatt fejlődött debreceni iskola második Ratio utáni életében nem jelentette a fennálló rendszer megváltozását a „Tanítók Kötelességei“ c. mű 1812-ben történt második megjelenése.¹⁵⁶ Az általa hangoztatott módszeres követelmények közül szempontunkból az említendő meg, mely a legfelső osztályban térképrajzolást kívánt. Humanista visszahatásra vall, hogy a tannyelv ismét a latin lett. A humanisztikus irányzat további térhódítását jelenti az 1817—20.-i tanterv,¹⁵⁷ anélkül, hogy ezzel a földrajzoktatás érdekeinek ártott volna, ha csak azt nem tekintjük sérelemnek, hogy az 1806-i rendezésben 7 osztályra osztott anyagot most 6 év alatt kellett elvégezni. Ennek megfelelően nem a felső három, hanem csak a felső két osztályra esett az ó- és új-földrajz ismétlése és a glóbus ismerete. A heti órák számának nem ismerése miatt azonban ezt a módosítást nem tekinthetjük sérelmesnek, mert nem lehetetlen, hogy az évek összevonásával szemben az órák számát szaporították. Módosítást jelent az is, hogy az V-ik osztályra

tályba a magyar történelem mellé Magyarország földrajzát vették fel ismétlésül. Térképrajzolás most már az első két osztályban volt.

Az 1823-ból fennmaradt hódmezővásárhelyi kimutatás bizonyítja, hogy a partikulák ekkor már szinte szó szerint ragaszkodtak az egyházkerületi főiskola tantervéhez.¹⁵⁸ Egy ugyancsak vásárhelyi, 10 évvel későbbi kimutatás szerint a földrajztanításnak Magyarország és Ausztria leírásával való kezdése, majd — a középső tagozatban — ó- és új-földrajzzal való folytatása, végül — a felső tagozaton — a már tanult ó- és új-földrajz nevezetesebb részeinek, nevezetesen Európának és Ázsiának összefoglaló ismétlésével való befejezése,¹⁵⁹ mint alapvonások, még mindig közösek voltak a debreceni tanrendszerrel.

Változatlanul az 1806-i rendezés alapjaira visszavezethető tantervet hozott létre a tiszántúli egyh. kerület 1842-i áprilisi gyűlésén.¹⁶⁰

A tanterv szerint a gimnáziumi földrajzoktatás az I. osztályban az elemi iskolában tanultaknak, azaz Magyarországnak és Európának ismétlésével foglalkozott a térképrajzolás állandó gyakoroltatása mellett. A II. osztály földrajzanyaga Európa országainak leírása volt. A III. o.-ban az ó-világ földrajzának három részét (Kisázsia, Görögország, Itália), az új-földrajzból Ázsia, Afrika, Amerika és „déli“ (nyugati) India általános áttekintését végezték el, de csak nagy vonásaiban, amit az mutat, hogy a IV. osztály földrajza a III. osztályban tanultak általános ismétlését foglalta magába. A VI. osztály az ó- és új-földrajz általános ismétlés által való összehasonlításával foglalkozott.

E hagyományos alapelvekre épült földrajzi tantervvel kapcsolatban nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az oktatás egész menetét most már a természettajzi és fizikai ismeretek rendszeres feldolgozása kísérte. Szempontunkból a legtöbb figyelmet érdemli „a földnek természethistóriai leírása“ nevet viselő tantárgy a III. osztályban, mert ez a fizikai földrajznak felelt meg¹⁶¹ s mint ilyen, nagyjelentőségű újítást jelentett nemcsak a debreceni, hanem, — bár nem egyedülálló jelenség — a magyar gimnáziumi oktatás történetében is. A szakrendszer elvi kimondásának¹⁶² egyelőre csak a tisztán természettudományi tárgyak oktatása számára

lett volna nagyobb jelentősége még akkor is, ha ez elvet a gyakorlatban is megvalósították volna. A tantervvel összhangban álló tankönyvekről csak elvben történt gondoskodás, a tanárokhoz intézett tankönyvírásra való felszólítás formájában.¹⁶³

A tantervhez használt könyvek sorában találjuk Kiss Lajos fennebb megnevezett földrajzát, melyet a III. osztály fizikai földrajzához és a IV. osztályban használtak,¹⁶⁴ ami azt mutatja, hogy e tárgy voltaképpen a földfelszín természeti tényezők alapján való összefoglaló leírását foglalta magában, ellentétben a topográfiai-politikai leírással. Nevezett mű ugyanis 138 oldalas terjedelemmel, 7 szakaszban a föld alakjának, a szárazföldeknek és tengereknek, a föld függélyes tagoltságának és a vizeknek „térképi leírását” kísérelte meg. Egykorú bíráló szerint¹⁶⁵ erősen érzik rajta idegen munkák (Becker, Grüger, Beuschen, Voigt) hatása. Ugyanilyen irányú használatra volt alkalmas Csécsi Imre Debrecenben, ugyancsak 1842-ben megjelent munkája: „Földünk s néhány nevezetesebb ásvány rövid természetrajza, különös tekintettel a felsőbb polgári s közép tudós iskolák szükségére”. E munka két részben tárgyalja földünket, „nem hagyva meg rajta semmi áltulajdonságot, mellyet a régi babona és a képződésben hízó ráfogások józan ok nélkül beködöztek.”¹⁶⁶ Az újonnan bontakozó földrajzi tárgyszemléletből következő didaktikai felfogás lényegét adja e szavakban: „Ki a természeti tudományok tanítását tömötten, összehalmozott adatok könyv nélkülözésében találja, annak én nem írtam.”¹⁶⁷ A Mednyánszky-féle tervben is bennefoglalt új methodikai-didaktikai felfogás tehát ott, ahol megvalósítására tényleges alkalom nyílt, meghozta a maga első, bár egyelőre még inkább csak szakvakba foglalt eredményeit.

A hódmezővásárhelyi 1845—6. évi kimutatás¹⁶⁸ bizonyítja, hogy az, ami a tanterv földrajzi vonatkozásaiban lényeg szerint új volt, t. i. a fizikai földrajznak a III. és IV. osztályban való tanítása, követésre talált a kerületi iskolákban is — legalább a nagyobbakban. De elhalványodott, sőt eltűnt a régi forma, a felső tagozat ismétlése, amennyiben új földrajzból a legfelső (költészeti) osztályig új anyagot tanultak: Európa, majd a rajta kívül eső földrészek leírását. A „föld rövid csillagászati leírása” a második éves szónokok

osztályában azt bizonyítja, hogy a tantervi előírásba foglaltakon túl is állítottak fel követelményt ugyanakkor, amikor az ismétlés rovására az európai országok részletes leírását két osztályra terjesztették ki (a III—IV., ill. III. nyelvt. és I. rhet.). Ez utóbbi rendelkezés a sárospataki tantervtípus hatására mutat.

Sárospatakon a gimnáziumot 1810-ben kilenc osztályúvá bővítették ki. A hajdani I. osztály két osztállyá lett s mindkettőnek Magyarország és Erdély Patakról kiinduló ismertetése volt földrajzi tananyaga. A III. osztály az öt világrész ismertetésével foglalkozott. A IV. osztály régi földrajzból adott először annyit, amennyi a deák auktorok megértéséhez szükséges, azután — szakítva az 1786-i sorrenddel — a rajnai szövetséghez tartozó tartományok leírását adta, Franciaország kivételével. Az V. osztály földrajzanyaga új elemet vett fel a globológiával. Emellett Francia- és Spanyolország, Portugália és a középtengeri szigetek leírásával foglalkoztak. A VI. osztály földrajza — az 1786-i követelménnyel egyezően (ott az V. osztály felelt meg ennek az osztálynak) — Európa északi országaival foglalkozott, a VII. osztály Anglia, Skandinávia, Szicília és Görögország leírásával, ami távolról sem jelent helyes sorrendet. A VIII. osztály földrajzból az Egyesült-Államokat és az Európával közlekedésileg összekötött szigeteket tanulta, ami a régi követelménynek hasznosági szempontból való kibővítését jelenti. Ugyanennek az elvnek alkalmazására vall a IX. osztály földrajzanyaga is, mely Európának a világ többi részeivel fennálló kereskedelmi összeköttetését tárgyalta. A történelem oktatása — a II. osztályú magyar történelemtől eltekintve — nem volt párhuzamos a földrajzzal, ellenben bőven szerepel a földrajzoktatásnak helyes koncentráció mellett sokat segítő természetrajz (III—VII.) és a fizika (VII—IX.). A tannyelv a reáliáknál s így a földrajznál is a magyar volt.¹⁶⁹

E tanterv egész földrajzi konstrukciója tehát annak az európaiaskodó szellemnek a szülötte, amely a számára alapul szolgáló 1786.-i rendszer megalkotásánál is közrejátszott. Az új állapot ugyanebben az irányban jelent további fejlődést.

Az 1815-iki kísérlet, mely a latin tannyelvhez való visszatérést célozta, eredménytelen maradt. Több sikerrel támadtak a humanizmus hívei 1828-ban a tanterv reáliái ellen,

de a támadás csak a két természettudományi tárggyal szemben járt sikerrel.¹⁷⁰ Az 1837-i átszervezés is csak annyi jelentőséggel bír számunkra, hogy ez alkalommal a természettudományok az alsó három osztályban és ismétlődően a felső kettőben ismét szerepeltek,¹⁷¹ a földrajz pedig megmaradt a most már csak hat osztály mindegyikében.¹⁷² Nagyobb változásra — a hozzáférhető adatok tanúsága szerint — csak a negyvenes években került sor itt is. A változásnak a földrajzoktatás szempontjából az a legnagyobb jelentősége, hogy a fizikai földrajz s az ennek megfelelő módszertani és didaktikai fel fogás itt is éreztette hatását. A kerületbeli Máramarossziget ref. gimnáziumának 1843/4-i kimutatása¹⁷³ szerint — ez a legrészletesebb tájékoztatás az illető viszonyokra nézve — az I. osztály földrajzoktatásának tárgya éppen a math. és fizikai földrajz elemei voltak. A II. és III. osztályban egyetemes leíró földrajzzal kapcsolatban nyílt alkalom az első osztályban tanultak helyrajzi alkalmazására. A IV. osztály földrajzanyaga az addig tanultak ismétlése volt. Az V. osztályban Magyarország földrajza került sorra a tanult ismeretekkel való állandó vonatkozásban, a VII. osztályban ugyanez a régi nevek alkalmazásával együtt volt a földrajzoktatás tárgya.

A dunántúli kerülethez tartozó csurgói gimnázium 1812-ből fennmaradt tanulmányi rendje szerint e Debrecentől messze eső iskolában teljesen az 1806-i debreceni tervezetnek megfelelő tanulmányi anyagot végezték el a földrajzból, azaz a különbséggel, hogy a felső két osztály itt eggyé olvadt.¹⁷⁴ A debreceni hatás további érvényesülésére mutat az 1815-ben Aranyoson elfogadott egyházkerületi tanterv¹⁷⁵ is. Eszerint az I. gramm. osztály földrajzanyaga Magyar- és Erdélyország, ami ugyan kivételesen inkább Sárospatak, mint Debrecen felé mutat. Teljesen debreceni szellemű azonban a tananyag további anyagmegjelölése és felosztása. A II. osztályban (syntax.) ugyanis Európa és a többi világrész, a III. osztályban (rhet.) az ó-geografiából Kisázsia, Görögország és Itália, az újból Európa ismétlése s a többi világrész, a IV. osztályban (poetica), az ó- és új-geográfia teljes ismétlése volt a földrajzoktatás anyaga. A térképrajzolásra fokozottan súlyt helyeztek. Megfelelő földrajzi tankönyv írására Katona Mihály tisz-

teletesnek adtak megbízást. Szembetűnő a többi reália teljes elmellőzése.

A debreceni orientáció gyengülésére és a sárospataki tantervhez való közeledésre vall az egyh. ker. 1819.-i tanterve, az ú. n. Norma Studiorum¹⁷⁶ földrajzoktatása. Már az osztályok számának kilencre való emelése is erre a hatásra vall. A fél-éves tantervek (nov.—márc. és ápr.—aug.) szerint az első négy osztály (elementar., decl., coniug.), — melyből legalább kettő elemi fokú volt, — földrajzi oktatást szabályozó része annyiban különbözik csupán a sárospataki megfelelő intézkedésektől, amennyiben az első félév anyaga mind a négy osztályban általánosságból, az öt világrész és Európa leírásából indult ki (Sárospatakon külön évi anyag) s jutott el a II. félévben Magyarország, Erdély, Palesztina (!) leírásához, azaz a részletekhez, a IV-ben pedig Ausztria leírásához, sorrendi tekintetben megegyezve az állami tantervvel. Az oktatás e fokon nem lépte át az ezután következő részletes tárgyalás során a Habsburg-birodalom határait. Nagy összevonást, gyorsütemű munkát kívántak a további követelmények. A sárospataki IV., V., VI. és VII. osztály anyagát ugyanis itt két évre, az V. és VI. osztályra vonták össze, ami a bőven tárgyalt általános áttekintés után arányos követelést jelentett. A VII. osztály egyrészt az öt földrész leírásával és az addig elodáztott glóbus tanulmánnyal foglalkozott a földrajz órán, másrészt Magyarország és melléktartományai ismétlődő tárgyalásával, ami a sárospataki követelménnyel szemben nyereségnek mondható. A VIII. osztály földrajzoktatása az addig elhanyagolt ó-geográfia tárgyalásával foglalkozott egész éven át, a IX. osztály az európai országok és az éggömb-ismeret ismétlésével. Nincs szó tehát az Európával kereskedelmi összeköttetésben lévő tengerentúli országok tárgyalásáról, ami oly szűkkörű érdeklődésre mutat, mely nem lépi át Európa határait, de nem vezet el Európa ismeretéhez sem. Az ismétlés ugyan Európa jobb megismerését szolgálta volna. A tanterv teljes érvényrejutását jelenti, hogy hozzá a csurgói iskola is fenntartás nélkül alkalmazkodott.¹⁷⁷

A főiskola tanárképzést is szolgáló bölcsészeti szakán Magyarország statisztikáját, az ó- és új-földrajzot és a csillagászati földrajzot adták elő,¹⁷⁸ ami a kor szegényes geográfus tanárképzésébe enged bepillantást.

Az egyházkerület 1842-ben, tehát a többi kerületek reformmunkálataival körülbelül egy időben gondolt ismét reformokra. E reform¹⁷⁹ a hazai szempontokat sokkal jobban kidomborítja a földrajzoktatásban, mint bármely egyidejű, vagy megelőző prot. tanterv. Nagyjelentőségű tényt jelent az is, hogy fizikai földrajz oktatásáról is történt ezúttal valamelyes gondoskodás, de egyelőre csak a leíró földrajz keretein belül. Az eredmény tehát inkább természeti leírást is adó földrajz, mint politikai földrajz volt. A mostmár nyolc osztályú gimnázium előkészítő jellegű alsó két osztályában a környékből kiindulólág egyházkerületek szerint tárgyalták Magyarország földrajzát a Hármas Kis Tükör alapján. Európa földrajzi áttekintése jóformán csak másodrendű feladat volt. A III. osztály (grammatistae) földrajza a Magyarországról már tanultak ismétlése mellett kiterjeszkedett „a polgári rendek különféle viszonyaira“, ami az első Ratio azon intézkedésére emlékeztet, mely szerint az emberi viszonyokkal az ország második képzeletbeli körülutazása alkalmával kell megismerkedni. A IV. és V. évre vonatkozó földrajzi követelmények Magyarország pénzeinek, mértékeinek, sőt rendőrségének ismeretét tűzték ki célul, ami a régi, helytelen tárgyszemlélettől való szabadulni nem tudásra mutat. A fentiekén kívül itt került sor az ó-geográfia tárgyalására, valamint — a II. félévben — az öt földrész leírására, mely az országok topikai tárgyalására terjedt ki. Ezzel lezárulni látszik az oktatás első köre, amennyiben a VI. és VIII. o (rhet.) már ismét Magyarországot melléktartományaival egyetemben tanulta a Kis Tükör alapján, majd pedig Európa többi országait a természeti tényezőknek a tárgyalásba való bevonásával. Táblára rajzolt térképek segítségével ugyanitt adtak áttekintést a föld éghajlati öveiről. A VIII. osztály földrajza általános ismétlés volt.

Jelentős lépést tettek a szakrendszer felé annak kimondásával, hogy a reáltudományok közül egyet-egyed, így a földrajzot, természetrajzot és a természettant, a hat rendes tanító közül (volt Pápán ez időben négy rendkívüli is) minden osztályban egy tanító tanítsa.¹⁸⁰

Ugy látszik, hogy a jó törekvések célelérését ezúttal a csurgói iskola ellenállása tette lehetetlenné. A kifogások a természettudományi reáliák ellen szóltak.¹⁸¹ A földrajznak

is meg kellett ériznie ennek az ellenszenvnek a hatását. A csurgói iskola 1842/3. évi kimutatása¹⁸² szerint a földrajzoktatásból teljesen hiányoztak a természeti elemek. Az előkészítő jellegű osztályok, s a deklinisták és a konjugisták, a föld öt részét, illetve Magyarország földrajzát tanulták, a grammatikus első osztályosok Európát, a második és harmadik osztályosok az ó-kori földrajz ismert fejezeteit. A szónoklati és költészeti két-két osztály a régi debreceni rendszerekre emlékeztető módon általános ismételést adott a tanultakról. Az egész tanterv arra enged következtetni, hogy ott, ahol a reáliákkal szemben ellenséges volt a hangulat, önkéntelenül is a régi debreceni állapotokat vették mintául.

Az erdélyi református gimnáziumok második Ratio utáni tantervei közül jelentőségben a „Norma Discendi“ néven ismert, 1819-ben megjelent nagyenyedi tanterv¹⁸³ emelkedett ki s tartott igényt egyetemes érvényre az erdélyi ref. iskolák között. A gimnázium itt is, mint Sárospatakon és Pápán, az előkurzusokkal együtt kilenc osztályú volt. A földrajzoktatás anyaga is azonos volt nagyjában amazokéval, csak a sorrend volt helyesebb, a Ratiók követelményeihez alkalmazkodóbb és a speciális erdélyi viszonyokra is tekintettel lévő. Előnyös különbséget jelent az is, hogy e tantervben — Magyarországon a reformátusoknál először — már a fizikai földrajz is helyet foglalt. A grammatikát megelőző, elemi jellegű két osztály földrajzoktatása Erdély földrajzából indult ki (I. o.) és általános földrajzi leíró áttekintésben folytatódott a Hármas Kis Tükör alapján. (II. o.) A III. osztály (gramm.) Magyarország, Erdély és az európai Török Birodalom (melyben Magyarország egykori melléktartományai) földrajzával foglalkozott. A IV. osztály (syntaxis) Ausztria és Olaszország földrajzát vette fel tárgyai közé. Az V. (német) osztály német nyelven tanulta minden szerdán délelőtt Erdély földrajzát, a délutáni órákban pedig Németország, Svájc és Olaszország leírását. A VI. osztály (rhet.) ókori földrajzot tanult, az újkorból pedig Észak-Európát (Orosz-, Lengyel-, Svédország, Norvégia és Dánia leírását). A VII. osztály (poetica) ugyancsak ókori földrajzzal foglalkozott, az újból pedig Anglia, Franciaország, Spanyolország és Portugália földrajzát tanulta. A VIII. osztály (oratoria) ókori földrajz mellett a többi négy földrész leírásával (tehát Ausztrálival is) s fizikai föld-

rajzzal foglalkozott. A IX. osztályban (suprema hum. class.) általános ismétlés volt a földrajzból.

Bár útalás nincs rá, az oktatás anyagából s abból a körülményből, hogy a tannyelv a latin volt,¹⁸⁴ Tomka Szászky vagy annak alapján készített jegyzet használatára lehet következtetni. A napi 4 órás, heti 22 órás összes oktatáson belül a földrajzi óraszám meghatározása ezúttal is elmaradt.

A tanterv érvényét vizsgálva, azt látjuk, hogy Kolozsvárott 1822-ben lényegében teljesen azonos anyagot végeztek el nyolc osztályban. A rövidítést — helytelenül — azáltal vitték keresztül, hogy Magyar- és Erdélyország tárgyalását teljesen a grammatikát megelőző két elemi osztályra bízták, nem is gondoskodván róla egyébként. Még ennél is nagyobb baj volt, hogy a földrajzot tanító tanár (szakrendszer kezdetei!) tárgyával mit sem törődött, aminek következtében a jegyzetek sem minőségre, sem mennyiségre nem feleltek meg s a tanulók értelmetlenül tanultak.¹⁸⁵

Székelyudvarhely ref. kollégiuma is ezen tanterv követelményeinek igyekezett megfelelni nyolc osztályú gimnáziumában, amint azt az 1822—34.-i évekre, érvényes szűkszavú kimutatásból¹⁸⁶ meg lehet állapítani. A földrajzoktatás ekkor itt már magyar nyelven folyt, aminek bizonyossága a Kis Pál-féle földrajzkönyv használata. E tankönyv, melynek címe: „Rövid földreírás a legújabb polgári változások szerint. Tanuló ifjak számára írta Kis Pál Győr megyei pap és Nevelő, Bécsben 1848.“, éppen a math. és fizikai földrajzi bevezetéssel kezdődik. Kérdésekbe foglalt tárgyalásmódja megmutatja, hogy mit kell akkori értelemben véve fizikai földrajzon értenünk. „Mit nevezünk szélnek?“ szól pl. az egyik kérdés, amire a felelet: „a levegőnek mozgását, ha t. i. hirtelenül való felmelegülés, vagy meghülés által a levegő valamely részében elveszti egyarányosságát.“ „Mit értünk a természeti éghajlat alatt?“ „Mit hívunk tengermozgásnak?“ „Hány részre osztjuk az emberi nemzetet 1. külső formájára, 2. életmódjára nézve?“ Ilyenek és ezekhez hasonlók azok a kérdések, melyeknek feleletei — az előbbihez hasonlóan — már fejlettebb földrajzi tárgyszemléletről tanúskodnak. De vannak ennek a fizikai földrajznak ilyen kérdései is: „Hány részre osztjuk a szárazföldet?“ „Hol és melyik a legmagasabb hegy?“ „Miképp neveztetnek meg a szárazföldnek némely darabjai?“ A

fizikai földrajzi rész tehát mai értelemben vett célja mellett egy legnagyobb vonalú, rendszerezett leíró földrajzi összefoglalást, ez esetben bevezetést is adott. A könyv leíró részében is hű marad a távolabbiról közelebbire haladás sorrendjéhez, amennyiben mindenütt előre bocsájtja az általános áttekintést, ugyancsak kérdésekben feldolgozva, nem törődve azonban a helyes tárgyi sorrenddel. Országok, nemzetiségek elsorolása után a szigetek, azután a „rendek“ felsorolását kapjuk s csak végül a hegységek, vizek, éghajlat naiv jellemzését. Az egyes országok tárgyalása még mindig Portugáliával veszi kezdetét s a nevek és adatok összefüggéstelen felsorolásával inkább csak az állami, népi és gazdasági viszonyokról igyekszik valamelyes képet adni. Magyarország leírása valamivel terjedelmesebb (114—189. l.); 75 oldalt foglal el a könyv 235 oldalas terjedelméből. A tengerentúli földrészekről csak általános leírást ad nagyon röviden, Ausztráliával együtt csupán 50 oldalas terjedelemben. E néhány adatból is kitűnik, hogy a leíró földrajzi rész, mely természeténél fogva távolabb tarthatta magát a természettudományok módszerétől és ismeretanyagától, korántsem volt annyira rendszeres és tárgyilag is annyira helyes, mint a fizikai rész. E könyvet egészben véve Szászky javított, magyar nyelvű kivonatúnak fogadhatjuk el, de egyszersmind az 1848-előtti idők földrajzi-didaktikai felfogására nagyon jól rávilágító dokumentumnak is. E mellett Cannabich geografiáját¹⁸⁷ is használták a VII. (itt II.) osztályban, mégpedig minden bizonnyal német eredetijében, mert ez az osztály német nyelven tanult. E mű nagyjából ugyanazon szempontok és sorrend szerint ugyanazt az anyagot foglalja magában 458 oldalas nagyobb terjedelmével, mint Kis Pál munkája. A tankönyvsorozatot Losonczy: „Hármas Kis Tükör“-e egészítette ki, mely módszeres felfogásában, mint látjuk, szinte példaképe volt a többi munkának.

Az 1825/6-i székelyudvarhelyi órarendből¹⁸⁸ az is kitűnik, hogy a földrajz minden osztályban heti 1 órát kapott, még pedig hétfőn délután 1—2-ig.

A „Methodus Docendi“ ez időkre is kiható jelentőségét bizonyítja az ugyancsak Székelyudvarhelyről, a harmincas évekből való kimutatás,¹⁸⁹ mely szerint a haza leírásától (gramm. III. o.) Európa nyugati és északi (IV. o.), majd keleti

és déli (V. o.) országain és a tengerentúli földrészekén (VI—VII.) keresztül a fizikai földrajzhoz és az azzal rokon módszerű általános összefoglaláshoz vitt a földrajzoktatás útja. (VIII. o.). Az 1838/9. évben azonban eltűnt a legfelső osztályból a földrajz,¹⁹⁰ ami nemcsak mennyiségi, de jelentékeny minőségi hanyatlást is jelentett. Ez a tendencia azonban tartós már nem maradhatott. A negyvenes évek tanügyi reformjainak szeleivel, 1842-ben ide is eljutott a szakrendszer, tanárképzési reform és teljes egyformásítás modern elveivel együtt az a szándék, amely a földnek természeti viszonyokra tekintő, oknyomozó tárgyalását jobban akarta felkarolni, mint az addigi tanrendszerek. Az 1845/6. évre elkészült tanterv új elgondolásokat nem foglalt magában,¹⁹¹ de a földrajz óraszámát nagy mértékben emelte, olyan kereteket nyújtva ezáltal az oktatásnak, melyek közt helyesen mozogva a siker nem maradhatott el. Az előiskolájával együtt kilenc osztályú gimnázium minden osztályában tanítottak ugyanis földrajzot, az elsőben heti 4, a többiben heti 2—2 órában. A „földrajzi ösméket értető, földképet adó, polgári“, azaz politikai és természeti leíró földrajz az alsó hét osztályban foglalt helyet, a „természet és mértani földrajz, légtüneménytan“, mint az oktatás nagyobb szellemi fejlettséget kívánó fejezete, a két legfelső osztályban kapott helyet.¹⁹² Csak a cél fogalmi meghatározása nem sikerült eléggé ezekben a szavakban: „A földrajz a tudáson felül az eszme társulását segíti elő, névtelen földképekkel s az elmének a nevek megtartásábani gyakorlásán felül az önerejéni előadásban gyakorlásban lehet fordítani.“¹⁹³ Nyilvánvaló, hogy a lehetőségek kihasználása és az eszközök helyes alkalmazása, azaz a helyes módszer által ennél a retorikai eszmevilágba illő célnál jóval többet el lehetett érni. A módszer javulására is van pedig adatunk. Kolozsvárott az I. osztályban a város és vidékének ismertetésével kezdték a földrajzoktatást, természeti szemléltetéssel kötte ezáltal egybe az általános fogalmak közlését is.¹⁹⁴

A tanügyileg lassan önállósuló Dunamellékre kell még egy pillantást vetnünk. Azért utóljára, mert itt, — már a középponti helyzetnél fogva is, — inkább különböző irányból jövő hatások felfogásáról, mint önálló rendszeralkotásról volt szó még sokkal inkább, mint bárhol másutt. Az egyházkerület 1828.-i tanterve már címében kifejezi, hogy nem akar önálló rendszer címére igényt tartani.¹⁹⁵ Nem tekintve azt, hogy a

tanterv is nagyon nagy súlyt helyez az ókori földrajznak az újkorival párhuzamban való oktatására és a két felső osztályban tanultak egybevető ismételtesére, — ami kétségtelenül debreceni sajtóság, — azt látjuk mégis, hogy a hét osztály földrajzoktatásának a sárospataki 1810-i és a vele rokon tantervekben foglalt földrajzi tantervekkel van feltűnő rokonsága. Az öt világrésznek az első gramm. osztály alsó fokán való átvétele után (megfelel a sárospataki III. o.-nak) az új geografia egészen a negyedik (voltaképpen az ötödik) gramm. iskoláig bezárólag nem foglalkozott egyébvel, mint Európa államainak, köztük Magyarországnak részletes leírásával. Az oktatási sorrend azonban még jobban emlékeztet a sárospatakival rokon 1819.-i erdélyi tanterve, amennyiben nem Portugáliával, hanem Magyarországgal és a vele határos országokkal kezdődött az oktatás, míg a Hispániai félsziget országai éppen legutóljára kerültek sorra. A fizikai földrajznak a gramm. IV. és a humanitási II. osztályba való felvétele is erdélyi hatásra mutat.

E kerületnek a negyvenes években véghez vitt reformjairól teljes képet alkotni rendkívül nehéz, mert végső kialakulásról itt alig beszélhetünk. A pesti főiskola felállításának sokféle terve¹⁰⁶ mutatja a forrongást, melyből a nagytekintélyű Warga János nagykőrösi professzor által vallott elvek emelkedtek ki s váltak a földrajzoktatás itteni ügyének rendező központjává. Eszerint a földrajz politikai része a történelmi, fizikai és matematikai része pedig a természettudományi oktatás számára rakja le az alapokat.¹⁰⁷ Ugyancsak felvetődött a „reál népiskola“ felállításának terve is, mely Warga János szerint féléves rendszerű, kétéves iskola lenne, mindkét évben felvenné a földrajzot s mint ilyen, az első évben Magyarország és Ausztria, a másodikban Európa és a többi kontinens leírásával foglalkoznék.¹⁰⁸

A magyarországi evangélikusoknál a földrajzoktatás a gimnáziumokban sokáig a schaediusi rendszer alapján maradt. A baj az volt, hogy míg a földrajzot a történelem körébe, illetve szolgálatába rendelő tantervi felfogás ott, ahol új volt, mindenütt és rögtön hódított, addig a másik alapelv, a fizikai földrajz felkarolásának valóban üdvös gondolata, csak később és nehezen terjedt el és talált alkalmazásra. A rozsnói 1815-i¹⁰⁹ tanrend szerint a grammatica és syntaxis két-

két osztályában nem állott egyébből a földrajzoktatás, mint Magyarországnak a hazai történelem szolgálatába rendelt leírásából. A most már három évre terjedő felső osztályokban már nem szerepelt külön tárgyként a földrajz, hanem csak mint az egyetemes történelem megfelelő kis része. A III. évben ismét Magyarország története került sorra statisztikájával együtt. A magyarországi evangélikus gimnáziumok földrajzoktatása általában ugyanezeket az alapvonásokat mutatja, amit pl. Szarvas,²⁰⁰ Lőcse ²⁰¹ és Nyiregyháza²⁰² ez időkbeli tantervei bizonyítanak.

Lényeges eltérést mutat ezekkel szemben a rozsnói fg. 1827.-i tanterve.²⁰³ Eszerint az elemi fokú donatista osztálytól már elkülönült grammatica I. osztályában a math. és fizikai földrajz „első elemeit” tanulták, de nem önállóan, hanem Európa általános áttekintésével együtt az „újabb földrajzírók” műveiből készített kivonatok szerint, latin és magyar nyelven, térképrajzolással egybekötve. A II. évben Magyarország és melléktartományai földrajzát tárgyalták magyar és német nyelven. A tanórák száma heti 3, délután 3—4-ig. A syntaxis első éve Stein: „Geographie für Gymnasien” c., 1825-ben megjelent tankönyve alapján, a már tanultak ismétlése után, az Osztrák Monarchia földrajzát adta térképrajzolással, a második év az öt világrész földrajzát. A tanórák száma ismét heti 3 volt, délután 2—3-ig, illetve délelőtt 9—10-ig. A tannyelv — ha a tudósításnak hinni lehet — itt már többnyire a magyar volt. A „rhetorico-poetica” első évében ókori földrajzot tanultak Buday Ezsaiás könyvéből készült kivonat alapján, heti 2 órában, a második évben pedig Magyarország statisztikáját vették Ertsei 1814-ben, Debrecenben megjelent statisztikája szerint heti 1 órában, magyarul.

Az előbbi állapotokkal szemben tehát feltétlenül megvolt a fejlődés. Az így kialakult gyakorlat mintául szolgált Schaedius Lajos 1837 és 1840 közt végzett reformmunkálatának, mely 1842-ben módosított²⁰⁴ formájában, mint a „zay—ugróczy tanterv” ismeretes. Hogy a történetileg létesült adottságoknak milyen döntő súlya volt a tanterv végleges kialakításában, azt az eredeti Schaedius-féle tervezet,²⁰⁵ a zay—ugróczy tanterv²⁰⁶ és a fentemlített rozsnói tanterv egybevetése a legélesebben domborítja ki.

Schaedius tervezetének az I. gramm. osztályra vonatkozó követelménye, mely szerint ez az osztály math. és fizikai földrajzi alapvetéssel és Európa leírásával foglalkozik, mint ősi és már gyakorlatban megvalósított követelés, a zay—ugróczi tantervben változatlan formában nyert alkalmazást. A kialakult helyzet tekintetbevételére győzött a II. gramm. oszt. előírásánál is, mely Magyarország és Ausztria leírását követeli, szemben Schaediusszal, aki ez osztályra a többi négy földrész ismertetését tenné. A zay—ugróczi terv a gramm. III. o.-ban Európa bővebb ismeretét kívánta, ami elűt mind Schaedius tervétől, mely ez osztályba Magyarország leírását vette fel, mind a rozsnói rendszertől. A IV. o. anyagának meghatározásánál ismét a gyakorlat győzött, amennyiben a többi négy földrész leírása vált követelménnyé Schaedius rendszertől eltérőleg, melyben e fokon az ausztriai birodalom leírása szerepel. A humanitás két osztályának tanterve mindkét évre ókori földrajzot ír elő, mégpedig az I. osztályban Görögország, a II. o.-ban a Római Birodalom földrajzát. E rendelkezés lényegében megegyezik mind Schaedius követelményével, mely ide Ázsia, Afrika és Európa megfelelő részének ókori földrajzát veszi fel, mind a rozsnói renddel, mely ezek mellett a második évben még Magyarország statisztikáját is felveszi.

A zay—ugróczi tanterv földrajzi része tehát nem más, mint a nagyobb iskolákban már kialakult gyakorlat szilárdabb elvi alapokra helyezése. Ebben válik a rozsnói tanterv még kissé zavaros egymásutánja Európa részletesebb, a III. gramm. osztályba való felvétele révén didaktikailag helyesebb sorrenddé, mely az általánosból kiindulva keretet ad a közelebbiről távolabbira haladás által szerzett, részletes földrajzi ismeretnek. Ősi hagyomány átvételét jelenti a felső fokú oktatásnak a klasszikus művelődés sorába való állítása.

A tanterv többször hangsúlyozza a szemléltetés elvét, Szerinte a földrajzot a „földképek készítésével és folytonos használatával“ kell tanítani, de a természet tárgyaival való szemléltetést csak a természetrajznál tartja szükségesnek.²⁰⁷

Az 1841-i egyh. ker. jegyzőkönyv 18-ik pontja értelmében a tannyelv magyar volt. Csak olyan felső osztálybeli óra tett kivételt, mely a római és görög régiségekkel volt kapcsolatban²⁰⁸ (pl. ókori földrajz.). Az iskolák e rendelkezést azon-

ban csak fokozatosan hajtották végre, tekintettel a nemzeti-ségi többségű iskolák viszonyaira. Budapest ev. gimnáziuma is pl. a magyar mellett a német és latin tannyelvet is alkalmazta.²⁰⁹ A teljesen idegen tannyelvű vidékeken pedig még a magyar nyelv közbevetett használatával is beérték.²¹⁰

A tantervi követelésekhez eléggé szigorúan tartották magukat az egyes iskolák. A földrajzi oktatást érintő követelményeket illetően csak annyi volt néhol az eltérés, hogy a tervben előírt 5—3 óra helyett csak 2—2 órában tanították az előírt tananyagot, ami persze nem válhatott az eredmény javára. Késmárk gimnáziuma azonban szigorúan kitartott a tantervi követelmények mellett.²¹¹ Az osztályoknak a tanterv által követelt szigorú különválasztása most már csak a szegényebb iskoláknál nem történt meg, de ott is csak a két felsőbb osztályra vonatkozólag,²¹² ami nem érintette különösebben a földrajzi oktatás érdekeit.

Áttekintve a tankönyvek során, két magyar nyelvű földrajzkönyvet találunk a múlt század első felében evangélikus iskoláinkban. Az egyik és sorrendben első Magda Pál soproni evangélikus tanár munkája, melynek címe: „Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geográfiai leírása“, 1819-ben Pesten jelent meg. A könyv 4 fejezete: „1. Magyar országnak természeti állapotja“ 2. „Magyar ország lakosai“ 3. „Magyar országnak polgári állapota.“ („konstitutio“). 4. „Magyar országnak föld leírása különösen.“ Bevezető, természeti viszonyokról szóló része összefoglalólag sorolja fel az ország rövid históriájára, fekvésére, nagyságára. A „földnek ábrázatja“-ra, folyó- és állóvizeire, vízesatornáira, gyógyvizeire, „égmérséklet“-ére, terményeire vonatkozó tudnivalókat, kiegészítve a természet három országának rajzával. E rész kezdetlegessége az éghajlati fejezetből²¹³ tűnik ki leginkább, ahol megtaláljuk azt a megállapítást, hogy „a levegőnek nagy befolyása van mind a termékekre, mind az embereknek állapotjokra“, s hogy a „levegőnek ezen mivolta“ az egyenlítőtől és a sarkoktól való távolságtól függ; de a további magyarázat hibás, vagy legalább is semmitmondóan naiv. „Azonban sok függ a hegyeknek közel vagy távollétektől is, a folyó- és állóvizektől, a homoktól, lejtősségtől, az uralkodó szelektől“. Néhány sorral alább pedig ezt olvashatjuk: „Nem a földírásbeli fekvés, hanem a

havasok tselekszik, hogy Máramaros Vármegyében egy gerend szőlő soha nem terem, holott egy égally alatt van Tokajjal.“ Itt kapjuk azt a megállapítást is, hogy ezek az északeleti hegyek védik az országot a hideg szelek ellen. A csapadék szempontjából pedig az a hegyek jelentősége, hogy „magókhöz húzzák a felhőket és szeleket.“

A második rész az ország lakosainak számát, nemzetiségi és vallási különbségeit és foglalkozási ágait írja le összefoglaló modorban, a harmadik rész az ország alkotmányáról szóló tudnivalókat foglalja össze, míg a speciális leírást a negyedik rész adja, a szokásos, folyók szerinti felosztás alapján sorolva elő a megyéket s azok helységeit az általános részben adott szempontokból. Az egész könyvről azt mondhatjuk, hogy ha mondanivalójának silány minőségével, gyenge szelektáltságával és szerfölött nagy mennyiségével (a könyv 550 oldalas!) nem is vitte előre földrajzoktatásunk ügyét, magyar nyelven való megjelenése mégis nagy értéket jelent.

A modernebb földrajzi felfogásnak megfelelő modorban, kimondottan a zay—ugróczi tanterv földrajzoktatásának szolgálatára írta meg Kanya Pál „Népszerű földrajzi oktatás“ c., 1847-ben, Pesten megjelent művét. Egyetemes földrajz volt ez s mint ilyen, a zay—ugróczi tanterv által felölelt egész földrajzi anyagot magában foglalta. Előszavában nevezetes, a múltból már ismerős didaktikai elveket hangoztat. Ilyenek a vak térképek, valamint a földrajzi és statisztikai táblák használatára vonatkozó, semmi újat nem tartalmazó megállapítások. Feltűnő, hogy a zay—ugróczi tantervre való sokszoros hivatkozás ellenére is a könyv végére iktatja az első osztály anyagát képező math. és fizikai alapfogalmakat (529—601 l.). Azt, ami a földrajzi alapvetés számára nélkülözhetetlen e tárgykörből, az „Előkészületek a földrajzi oktatásra“ c., előrebocsátott fejezetben kívánja megismertetni, miközben hangsúlyozza a természetben való szemléltetés fontosságát. A szemlélt tárgyak jelekkel való lerajzolása útján vezet tovább a lakóhely térképének lerajzolásáig s ezáltal a térkép fogalmának és ábrázolásának megértéséig. Ha ez a gondolatmenet még nem is hézag nélkül való, az eredmény kétségtelen: megtörtént az útbaigazítás arra nézve, hogyan lehet eljutni a tanulónak a valóságos szemlélettől a térkép megértéséig, azaz hogyan lehet a térképet, mint jelképes ábrázolást, szem-

léltető eszközként felfogni és alkalmazni. Kár, hogy ez a gondolat nagyon sok időre elhomályosult ezen első honi kísérlet után.

A bevezetés további része elfogadható meghatározásokat ad a legegyszerűbb éghajlati és biogeográfiai fogalmakról, de — helyesen — nem beszél egyelőre kapcsolataikról. Kévséggé sikerült a felszín fogalmainak magyarázata, mellyel kapcsolatban a lejtőszög magyarázatával gyötri a tanulót.

A terjedelmes leíró fejezetek a zay—ugróczi tantervi sorrendnek mindenben megfelelően követik egymást, tehát Magyarország leírásával veszik kezdetüket, ami megfelel a könyv következetesen végrehajtott alapgondolatának, a fokozatos haladás követelményének is. Éppen ez a szinte túlzott következetesség az oka annak, hogy nem kap a tanuló sehol sem bevezető áttekintést az egyes földrészek viszonyairól, aminek következtében nem tudja az új ismereteket helyesen odakapcsolni már megszerzett ismereteihez.

A fokozatos haladás sorrendje utalta az utolsó helyre a math. és fizikai földrajzi fejezetet is, mely itt nem más, mint a tanult természeti adatok és jelenségek rendszerezése, tehát összefoglaló leírás. E tankönyv — mindent egybevetve — kiváló dokumentuma annak a szűk körben tapasztalható, de annál nagyobb léptekkel haladó szakszerű és didaktikai tudatosulásnak, melynek számára az Organisations Entwurf elvei már nem sok újat jelentettek.

Az erdélyi ág. h. ev. iskoláknál a második Ratio utáni tantervmódosítást az 1823-ban elvileg kidolgozott, de csak 1833-ban mevalósított Neugeboren-féle tanterv²¹⁴ jelentette. A „gelehrte Schule“ formális képzése a minden irányú szellemi képesség kifejlesztésére törekedett. A cél ennél fogva nem az anyagtudás, hanem az ítélet volt.²¹⁵ Ennek az általános célnak keretébe illik bele a földrajz célja, mely itt nem más, mint a történelem,²¹⁶ vagyis az a tárgy, mely a földrajzi erőknél már az emberiség fejlődésére tett hatását mutatja, tehát a legáltalánosabb érvényű s ezért csak magasabbrendű szellemi tevékenység által hozzáférhető ismeretet ad. Az oktatás kezdetén az érzékelhetőbb, közelebbi, tehát könnyebben felfogható ismeretnek van helye. Ezért kezdődik a lényegében egy komplexumnak felfogott történelmi-földrajzi oktatás az alsó syntaxisban (III. gramm. o.) hazai, azaz er-

délyi földrajzzal, Leonard: „Lehrbuch der Kenntniss Siebenbürgens“ c. műve alapján, heti 1 órában. A felső syntaxisban (IV. o.) a földrajznak a történelemmel közös oktatása a matematikai földrajz és Európa földrajzának legnagyobb vonásaiban való előadásával foglalkozott, amellett, hogy egyik szemét az egyetemes történelem eseményein tartotta. Mind ezt pedig ugyancsak heti 1 órában kellett elvégezni. A tankönyv itt Fabri: „Abriss der allgemeinen Geographie“ c. munkája volt. A felső tagozat első osztálya az egyetemes leíró földrajzot folytatta tovább, most már heti 3 órában, Cannabich földrajza alapján. A második osztály ismétlődően foglalkozott Erdély földrajzával, ugyancsak heti 3 órában.

Az oktatás tehát a honismeretből indult ki s a földet áttekintve ugyanoda tért vissza a közben szerzett ismereteket felhasználó, mélyebb tekintetű vizsgálódásra.

E rendszer 1845-ben arányosabbá lett. Az összes földrajzi óraszámot jelentő nyolc óra tízre szaporodott s helyesebben úgy oszlott meg, hogy a földrajz már a gimnázium I. osztályában (etymologia) kezdetét vette heti 4 órában s ugyanennyit kapott a II. osztályban is. Ettől kezdve, a III. és IV. osztályban a földrajzórák fele a történelmi oktatásra esett. A felső tagozaton mind a 4 órát a rendszeres történelmi oktatás kapta meg. Új tankönyv jelent meg Binder: „Leitfaden der Geographie“ c. munkájával.²¹⁷ A taneszközökkel való valamelyes ellátás a „Verein für siebenbürgische Landeskunde“ nevet viselő társaság feladata és érdeme volt.²¹⁸

Az unitáriusok a század első felében még gyermekcipőben járó gimnáziumi oktatásának földrajzi feladatairól és anyagáról igen gyér adatok állnak rendelkezésünkre. Székelykeresztúri adatok szerint az oktatás Erdély és Magyarország határain alig tekintett túl az akkor még csupán alsóbb tagozattal bíró gimnáziumban.²¹⁹

A görög-katholikus románok állami tanterv szerint berendezett balázsfalvi gimnáziuma azáltal vontta magára az általános alakulás évtizedeiben a figyelmet, hogy Barnutiu Simon 1834-ben saját felelősségére a latin tannyelv helyett a román alkalmazta,²²⁰ bő tápot és lehetőséget nyújtva ezáltal a román nemzetiségi mozgalom középiskolai érvényesülésének.

Az autonómiák összefüggésünkbe vágó, fennvázolt álla-

potain végigtekintve, megállapíthatjuk, hogy ezek a maguk természetükben rejlő mozgékonyaságuknál fogva jobban alakulhattak az új eszmék irányában, mint az állami tanterv mozdulatlansága által megkötött katolikus iskolák s éppen ezért ezeknél szellemileg felkészültebb állapotban nézhettek eléje a beálló változásoknak, melyek ezúttal nem a tulajdon jószándék, hanem külső kényszerítés eredményei voltak.

V. fejezet.

Az Organisations Entwurf földrajzoktatása katolikus és állami középiskoláinkban. (1850—1860.)

A szabadságharc leverését követő idők államhatalmilag új alapokra fektetett középiskolai földrajzoktatását az Organisations Entwurf²²¹ néven általánosan ismert osztrák tanügyi kódex alapján szervezték.

E rendszer földrajzoktatása közös nevezőre hozta, szilárd elvi bázisra helyezte és összhangzatos rendszerbe foglalta mindazokat a didaktikai és szaktudományi reformelveket, melyeket a megelőző évtizedek nevelői- és szakközvéleménye felvetett, de egységes köznevelési rendszer híján rendszerezni és végrehajtani nem tudott. Elvi határozmányai véget vetettek a humanizmus és realizmus küzdelmének a kétféle középiskola-típus, a gimnázium és reáliskola felállítása, céljaik és hatáskörük pontos meghatározása révén. A gimnáziumnak a formális képzés humanisztikus feladata jutott osztályrészül,²²² a reáliskolának a gyakorlati életre nevelés kötelessége, nem feledkezve meg azonban az általános képzés alapkövetelményeiről sem,²²³ amiben a humanizmus diadalát szemlélhetjük. A realizmus követelményei ezzel szemben inkább mindkét középiskola alsó tagozatán érvényesültek.²²⁴ Ez az oka és értelme annak a mind a gimnázium, mind a reáliskola földrajzoktatásában észlelhető sajátágnak, hogy ugyanaz az anyag, ugyabban a sorrendben kétszer egymásután szerepel. De ebben keresendő annak az oka is, hogy a két középiskola földrajzoktatása egymással szemben lényegtelen különbségeket mutat csupán fel.

Az egész gimnáziumi anyag szervezése számára alapel-

vül szolgálván az általános képzés elve, nem lep meg bennünket, hogy az oktatásnak többé nem egy bizonyos tárgyat akar e rendszer a középpontjába állítani, hanem a tantárgyak belső összefüggéseiben rejlő végső tanulságot (melyhez eljutni egyet jelent a művelődési eszményül szolgáló művelt és nemes jellem megvalósulásával).²²³ A koncentrációnak a tantervi encyclopaedismus nehézségeit is leküzdő, így felfogott gondolatával s a korszerű szaktudományos felfogás hatásával függ össze egyrészt az, hogy a földrajz és történelem közös oktatásban került elő, másrészt az, hogy ennek az oktatásnak célja nem a földrajz, hanem a történelem volt, a földrajz pedig csak kiindulást jelentett. Közvetlen célja ennélfogva nem lehetett más, mint a történelmi esemény színterének leírása.²²⁶ Ebből az is következik, hogy a leírás elsősorban nem a népi és politikai, hanem a természeti viszonyok jellemzésére törekedett, amint azt a geográfia nagy újjáteremtője, Karl Ritter is megkövetelte.²²⁷ Így értelmezendő az algimnáziumi földrajzi-történelmi oktatás célja, mely nem más, mint a földfelszínen áttekintő ismerete természeti és politikai felosztás szerint.²²⁸ A történelmi oktatás uralkodó érdeke kívánta meg, hogy a leírás csak áttekintő, azaz minél nagyobb vonalú, tehát minél rövidebb idő alatt elvégezhető legyen. Önálló földrajz tényleg csak az I. osztályban szerepelt heti 3 órában. Az anyag itt a földfelszín leírása természeti alkata szerint (nach ihrer natürlichen Beschaffenheit). Ezzel kötetendő egybe, mint másodrendű feladat, a népek és államok szerinti felosztás. Alkalmilag életrajzokat kellett közbeszóni.²²⁹ Utóbbi követelés már a II. osztályban rendszeresen megkezdődő és a földrajz rovására erősen túlsúlyra jutó történelmi oktatás előkészítését akarta szolgálni. A II. osztály anyaga ugyanis heti 3 órában az ó-kor története 476-ig Kr. u. A földrajzi feladat itt csupán abban áll, hogy minden egyes nép történetének tárgyalása elé az illető nép országának földrajztá kellett bevezetőül adni, az I. o.-ban tanult általános áttekintésre támaszkodva.

A földrajz ilyen irányban való művelése lehetővé teszi az instrukciókban megjelölt cél elérését, az ember földhöz való viszonyának tisztázását, mely történelmi példák nélkül nem volna sikerrel elvégezhető.²³¹

Ha az utasítások itt megállottak volna s ebben szögezték

volna le az alsógimnáziumi földrajzoktatással szemben álláspontjukat, úgy ez alap gondolat körül kikristályosodhatott volna a gimnázium alsó fokának speciális, a növendék szellemi fokának megfelelő földrajzi-történelmi oktatása, melyben a történelem van a földrajzért s nem megfordítva. A felsőfokú oktatás céljának éppen ellenkező értelemben való megszabása pedig nemcsak magát a didaktikai fokozati különbséget fejezte volna ki, hanem ezen túlmenőleg, de vele nem ellentétben érvényesítette volna a kódex létrehozásánál érvényesült vezérgondolatot, mely szerint az ismétlésnél csak az anyag azonos, a tartalomnak lényeg szerint másnak kell lennie.²³² A szervezők előtt azonban a klasszikus felfogás számára értékesebb történelmi oktatás érdekének féltése elhomályosította e nagyon helyes, rendszert termő gondolatot. Siettek ugyanis hozzáfűzni a fenti megállapításokhoz azt, hogy a történelmi oktatás megértése viszont nem nélkülözheti az egyes országok speciálisabb leírását, amit az I. osztálybeli áttekintés nyújtani úgysem tudott.²³³ A teljes földrajzi ismerethez kétségtelenül szükséges speciális leírásnak odaállítása a történelem szolgálatába nemcsak a történelmi elem itt még alkalmatlan túlsúlyra emelésére adott az amúgy is ilyen irányban elfogult tanárok számára — minden ellenkező látszat, sőt tiltakozás²³⁴ ellenére — bátorítást, hanem okává lett annak a helytelen felfogásnak, mely speciális földrajzi leíró oktatást nem tudott elképzelni a történelem szolgálata nélkül. Nyílt színvallás volt a történelem érdeke mellett az az előírás is, mely szerint az oktatási sorrend kérdését minden esetben a történelmi események egymásutánja döntötte el. Így azután teljesen különböző geográfiai jellegű, egymástól távolosó területek kerülhettek egymásután tárgyalásra. Gyenge elégtételt és vigaszt jelent ezek után a földrajzoktatásra nézve az a biztatás, hogy ilyen értelmű tárgyalás mellett, a régi és új nevek egybevetéséből származó munkatöbblettel szemben, bő kárpótlást nyújt a föld természeti képének állandóságáról való megbizonyosodás.²³⁵

A III. o. történelem-földrajzi oktatása, heti 3 órában, az első félévben középkori, a másodikban újkori történelemmel foglalkozott a miniszter 1850-i módosító rendelete szerint,²³⁶ ellentétben az Entwurffal, mely ugyanide a második félévre osztrák történelmet rendelt.²³⁷

A IV. o. heti 3 órás történelem-földrajzában az első fél-év újkori történelmét a második félév népies honismerete követte. Nagyon természetes, hogy a haza fogalma alatt ezúttal a Magyarországot magában felolvasztó, egységes Ausztriát kellett érteni. A módosítás itt annyi az eredeti entwurffi követeléssel szemben, hogy az eredeti kívánalomban is szereplő összefoglaló és kiegészítő ismétlés²³⁸ sikerének biztosítása céljából ez osztályban heti 1 óra volt elvehető a természettudományok óraszámából.²³⁹ A nyereség itt csak látszólagos, mert ez osztály 3 órás természettana a csilágászati és fizikai földrajz legnevezetesebb tételeit is magában foglalta,²⁴⁰ az esetleges óraszám csökkentés pedig az anyagnak aligha éppen ezt a részét kímélte. A fenti alkalmon kívül hasonló körű ismeretek szerzésére különben csak a III. osztályban volt még alkalom, ahol is a 3 órás fizika keretében meteorológiai vonatkozások is sorra kerültek.

A felső gimnázium leíró földrajzi oktatása az I., II. és III. osztályban nem állt egyébből, mint a világtörténelmi tárgyalással kapcsolatban sorra kerülő népek országainak rövid tárgyalásából,²⁴¹ ami — az alapelvekkel ellentétben — nem jelent az alsó fokú oktatással szemben fennálló követelményhez viszonyítva semmi különbséget, amint azt az egykorú bíráló is helytelenítőleg megállapította.²⁴² Önálló földrajzi studium csak a IV. o. 3 órás történelem-földrajzi oktatásának II. félévében került sorra a miniszteri módosítás szerint, mely ez időre az Entwurfban el nem különített osztrák birodalmi statisztikát (Statistik des Österreichischen Staates)²⁴³ önálló „osztrák államismeret“-tel cserélte fel s benne nemcsak a statisztikai, hanem a teljes földrajzi leírás tárgyalását is megkövetelte.²⁴⁴ Ugyanezen osztályban azonban az első félévben sem maradt a földrajz minden gondozás nélkül, amennyiben a 3 órás természettudományi oktatás keretében mint fizikai földrajz szerepelt geognóziával, kőzettannal és morfológiával karöltve. Ugyane tárgyon belül a második félévben a növények és állatok földrajzi elterjedése is tárgyalás alá került az élettan kiegészítésére.²⁴⁵ De nem lehet a földrajz természettudományos orientációja számára haszontalannak minősíteni a III. o. fizikáját sem, mely matematikai földrajzi és meteorológiai fejezetekkel is rendelkezett.²⁴⁶

Ezeknek az előzményeknek felelt meg a tanulmányok befejezésekor az érettségi vizsgálat azon követelménye, mely a történelmi tájékozottsággal kapcsolatban a math. és fizikai földrajzi, valamint politikai földrajzi ismeretek kivizsgálását is előírta oly mértékben, amint azt a történelmi ismeretek biztonsága megköveteli.²⁴⁷

Ezekből a széteső, középpontot nélkülöző követelésekből tűnik elő az egykorú kritika nagy igaza, mely szerint a földrajz — különösen a felső fokon — geognosztikára, zoológiára, botanikára, számtanra, fizikára, csillagászatra, történelemre és államismeretre esik szét, ahelyett, hogy valóra váltaná a különben sokat idézett Ritter alap gondolatát, mely a földrajzot „egyetemes tudomány“-ként (Universalwissenschaft) fogta fel.²⁴⁸

A reáliskola alsó tagozatán a földrajzoktatás célja meg egyezett a gimnáziuméval, azzal a különbséggel, hogy itt az országok ipari és kereskedelmi viszonyainak tárgyalása külön kiemelt követelmény. Az osztrák állam megfelelő viszonyainak ismeretére természetesen itt is külön hangsúly esett.²⁴⁹ Ennek az erősen kiemelt szempontnak szolgálatában — egyetlen eltéréséül a gimnáziumi tantervtől — a IV. o. (gyakorlati osztály) egész éven át heti külön 2 órában tanulta a népies honismeretet, azaz Ausztria földrajzát a szűkebb értelemben vett haza (koronaország) viszonyainak s természetesen az ipari és kereskedelmi statisztikának kiemelésével. A külön 2 órás oktatás azonban nem jelentette a földrajz időbeli fokozottabb térfoglalását a gimnáziumbeli állapothoz képest, mert ugyanezen két órában kellett a fontos államok ipari viszonyainak a hazai viszonyokkal való egybevetését is elvégezni, amire pedig, — mint láttuk, — a gimnáziumi tanterv az esetleges szükséghez képest külön egy órát engedélyezett.²⁵⁰

A főreáliskola történelmi-földrajzi oktatása annyiban tért el a gimnáziumétól, hogy itt a IV. o. második félévének anyaga — a gimnáziumi eredeti követeléssel megegyezőleg — Ausztria statisztikája volt, melynek kapcsán az alkotmány, kereskedelem és ipar ismertetése volt a fontos, valamint ezen viszonyoknak a többi nagy államok viszonyaival való egybevetése.²⁵¹

A földrajz természettudományi vonatkozásait általában

a gimnáziuméval megegyező mértékben és módon ápolták. Különbség e tekintetben csak az, hogy a főreáliskolában a fizikai földrajz, meteorológia és asztronómia tárgyalása nem a IV., hanem a III. évre jutott s az 5 órás természettan keretén belül a második félévet töltötte ki.²⁵²

Az első Ratio merkantilista-etatista elveinek új erőre kapott utóhangjai érezhetőek ki e tantervből. Ez a vonás különbözteti meg valamelyes mértékben a gimnáziumi földrajzi tantervtől, melynek földrajzoktatásán a több alaki képzőerővel bíró altruisztikusabb szellem vonul végig.

Az Entwurf gondoskodni kívánt az olyan alacsonyabbfokú reáliskolák tanulmányi rendjének pontos előírásáról is, melyek nem tudtak még négy osztályúvá se kiépülni. E kisebb igényű iskolák közül szól a 3 és a 2 osztályú alreáliskolákról is. Az előbbi az I. osztályban heti 2 órában adott általános áttekintést a föld topikai (helyrajzi) viszonyairól s e mellett a nem európai országok történelmi és néprajzi megjegyzésekkel kísért politikai földrajzáról. A II. o. történelemföldrajza ugyancsak heti 2 órában folytatta ugyanezt, de csak az első félévben. A III. o. 3 óráján belül a második félévben került sorra Ausztria speciális földrajza, ugyanúgy, mint az alreáliskola IV. osztályában.²⁵³ Ugy a három, mint a két osztályú reáliskolákban a természettan II. osztálybeli oktatásával kapcsolatban kerültek elő math. és fizikai földrajzi vonatkozások.²⁵⁴

Az ismertetett tantervektől való mindennemű, de az oktatás céljával és tartalmával ellentétben nem álló eltávolodás csak a „Landes Schulrat“ engedélyével volt véghezvihető.²⁵⁵

A tanítás nyelve az iskola vidékét lakó nemzetiség nyelve volt. Ahol a lakosság vegyes nemzetiségű volt, ott két tannyelvet is lehetett alkalmazni osztályok vagy tantárgyak szerint.²⁵⁶

A gimnázium oktatásához írott instrukciók, külön reáliskolai utasítások híján, egyetemes középiskolai érvényűeknek veendőek. Belőlük azokat ismertetjük az alábbiakban, melyekről a tantervi és elvi ismertetés kapcsán — mint gyakorlati és részletkérdésekről — nem emlékeztünk meg.

A növendék önálló tevékenységének igénybevétele nem hiányozhatik egy olyan nevelési rendszerből, mely még a

reáliskolai oktatással kapcsolatban sem mondott le a növendék általános műveléséről s a tudást a veleszületett hajlamokon átszűrve készségi (Können)²⁵⁷ igyekezett fokozni. Ilyen elvi beállítottság alapján fejezte ki az utasítás elégedetlenségét az olyan földrajzoktatással szemben, mely megelégszik a térkép pusztá szemlélésével. A tanítónak rá kell szoktatnia a növendéket a térkép értelmes olvasására, melyre támaszkodva ő maga fogja a tárgyalandó földrész felszínét s annak tárgyait helyzet, nagyság, alak stb. szerint leírni. Majd ezen is túlmenőleg házi feladatokat is kell adni a növendékeknek s ezeket az iskolában utána rajzoltatni. Gyakorlás céljából nagyon hasznos, ha a tanító maga is felrajzol időnként a táblára egyes, a térképből kiragadott részeket.²⁵⁸

Ennyi mindaz, amit a szakszerű és didaktikai elvi fejtegetéseken túl gyakorlati utasításként kapunk a növendék öntevékenységet oly nagybecsülő instrukciókból. Nyoma sincs itt azoknak a konkrét rámutatásoknak, melyeket pl. Kanya előszavából olvastunk a térkép és valóság viszonyának megértésére vonatkozólag. Ennek a feladatnak a megoldását ezúttal a Wenzig-féle geográfiára („Geographie“) bízták, mint ahogyan az anyagmegválasztás zsinórmértéküül is Burger: „Allgemeiner Umriss der Erdbeschreibung der lateinischen Schule“ c., 1849-ben, Erlangenben megjelent munkáját fogadták el,²⁵⁹ minden közelebbi útbaigazítás nélkül. Az oktatás formájáról csak nagy általánosságban kapunk annyit, hogy a pusztá nevek és keretek sivárságát a tanító az egyes országok természeti jelenségeinek, lakosai jellegzetességeinek és a történet során fellépő nevezetes személyiségeknek bemutatásával töltse ki. A táji egyediség meglátásának és megláttatni akarásának ez a kiforratlan és naiv formája a továbbiakra nézve ismét idegen munkákra való hivatkozással él. Ezúttal Roen: „Grundzüge der Erd-, Völker- und Staatskunde“-jét (Berlin, 1847.) vagy ennek „Anfangsgründe der Erd-, Völker- und Staatenkunde“ c. kivonatát (Berlin, 1847.) ajánlja Raumer: „Lehrbuch der allgemeinen Geographie“ (3. Aufl. Leipzig, 1848.) és Daniel: „Lehrbuch der Geographie“ (Halle, 2. Aufl. 1847.) c. munkái mellett útbaigazításul.²⁶⁰

Az ilyen szervezeti gyengeségeket rejtegető rendszer magyarországi bevezetése a Geringer-f. 1849. augusztusi rendel-

kezéssel²⁶¹ történt meg, de csak az 1851. dec. 10.-i rendelet után vált egyetemlegesen kötelezővé.²⁶² A tanügyi kormány — beérkezett figyelmeztetések és szakvélemények birtokában — azonban továbbra is türelmes magatartást tanúsított.²⁶³ Átmeneti intézkedések híján maguknak a tantestületeknek állott jogukban a bevezetés kezdő mértékéről és módoszatairól dönteni. A módosítások következtében a földrajz és történelem összes óraszámából vesztett, — Pozsonyban pl. 3 órát.²⁶⁴

A kikért és beérkezett bírálatok közül a pesti piaristáké a legérdekesebb, legbátrabb szavú. 1850. aug. 15.-én benyújtott terjedelmes jelentésükben a magyarországi viszonyokhoz túlságosan idegen rendszer kíméletes és fokozatos bevezetését ajánlották. Kívánták továbbá a magyar tannyelv alkalmazását, a tankönyvek szabadabb használatát. Nem hallgatják el a magyar nemzeti élet elevenébe vágó legfőbb sérelmet sem: annak megemlézését, hogy „az Entwurband tekintet nincs Magyarországra és annak belső viszonyaira, azért hiányzik belőle oly tanulmányok besorozása, melyek nélkül itt tanodákat képzelni sem lehet.“ A helyesebb út megmutatása céljából tantervet is mellékeltek, melyben — a földrajzra vonatkozólag a fenti kifogásokhoz képest — az I. o. általános földrajzi bevezetése után a II. o. anyagául „Magyarország és a hozzátartozó tartományok rövid földirátát“ jelölték meg, élesen megkülönböztetve ezáltal azt a III. osztályra ajánlott osztrák birodalmi földrajztól.²⁶⁵

De érkeztek be olyan kifogások is, melyek nem a nemzeti, hanem a nagy didaktikai sérelmek láttán jutottak el egészen azonos eredményre. Az I. o. földrajzanyagának megbírhatatlanul nagy terjedelme miatt már 1851-ben szót emelt egy osztrák gimnáziumi igazgató. Fő kifogása az, hogy az anyag ilyen torlódása mellett nem marad idő az ismétlésre, aminek következtében a III. osztályra mindent elfelejtene a földrajzból. Négy éves tapasztalata alapján kívánta, hogy a földrajz önálló oktatását terjesszék ki az alsó két osztályra. Ezen kereten belül az I. o. anyagának érintetlenül kell maradnia, míg a II.o.-nak az egyes európai és tengerentúli országok speciális és Európából kiinduló tárgyalásával kellene foglalkoznia. A III. o. ókori történelmét bevezető ókori földrajzot a modern elnevezésekre való utalás segítségével a

mai földrajzi helyzetkép ismétlésére kellene felhasználni, de ugyanezt kellene tenni a IV. o.-ban is.²⁶⁶

A minden patriotizmustól tartózkodó és a maga eszméihez görcsösen ragaszkodó kormányzat azonban ráhallgatás helyett az elzárkózás, majd pedig az agresszivitás útját választotta. Az egyik 1851-ben kelt rendelet megállapítja, hogy addig senki nem beszélhet az új rendszer ki nem elégítő voltáról, míg a zavartalan oktatás összes alapfeltételei biztosítva nincsenek.²⁶⁷ A következő intézkedések mind arra vallanak, hogy a kormányzat nagy eréllyel látott hozzá ezeknek az alapfeltételeknek a megteremtéséhez.

Az 1852/3. tanévré elrendelték tehát a rendszer maradtalan bevezetését, arról is gondoskodva, hogy a tanterv bevezetését kísérő húza-vona következtében a haladottabbak számára elveszett anyag nagy vonásokban foglaltassék össze az illető osztály rendes anyagának bevezetéséül.²⁶⁸

Ha sorrendben nem is, de jelentőségben annál inkább első helyen áll az oktatás sikerének előfeltételeit megteremteni akaró intézkedések között a tanárképzés ügyének a szakrendszer alapján álló megoldása. Az 1853 jan. 1-i 29812 sz. rendelet, mint az 1849-i császári kibocsájtvány szellemében készült ideiglenes törvény rendelkezései közül bennünket az érdekel elsősorban, melyben gondoskodás történt történelem-földrajz szakcsoportosítású földrajztanároknak nemcsak szakemberek által való levizsgáztatásáról, hanem képzéséről is azáltal, hogy a szó és írásbeli vizsgálat előfeltételül szabták ki a kötelező szakbeli dolgozatok készítését, a szakszerű irányban végzett három évi egyetemi tanulmányt és az egy évi tanítási gyakorlatot. Nevezetes, hogy a szakcsoportosítások kombinálási lehetőségei nem terjedhettek ki a történelem-földrajzi szaktárgycsoportra, mely tárgyak „az azokban adandó oktatás természete szerint egymástól el nem választathatnak.” A 6. §. rávilágít ez intézkedési tudományelméleti háttérére is, amellet, hogy irányítást ad a jelöltek előkészületeire nézve: „A vizsgálandó által jövődöben adandó oktatás sikerére nézve különösen fontos az, hogy földírászati tanulmányainak alapjául oly munkákat vett légyen, melyek által Ritter fürkészetei s a földleírásnak általa kivívott magasb tudományos jelentősége az egész földírászat körén elterjesztettek s közvagyonná tétettek.”²⁶⁹

Nem tekintve azt, hogy az úgynevezett „átmenőleges határozmányok”²⁷⁰ már maguk is enyhítettek a szokatlan szigorú követelményeken, a rendelet reális értékének megítéléséhez tudnunk kell azt, hogy a szerzetes rendek tanárai megismételt egyházi és állami felszólítás ellenére se szívesen mentek el vizsgázni a bécsi, prágai, krakkói és lemergi bizottságok elé.²⁷¹ Az általános szakbeli tájékozatlanság így tehát csak azokban a nem magyar nyelvű, többnyire állami alapítású iskolákban szűnt meg, ahol Ausztriából hozott, tudós tanárok tanítottak. Ilyen helyen viszont az volt a hiba, hogy az idegen tanerők, akik többnyire nemcsak idegen viszonyokkal, hanem ellenszenvvel is állottak szemben, sem a hangot, sem a módszert nem tudták megtalálni s így minden türelmük és rátermettségük mellett sem tudtak eredményes munkát végezni.²⁷² Mindjobban kibontakozó jelenség volt az is, hogy a magukat szaktudósoknak képzelő, többnyire fiatal tanárok — az egyetemi előadás mintájára — az előadó módszert követték, amiből aztán szervesen nőtt ki a tisztán csak emlékezeti készséget kutató leckefelmondatás modernebb formája, az előző órán tanult anyag feleltető számonkérése.²⁷³

Feltétlen haladás tapasztalható — a kormány kétségtelen érdeméből — a tankönyvek terén is. 1854-ben a minisztérium kiadta az ausztriai gimnáziumok számára engedélyezett tanés segédkönyvek jegyzékét. Az algimnázium számára J. Bellinger: „Leitfaden der Geographie“ c. algimnáziumi és alreáliskolai használatra írott könyvét (Wien, 1853.), az Österreichische Vaterlandskunde“ c. munkát (Wien, 1854.), Püitz: „Grundniss der Geographie und Geschichte“ (Coblenz, 1851.) c. munkáját, valamint Zap: „Lehrbuch der Geographie“ (Prag, 1854.) c. könyvét írták elő. A főgimnázium számára Prasch: „Handbuch der Statistik des österreichischen Staates“ (2. Aufl. Braunschweig, 1853.), Schmitt: „Statistik des österreichischen Kaiserstaates“ c. munkájának Hain által átdolgozott kiadását (Wien, 1854.) írták elő anélkül, hogy ezzel a használható tankönyvek sorát végleg lezárták volna. Engedékenységet látszik gyakorolni e rendelkezés azáltal, hogy egyéb jóváhagyott tankönyvek használatát sem zárta ki.²⁷⁴

E tankönyvek természetüknél fogva a majdnem azonos

földrajzi tanrendszerű al- és főreáliskolák használatára is alkalmasak voltak.

Használatuk elrendelése egyet jelentett az addig használt magyar nyelvű tankönyvek kiszorításával s szorosan összefüggött a német tannyelv általános bevezetésével. A már megismert magyar nyelvű munkák között Schmidl: „Ausztriai honisme“ címen magyar nyelven megjelent munkája, Grynaeus Alajos és Zimmermann Jakab tankönyvsorozatának földrajzi tankönyvei,²⁷⁵ Fényes Elek: „Földrajzi vezérfonal“-a (Bellinger után), Schirckhuber Móricz: „Természettani földrajz“-a említendő.

E tankönyvek közül azok, melyek az egyetemes leíró földrajz céljait szolgálták, óriási nehézségekkel küzdöttek a miatt, hogy óriási anyagot kellett oly terjedelemben és morokban összefoglalniok, hogy az az I. o. heti 3 óráján legalább megközelítőleg elvégezhető legyen. Ezt a feladatot azonban csak összefoglaló módon lehetett megoldani. Az összefoglalásokhoz azonban nélkülözhetetlen a fogalmak tisztázása és rendezése. Ezért került minden leíró földrajzi tankönyv élére fizikai földrajzi rész, mely ezt a fogalomalkotó és rendszerező munkát is elvégezte. Feladata azonban nem merült ki ennyiben. A meghatározott és rendezett jelenségeknek a föld felszínén való előfordulását is adta ugyanis az egyes világrészek felszíni, vízrajzi, és éghajlati viszonyainak összefoglaló áttekintése formájában.²⁷⁶ Az ilyenfajta tankönyvek leglényegesebb és legterjedelmesebb része tehát, — mint azt Terner Adolf megállapította,²⁷⁷ — „három egymásba fűzött gyűrűből“ állt, melyek mindegyike más-más szempontból tüntette fel az egész földteke felszínének képét s a tanulóval mintegy három ízben járatta körül a föld kerekességét. Az a körülmény, hogy így a tanuló egyszerre csak egyféle szempontból ismerte meg a föld természetes viszonyait, a világrészek egymásközötti összehasonlítására nyitott bő és viszonylag könnyű lehetőséget. Hátrányára volt ennek a tárgyalásmódnak ugyanez az alaptulajdonsága abból a szempontból, hogy a természetes nagy egységeket nem egészükben tekintette, hanem három, egymástól formailag is különválasztott darabban. A tanuló tudatában így helyi és természetes összefüggések helyett még nagyon is időelőtti fogalmi és globális összefüggések keletkeztek. Az így megismert ter-

mészeti viszonyokat természetes összefüggéseikbe a másik, immár harmadik rész lett volna hivatva visszahelyezni, de ez a fejezet túlságosan is kihangsúlyozott politikai földrajzi jellege miatt nem felelhetett meg ennek a hivatásának. A földrajzi egyediségeknek a maguk életegység mivoltában való megismeréséről eleve le kellett mondania ennek a rövid idő alatt mindent elvégezni akaró, de a növendék képességeivel éppen ezért számot nem vető didaktikai eljárásnak. A most megoldatlanul maradt feladat megoldása a későbbi évfolyamokban a történelem túlsúlya miatt maradt el.

A bajokat csak fokozta az a körülmény, hogy pl. a Bellingier-féle földrajztkönyvvel éppen olyan tankönyv került a tanulóifjúság kezébe, mely még a részletfeladatokkal sem tudott megbirkózni. Helytelen meghatározások, logikátlan következtetések vannak benne, melyek közül elég legyen itt annak a kettőnek a felemlítése, mely szerint a víz cseppfolyós, íztelen test, a tenger vize pedig olyan síklap, mely állandó mozgásban van.²⁷⁸ A szakemberek az ilyen és hasonló könyvek létrejöttét és az iskolákban való megtűrését, sőt hivatalos előírását annak a közönynek tudták be, mely a földrajzoktatás érdekeivel szemben azóta nyilvánult meg, mióta e tárgyat a történelemmel közös oktatásban adták elő.²⁷⁹

Az al- és főgimnázium, valamint a reáliskola legfelső osztályai számára előírt osztrák honismereti tankönyvek legnagyobb hibája az volt, hogy szerzői az Entwurf és a miniszteri rendelkezés csupán névszerinti megjelöléséből (az alsó fok számára „populäre Vaterlandskunde“, a felső fok számára „Kunde des österreichischen Staates“ volt a tanterv kifejezése) nem látták maguk előtt azt a didaktikai különbséget, mely az alsó fokon való tárgyalást a felső fokú oktatástól megkülönböztette. Így aztán egészen visszás helyzet állott elő. Míg ugyanis az „Österreichische Vaterlandskunde“, mint az alsófokú IV. o. tankönyve inkább csak áttekintést adott, feltételezve a tanulókról a részletismeretek tudását, addig a felsőfokú IV. o. számára írt Schmitt-féle „Statistik des österreichischen Kaiserstaates“ c. mű a helyrajzi adatokkal terhel túl az állami-politikai szempontok kellő figyelembe vételének és az ítélőképességet edző összehasonlításoknak rovására. Prasch: „Handbuch“-jának felét teszi ki a helyrajzi elemek tárgyalása, bár második részében a tényeknek az ál-

lamélet szempontjából való értékelését sikeresebben végzi el, mint Schmitt. (Pl. a határvonalaknak az államéletre kiható jelentőségét ismerteti inkább, mint magát a dologi adottságot.)²⁸⁰ A hiba ismét nem vezethető vissza másra, mint az Entwurf egyoldalúan szakszerű s minden didaktikai fokozatosság fölött eltekintő, merev elgondolásaira.

De gondoskodni kíván a kormányzat a tanításhoz nélkülözhetetlen térképek alkalmazásáról is. Az 1851.-i rendelet,²⁸¹ a kiküldött szakbizottság véleményének meghallgatása után, a kezdő oktatás számára Gross Stuttgartban megjelent „Geographischer Schulatlas“-át ajánlotta, mint olyat, mely elsősorban a hegy- és vízrajzi viszonyokat ábrázolja. A IV. o. fizikai földrajzához Berghaus atlaszát (Gotha, 1850.) tartotta alkalmazhatónak. Egyidejűleg megrendelést adtak a cs. katonai térképészeti intézetnek, mely már addigra is előállította Európa fali térképét. Megrendelést adtak: 1. planiglobusra, 2. Európa négylapos 1:4000000 nagyságú fali térképére, 3. Közép-Európa térképére, 1:333000 nagyságban. A hegyrajzot barna színnel, a síkvidéket fehérrel, a vízrajzot kék színnel kívánták megrajzoltatni. A helységeket nevek nélküli körökkel kellett ábrázolni, hogy a sok írás elolvasása ne terhelje az emlékezetet és ne rontsa az áttekintést.

A többféle munka ajánlását az a kortársak előtt is felismert tény indokolja, hogy nem volt olyan atlasz, mely minden fokon és minden célra egyaránt megfelelt volna.²⁸² A térképek és atlaszok tulnyomó többsége csupán a politikai viszonyokat ábrázolta. (Pl. Sydow: Schulatlas“-a, mely 1849-ben, Gothában jelent meg, valamint „Schul-Wandkarte“-je).

Baj volt az is, hogy a német eredetű térképek elhanyagolták a Monarchia ábrázolását. Ennek a hiánynak pótlását célozta a fenti állami térképrendelés és egynéhány magánvállalkozás, mint amilyen volt pl. Holle: „Schulwandkarte des österreichischen Kaiserstaates“ c. mappája, mely 1852-ben (Wolfenbüttel) jelent meg s csak mint politikai átnézeti térkép volt használható, valamint Hauser „Schulatlas der österreichischen Monarchie“ c. Regensburgban, 1850-ben megjelent fali térképe, melyen már jobb a hegyrajz, mint az előzőn s Magyarországnak is van rajta külön kis térképe. Erről a szükségletről azonban csak jóval később történt méltó gondoskodás azáltal, hogy 1857-ben megjelent Holle: „Schul-

wandkarte von Ungarn, Galizien, Siebenbürgen, Dalmatien, Kroatien“ c. mappája különben nagyon gyenge felszín-ábrázolással, valamint a Bettelheim Testvérek kiadásában Aradon ugyancsak 1857-ben megjelent s a Förster-féle bécsi műintézetben Thót A. J. által tervezett hasonló tárgyú iskolai térkép. Ezekhez a leginkább elterjedt, illetve legfontosabb térképekhez járult még egy elsőrendű szemléltető eszköz, Vogel: „Geographische Charakterbilder“ c. tájképsorozata.

Ha mindezek a nemes indítékú s kétségtelen fejlődést előidéző intézkedések és törekvések a maguk úttörő jellegénél fogva hibákat hordoztak is magukban és éppen ezért nem tudtak teljesen megfelelni a magasigényű várakozásoknak, úgy valóságos szerencsétlenség számba ment a német nyelvnek 1854. dec. 16-án tannyelvül való előírása.²⁸³ Mivel e rendelkezés — ellentétben az Entwurfban foglalt tannyelvi liberalizmussal — a lombard-velencei tartomány kivételével valamennyi középiskolában a németet állapította meg tannyelvül, az első osztálytól kezdve mind több és több tantárgy németnyelvű oktatására kellett berendezkedni. A kormány intenciója ezzel kapcsolatban az volt, hogy legelső sorban az előadó tárgyakat, azaz a természetrajzot, történelmet és földrajzot, de minden körülmények között az Osztrák Birodalom politikai földrajzát kell német nyelven tanítani.²⁸⁴ Felesleges bizonyítani, hogy ezek az intézkedések milyen lesújtó eredménnyel jártak adott körülmények között, németül többnyire nem tudó tanárok és tanulók mellett birodalomszerte, de különösen Magyarországon, ahol — a szerbek kivételével²⁸⁵ — még a nemzetiségek is ellene voltak e leplezetlen, második nagy németesítésnek.²⁸⁶

A közoktatás ellen elkövetett ilyen meréylet után elvi jelentőségükben is sokat vesztenek azok a törekvések, melyek az Entwurf egy teljes középiskolai kurzuson keresztüli alkalmazásának tanulságaival felszerelve, a miniszter 1857. okt. 10.-i tantervmódosítási tervezetében²⁸⁷ testesültek meg, de gyakorlati megvalósításukra nem volt többé mód. A II. osztálytól kezdődő földrajzi ismétlés hézagmentes és pontos keresztülvitelét célozta ez a rendelkezés, annak önálló, tervszerű megszervezése által, különös súlyt helyezve a történelmi oktatás érdekét legbensőbbben érintő helyrajzi és politikai

elemekre s azoknak a történelmi-földrajzi adatokkal való egybekapcsolására. A terv szerint alsó fokon a történelmet megelőzné a földrajzi ismételés, mely a II. osztályban Ázsia és Afrika, a III. osztályban Európa és Amerika, a IV. osztály első felében Európa földleírásával foglalkoznék, a második félévben adandó osztrák államismeretnek mintegy bevezetéséül. Felső fokon ez az ismételés újólág végbemenne változatlan sorrendben, de azzal a lényegesnek hitt és az addig hiányzó didaktikai fokozat kifejezésére alkalmasnak tartott különbséggel, hogy itt a földrajz — mintegy megmutatandó a történelmi fejlődésnek a föld felszínén látható eredményeit — a történelmi tárgyalás után foglalna helyet. A várható nyereségnél sokkal nagyobb kárt okozott volna azonban a földrajzoktatásra nézve a természettudományi tárgyaknak az alsó osztályokból való tervbe vett kihagyása.

E reformmegmozdulásnak a jelentősége — gyakorlati érték híján — inkább abban van, hogy a vele kapcsolatban szabadjára engedett tanári szakközvélemény jellemző adatokat szolgáltat tanárságunk akkori methodikai és didaktikai felfogására nézve.

Egy jászberényi tanár csupán politikai alapon kívánná tárgyalni a földrajzot, miután megállapította, hogy a hegy-vízrajzi ismeretekből nem háramlik haszon“ a gyakorlati életre.²⁸⁸ Egy pécsi tanár pedig arról szólott, hogy a történelem földrajz nélkül valami „közép-lény“ a mese és tény között; ismereteket közöl, melyeknek helyét nem tudjuk a föld színén. Egészen természetes ilyen felfogás mellett, hogy a földrajz feladatát a cím és névtár szerepben látta és helyeselte az alsó fokon addig tanított természettudományok kiküszöbölését is.²⁸⁹ A más alapelvekből kiinduló, de lényegében azonos eredményre jutó eme kezdetleges felfogásokkal szemben hangot kapott azonban a valamivel tisztultabb, bár minden bizonnyal szűkebb körben elterjedt nézet is a következő nagy általánosságú szavakban: „...mi a földleírást soha sem tekintettük egyedül a történelem segédtudományának, sőt emellett különös és önálló tannak, mely önmagának célja és mindig hiányosnak tartottuk a tanrendszerben, hogy míg a tanuló a régi Persepolis, vagy Ninive helyíratl fekvését a geographiai hosszúság és szélesség fokai szerint pontosan meghatározta, addig hazája, a birodalom és Európa térképén

alig tudta a főbb városokat kijelölni.“²⁹⁰ Bár e sorok írója nem fejti ki, hogy miben is áll hát voltaképpen a földrajz önálló volta, mert annak feladatát — az előző véleményekkel lényeg szerint megegyezőleg — történelemnek szolgáló helyrajzi ismeretközlésben látja, magát a kimondott szót is eredménynek kell vennünk adott helyzetben és a többi véleményekhez viszonyítva.

Az Entwurf által kijelölt szűk határú mozgási lehetőségek egyik következményének állapíthatjuk meg a helyes okfejtést nélkülöző gyors és felületes általánosítást, mely jutalmazott pályaműben²⁹¹ mint követendő eszmény jelent meg. Az egyik ilyen munka szerint a földrajz tanulmányozása által nyert „drága életszabályok“ között keresgélve tapasztalhatjuk, „miszerint a hegyi lakosok szabadság és hazaszeretben élnek, míg a szélesen kiterjedt lapályok lakói, a helyzet hatalmának hódolva, többnyire önkény alatt tengődnek.“ Az összehasonlító-értékelő módszer kétségtelen értékeinek és eredményeinek bizonyára sokat ártottak az ilyen és ehhez hasonló ítéletek.

Nagy múlt tévedései és a jövő fejlődés fattyúhajtásainak csírái éledeznek abban a megállapításban, mely szerint a földrajzi részletes tárgyalás élénkítésére a tanítónak a földrajzi összefüggésbe bele nem illő dolgokról kell fecsegnie, pl. a Nilus leírásával kapcsolatban a vízilőről, a Libanon leírásánál a cédrusfáról vagy az Atlanti-Oceán tárgyalásánál Kolumbus történetéről.²⁹²

Mindezek a vélemények jellemző erejükön túl azt bizonyítják, hogy az Entwurf általánosságait a korabeli nevelők képességük s nagyon különböző szakbeli előképzettségük szerint más- és másképpen értelmezték, más és más előnyöket, lehetőségeket és hiányokat fedeztek fel benne, de talán szinte kivétel nélkül alatta maradtak elvi magaslatainak. A nivellálódásra, az elvek kifermálódására és tökéletesbedésére mindenekfelett idő kellett volna, ugyanúgy, mint ahogyan magának az Entwurfnak és a sikerért szolgáló intézkedéseknek is elsősorban időre lett volna szükségük ahhoz, hogy jobbakká váljanak és megfelelő eredményeket tudjanak hozni. A politikai rendszer felszámolásával együttjáró közoktatási rendszerváltozás éppen a fejlődési folyamat megindulásakor köszöntött be.

VI. fejezet.

Az autonóm középiskolák földrajzoktatása az Entwurf korában. (1850—1860.)

A protestáns hazai iskolák autonómiáját Haynau 1850. február 10.-én kiadott rendelete megszüntette²⁹³ s éppen ezért csak a rend kedvéért, valamint a gyakorlatban mégis megmutatkozó ellenállás okából foglalkozunk összefüggésükbe vágó viszonyaikkal. Ettől kezdve a nyilvánossági jog előfeltétele az Entwurf követése volt.

A reformátusoknál azok az iskolák ragaszkodtak leginkább nyilvánossági jogukhoz, melyek eredetileg is néptelenek voltak, de magániskolává alakulásuk esetén teljesen elnéptelenedtek volna. Nem véletlen tehát, hogy a nyilvánossági jogot jelentő állami tanterv és a szakrendszer éppen a kisebb iskolákban honosodott meg leghamarabb és legteljesebb mértékben, — még négy osztályú algimnázummá való lehanyaglás árán is. (Máramarossziget, Hódmezővásárhely, Szatmárnémeti, stb.)

A sikeres ellenállást gátló széthúzás kárát a nagy iskolák látták, melyek a maguk erkölcsi és anyagi erejének tudatában többé vagy kevésbé továbbra is a maguk útját akarták járni. Debrecen 1853-ban nehezen elnyert nyilvánossági joga veszélyeztetése árán is kitartott a magyar nyelv mellett, éppen az osztrák államismeret német oktatásával kapcsolatban bizonyosodván meg minden hasonló vállalkozás hiábavalóságáról; 1858-ban pedig új tanterv létrehozásával szakítottak végképpen az Entwurffal. E rendezés alapelvei közé tartozott a földrajznak a négy alsó osztályban a történelemtől függetlenített oktatása. Az így nyert előny értéke az osztályrendszer visszahozatalával romlott le. Mivel ez új rendszer csak a következő évtizedben vált teljes valósággá, vele majd csak a hatvanas évek viszonyainak tárgyalásánál fogunk részletesebben megismerkedni. Egyelőre csak azt említjük meg, hogy a kiküldött reformbizottság megbotránkozással vette tudomásul a magyar történelemnek és földrajznak az állami tanterv által való következetes mellőzését, valamint egyes, a magyar érzésvilágot mélyen sértő tankönyv használatát, mint amilyen a többek között Prasch is-

mert műve, mely Magyarországon két nomád fajt ismer, a csikóst és a cigányt, de amilyen Bellinger földrajza is. A nevezett könyveket, valamint Schmitt könyvét ezért magyar szerzőktől írott vagy átdolgozott művekkel váltották fel, mint amilyen volt Kiss Lajos: „Földrajz“-a (1858—61.), Kuttner „Földrajz“-a (1858—61.) és Fényes Elek „Földrajzi vezérfonal“-a (1859—61.). Az iskola — mintegy a végső győzelem biztos tudatában — nem sokat törődött a nyilvánossági jogot korlátozó újabb rendelkezéssel.²⁹⁴

Sárospatak kollégiumának tanári kara annak az elvnek alapján, hogy az iskola addigi fejlődésének eredményéhez képest az Entwurf-szerinti reorganizáció „inkább formális mint materiális“, minden nagyobb ellenállás nélkül hajlandó lett volna az Entwurf rendszerének átvételére. Az ennek ellenére mindvégig és mind élesebben tanúsított ellenállásra egyebek mellett a részleges osztályrendszerhez való ragaszkodás, valamint Magyarország történelmi-földrajzi viszonyainak önálló tárgyalásáról való lemondani nem akarás szolgáltatott indítékot.²⁹⁵

A Dunamellék az Entwurffal szemben nagyobb ellenállást nem fejtett ki.²⁹⁶

A dunántúli egyh. ker. pápai főiskolája számára Bocsor István professzor készítette el Entwurffhoz alkalmazott tanrendszerét, melyben a történelem-földrajz csak az alsó négy osztályban szerepelt, míg a felső osztályokban csak történelem volt. Egyéb tanrendszeri eltérés meg nem állapítható a földrajzoktatásra nézve. Az alsó fokon szaktanítással egyes osztályrendszer dívott. A nyilvánossági jog megtagadásának oka a német tannyelv teljes mellőzése és a nem engedélyezett tankönyvek használata volt. Földrajzi tankönyvül a Ventzig-f. munka „Földrajzi alapvonalak“ néven megjelent magyar fordítását alkalmazták.²⁹⁷

Az erdélyi ref. gimnáziumok teljesen az Entwurf alapján helyezkedtek, bár küzdelem itt is volt a német tannyelv miatt.²⁹⁸

A hazai ág. h. ev. középiskolák, — mint az előzményekből nyilvánvaló, — számukra nem teljesen idegen rendszert kaptak az Entwurffban. Ez természetesen korántsem jelentett maradéktalan helyeslést és fenntartás nélküli elfogadást. Az autonómia szellemét átmenteni akaró Breznik János-

féle terv³⁰⁰ is csak lényegtelen pontokban tér el az Entwurf kívánalmaitól, de még így sem lehetett megvalósítani. Az Entwurfhoz legelőször alkalmazkodó felsőlövői iskola igazgatója Schubert, szenttelen didaktikai okfejtéssel hirdette a hazai földrajznak az oktatás kezdetére való helyezése szükségességét, mert e nélkül olyan a földrajzoktatás, mint „a ház ajtó nélkül”.³⁰⁰ Nagyra értéklendő a rozsnyói gimnázium ellenállása, mely a magyar tannyelvhez való ragaszkodás miatt 1857-ig nem kapott nyilvánossági jogot.³⁰¹ Magyar-nyelvű tankönyveik között szerepelt Batizfalvi István: „A földrajz elemei” c., az evangélikusoknál általánosan használt könyve is.³⁰²

A Királyhágón-túli evangélikusoknak annyira vérükből való volt az Entwurfi szervezet, hogy — mint látni fogjuk — évtizedekig tovább alkalmazták s hatása alól mindvégig nem tudtak szabadulni.

Az Entwurf alapján létesült brassói gör. kel. gimnázium ellenállása teljesen nemzetiségi jellegű volt s román tannyelvük elismeréséért vívott sikeres küzdelmükben nyilatkozott meg. Egészen rendkívüli s jelentőségében messze kiható fontosságú volt az az eredmény, melyet e tekintetben Saguna püspök befolyása ért el. Az iskola az ő közbenjárására akkor is románul tanította, teljes jogai érvényben hagyása mellett, még a történelmet és földrajzot is, amikor már ez példátlan volt Magyarországszerte.³⁰³ A magyarsággal szemben ellenséges érzületű államhatalommal a földrajzoktatást érintő közjogi és alkotmányjogi kérdésekben egyetértettek, amire Pascutiú Dénes belényesi tanár „Emisferia globului terestru” c. munkájának elfogadása is rámutat.³⁰⁴

Az autonómiáknak nem kedvező évtized minden bűne mellett is egy feltétlen eredménnyel dicsekedhetett: teljesen többé szét nem rombolható egységet teremtett a hazai középiskolai oktatásban s ezen belül a földrajzoktatásban is.

VII. fejezet.

A tantervi kísérletezés évtizedeinek földrajzoktatása katolikus és állami középiskoláinkban. (1860.–1879.)

A német tannyelvi rendeletnek 1859. jul. 20.-án történt

felfüggesztése³⁰⁵ után lazulni kezdett az Entwurf rendszere. Végleges felszámolása után/1861-ben a H. T. bürokratái megbízást kaptak a középiskolák átszervezésére.³⁰⁶ A tanári közvélemény bevonásával készült új szervezet³⁰⁷/szilárd művelődéspolitikai célkitűzésekkel nem bíró megalkotói egyelőre csak a gimnázium átszervezésére gondoltak, de eredetileg itt is csak egészen ideiglenes, csupán csak az 1861/62. tanévre érvényes megoldásra. A részlegesre csökkentett szakrendszer miatt az alsó három osztályban 2—2 órában tért nyerő és a közkíváncsolom hatása alatt önállóvá lett földrajzoktatás aligha kerülhetett szakember kezébe. „A földrajz tanításánál az e nemű ismeretekbeni fokozatos haladás tüzetett ki célul“ — mondja a tervezet 5-ik pontja. Ennek az elvnek alkalmazását és a felszabadult nemzeti öntudat hatását mutatja Magyarország földrajzának az I. o.-ba való felvétele. De a fokozatos haladás szempontjából kiindulva rendezték a továbbiakat is. Így került a II. o.-ba az Osztrák Birodalom többi részének és Európának leírása, a III. o.-ba pedig a többi világrész „földirata“. Megszűnt a politikai földrajz, valamint a math. és fizikai földrajz oktatásának lehetősége és a magasabb fokon való ismétlés minden komoly alkalma. Utóbbit tekintve nem tekinthető megoldásnak az az előírás, mely szerint „a hazai történet élénk előadásában helyelközzel a földleírással és államismével felvilágosítva kell tanítani.“

A középiskolák tannyelve 14 fő- és 19 alginmázumban a magyar, 12-ben vegyes volt, de ilyen helyen is magyar volt a történelem és földrajz tannyelve.³⁰⁸

A soknyelvűségből eredő nehézségek leküzdéséhez elsősorban szakszerűleg és didaktikailag képzett tanerőkre lett volna szükség. A szakszerű tanárképzés előnyeitől eleve el esett az alsó osztályokban szereplő földrajzoktatás, de hanyatlás volt didaktikai tekintetben is, mert a német tanárok elbocsátása miatt előállott tanárhiány következtében bele kellett törődni abba, hogy szerzetes iskoláknál az alsó osztályokban csupán érettségi vizsgával rendelkező s minden további képzést nélkülöző tanerők tanítsanak, annak ellenére, hogy/1862-től kezdve állandó tanárvizsgáló bizottság működött a pesti egyetem mellett.³⁰⁹ Az így előállott nehézségeket csak fokozták a nagy terjedelmű és mind szakszerű, mind

didaktikai tekintetben silány tankönyvek, melyek közül újabban a következők nyertek állami jóváhagyást:³¹⁰ Visontay János: „Egyetemes földirat“ (H. T. által 1862-ben 63675. sz. a. eng.), Visontay J.: „Az osztrák birodalom földirata“ II. kiad. (H. T. 1863. 76801. sz. a. eng.), Visontay J.: „A magyar állam földirata“ III. kiad. (H. T. 1863. 6801. sz. a. eng.). Utóbbi munka a kevéssel későbbi bírálókat szerint is³¹¹ típusa volt azoknak a könyveknek, melyekben „nem látni a fáktól az erdőt“. További tankönyv-engedélyezések: Vincze Paulin: „Egyetemes földirat“ (H. T. 1863. 1408. sz. a. eng.) és Füssy Tamás: „Egyetemes földirat“ II. kiad. (H. T. 1863. 72338. sz. a. eng.).

Az engedélyezett iskolai térképek és atlaszok: O. Steffleur és A. Steinhauser: „Schichten-Karten der oesterreichischen Kronländer“ (H. T. 1865. 45821. sz. a. ajánlva), Thót A. J. F.: „Magyarország, Szerb vajdaság és Temesi bánság, Erdély, Horvát-, Tót-ország és a határőr-vidék nagy térképe iskolák számára“ (VKM. 1867. 45821. sz. a. ajánlva). Ajánlották továbbá a bécsi iskolai könyvkiadóhivatal kiadásában megjelent „Geographisches Atlasz“-t (H. T. 1863. 16162. sz. a. eng.). Eltiltották ezzel szemben a Svéd Constantin kiadásában, Bukarestben megjelent „Noulu Atlasu“ c. munkát (H. T. 1864. 57183. sz. a.), mely első, hivatalosan is észlelt bizonyítéka volt a románnyelvű iskolák tanügyi liberalizmusunkkal szemben tanúsított visszaéléseinek.

Az évről-évre mindjobban kiütköző hiányosságok 1864-től kezdve a gyökeres, szilárd elvi alapokon álló reform gondolatát állandóan napirenden tartották. Ilyen rendszer hiányában egyesek az Entwurfhoz való visszatérésére is gondoltak.³¹³ A humanizmus és realizmus szembenállása megújuló erővel vetette fel egyrészt a formális képzés s az azt elsősorban szolgáló klasszikus tanulmányok fokozottabb felkarolásának gondolatát,³¹⁴ másrészt a gyakorlati, munkás és hasznos életre való nevelés szolgálatába állítható ismeretek — nevezetesen a reáliák — nagyobb jelentőségre emelésének parancsoló szükségét.³¹⁵ A küzdelem jelentőségét abban látjuk, hogy a szemben álló felek mintegy hallgatólagosan meggyeztek abban, miszerint semmiféle oktatásnak a célja nem lehet az ismeretek pusztá közlése. Akár a humaniorák, akár a reáliák oktatásáról van is szó, a cél az emberi képességek

kifejlesztése. A szembenálló elveknek szintézisét fejezi ki a budapesti tanáregylet hivatalos felszólításra készült tantervi munkálata³¹⁶ is, mely a humanista értelemben vett művelés követelményének egy új, mintegy közvetítő iskolafaj, a reál-gimnázium rendszerén belül akart megfelelni. Magának a földrajznak tárgyszemlélete is az új művelődéspolitikai álláspontot tükrözi vissza. A földrajzot úgy tekintették ugyanis, mint azt a tudományt, mely az emberi képességeknek, az emberi tevékenységnek a földdel, mint a cselekvés színterével szemben fennálló viszonyát vizsgálja. A két világra támaszkodó földrajzi tárgy, mely kettősségét a fizikai, illetve politikai földrajzban mutatja, mind a természettudománynak, mind a történelemnek szükséges társtudománya. A tárgy jelentőségének magas értékelését nem fedte az a statisztika-szerző, amit az alsó négy osztályban neki szánt 2—2 óra jelentett volna. A terv szerint az oktatás szinte két körre válik szét. Az első kör az I. és II. o. anyagából áll s Magyarország földrajzát s a fizikai és matematikai földrajz elemeit foglalja magában az I., az óceánok és szárazföldek részletes földrajzát a II. o.-ban. A második kör a math. és fizikai földrajzból indul ki (III. o.) és ennek tanulságait felhasználva a leíró földrajz bővebb összefoglalásában folytatódik. (IV. o.)

Ebből a szellemi háttérből emelkedik ki az Eötvös-féle 1868.-i tanterv (14468—1868. sz.).³¹⁷ mely nem vetette el a múltaknak lényegükben értékes hagyományait, de nem zárkózott el az új követelésektől sem.

E tanterv szerint a négy osztályú kis gimnázium az alsó három osztályban heti 2—2 órában foglalkozott földrajzzal, egészen olyan sorrendben és terjedelemben, amint azt az 1861.-i tanterv is megkívánta, csupán annyi hozzáadással, hogy az I. o. math. és fizikai földrajza mellett, jobban mondván azon belül, külön követelménynek számít az, ami e tárgykör akkori felfogása mellett természetes velejáró, t. i. a tengerek és az öt földrész általános és összehasonlító leírása. Mindez négy hónapnyi időt kapott Magyarország földrajzának tárgyalása előtt. A II. o.-ban Ausztria földrajzának tárgyalására, Európa országainak leírása előtt három hónapot rendelt a tanterv, minden bizonnyal a szélsőségek elkerülése végett. A III. o. földrajzanyaga a többi négy földrész leírása volt. A klasszikus műveltség alapjaira helyezett s két osz-

tályt magábanfoglaló középső kurzus, az ú. n. nagygyimnázium a földrajzi oktatást természettudományos alapokra fektette, ami által belső összefüggést, mélyebb értelmet adott a topográfiai alapon már megszerzett ismereteknek — egészen a tanáregyesület gondolatát valósítván ezáltal meg. Az V. osztály általános mennyiség- és természettani földrajzot tárgyalt heti 2 órában, mely alkalommal a növendék a világ-egyetem, csillagok és naprendszer fogalmával, a föld alakjával, a naphoz és holdhoz való viszonyával és a naptárral illetve a szárazföld, víz és levegő jelenségeivel s azok összefüggéseivel, valamint a termények földrajzával ismerkedett meg. A VI. osztályban ugyancsak 2 órában foglalkoztak — az összes eddig szerzett ismeretek felhasználásával — „különös“ természeti földrajzzal, azaz összehasonlító, különösen a természeti adottságokat tekintő leíró földrajzzal, melynek összehasonlításai a hazai föld behatóbb és tudatosabb ismeretét célozták a hazai viszonyok középpontba állításával. A csak elvben létezett legfelső tagozatra földrajzoktatást nem is terveztek.

E tanterv már az 1867/8. tanévben életbe lépett az I. és az V. osztályban,³¹⁸ tehát az 1868/9. tanévben már teljesen érvényben kellett lennie, tekintve azt, hogy csak a VI. osztály anyaga jelentett a régi állapothoz képest további újítást.

Egy olyan rendszert valósítottak tehát meg e tanterv keresztülvitelével, mely módot nyújtott arra, hogy a tanuló az érettebb fejjel tanult fizikai földrajz tanulságait a következő évben, a gimnáziumi középkurzust záró osztályban, a leíró földrajz tárgyalásánál felhasználja. Így módot nyújtott arra, hogy a felső fokon végzett ismétlés ne csak egyszerű emlékezetbeidézés legyen, hanem olyan tárgyalás, mely a már eddig szerzett ismereteket kibővíti, kimélyíti és nagy összefüggésekben mutatja be. E cél kétségtelenül annak a magasabbrendű művelődéspolitikai elgondolásnak a szolgálatában áll, melyről a fentebbiekben megemlékeztünk. A nemzeti önismeretre nevelés ügyét szolgálta az, hogy az összehasonlítások a hazai viszonyok állandó figyelembevételével, azoknak jobb megismerése végett történtek. Az első osztály oktatására vonatkozó követelmény azonban többféle szempontból kifogásolható. Az ott rendelkezésre álló idő és anyag mellett ugyan-

is a hazai viszonyok alapvető ismertetése sikerrel nem volt elvégezhető s az egész osztály anyaga óriási túlterhelést jelentett. Az összehasonlító módszer itteni alkalmazása. — amint azt a tanterv megkívánja, — csak felületességre és további didaktikai nehézségekre vezetett, de semmi esetre sem könnyítésre volt alkalmas, amint azt a közelmúltak tanulságai a legszebben bizonyították. Annál több sikerrel lehetett alkalmazni e módszert a VI. o.-ban, mely körülmény eleve felmenti e rendszert — legalább földrajzoktatási vonatkozásában — az alól a vád alól,³¹⁹ hogy ismétlésével nagy időpazarlást okozott.

Az egyetemmel kapcsolatos tanárképző intézetnek 1870-ben történt felállításával akartak véget vetni annak az állapotnak, hogy még az új tanári állásokra is olyanok jelentkezzenek, akik — a miniszter megállapítása szerint — „még arra sem lettek volna képesek, hogy az illető tudományt tanulják.“³²⁰

Az új tantervhez készült engedélyezett tankönyvek a következők:³²¹ Berecz Antal és Lutter János: „Mennyiség és természettani földrajz alapvonalai“ (VKM. 1869. 21207. sz. a. eng.), mely az V. o., Berecz Antal: „A különleges természettani földrajz alapvonalai“ (VKM. 1870. 7091. sz. a. eng.), mely a VI. o. használatára volt alkalmas. Annak ellenére, hogy az utóbbinak összehasonlító kérdéseit közel egykorú bírálókat olyanoknak minősíti, hogy azoknak megoldására kész összehasonlító geográfus volna csak képes,³²² el kell ismerünk, hogy a mondott tankönyvek már sok jóakaratról és több érzékről tanúskodnak, mint előzőik. Ugyanezt kell mondanunk a hivatalos engedélylistán nem szereplő Salamin—Linkes-féle „Mennyiség-tani földrajz“ (Pest, 1870.) c. munkáról is, mely azonban jó anyagmegválasztása mellett is túlságosan terjedelmes volt az V. osztály használatára.

Új térképek: Schotte Ernő: „A Magyar-Osztrák Birodalom térképe“ (VKM. 1871. 5021. sz. a. eng.) és Berghaus—Gönczy: „A magyar korona országainak fali abrosza“ (VKM. 1868. 9742. sz. a. eng.).³²³ Tovább érvényesül tehát az a tendencia, mely a térképellátás terén a hatvanas évek kezdetétől fogva nyilvánult meg s az új tanterveknek megfelelőleg elsősorban a hazai, valamint a birodalmi földrajz oktatásának igényeit igyekezett kielégíteni. Ugyanezekben az években

propagálták Kloeden berlini tanár „Repetitions-Karte“-módszerét, mely lényegében az ősi Gacdicke-f. módszerrel azonos. A német tanár elvei szerint készült eme ismétlési térképek nyomtatásban adták azt, amit a tanuló a régi módszer szerint önmaga rajzolt meg: az országok és vidékek körvonalait s a helységábrázoló köröcskéket. A lényeg most semmi egyéb, mint a tanár magyarázatának és a kézi atlasz adatainak figyelemre készítető lerögzítése, mely eljárás az emlékezet munkáját is alkalmas megkönnyíteni.³²⁴ Még ez a kezdetleges módszer is örömmel üdvözlendő azokban az időkben, midőn még mindig előfordult, hogy a földrajzot csupán könyvből, térkép és mindennemű szemléltetés nélkül tanították.³²⁵

A hetvenes évek kezdete ismét új fejezet megnyitását jelentette a magyar középiskolai oktatás s ezen belül a földrajzoktatás történetében. Ez az évtized a leghevesebb forrongás időszaka, mely nagy tudományos és didaktikai felkészültséggel vágott neki a feltornyosuló problémáknak. Ez a sokszor végletekbe sodró lendület eredményezte kezdetben a gimnázium humanisztikus szellemének reakcióját, mely fejlődés helyett újabb hanyatlást eredményezett a földrajzoktatásban. De ugyanez a nekilendülés hozta meg a reáliskolai földrajzoktatás teljes diadalát, majd a gimnáziumi földrajznak újabb, a közvetlen előzményekhez képest mégis csak fejlődést jelentő átalakulását.

Az évtized a gimnázium és reáliskola újjászervezése jegyében indult meg. Míg az akkor hét osztályúra tervezett reáliskola minden osztályára vett fel földrajzot a miniszteri javaslat³²⁶ — bár kis óraszámban — addig a nagy miniszteri pártfogóját vesztett gimnáziumi földrajzoktatásnak be kellett érnie egy olyan valóra is váltott tantervvel, mely az addig elért eredményeket megsemmisítve, a tulajdonképpeni földrajzot ismét az alsó három osztályra szorította le.

Az 1871. szept. 18-án 20.855. VKM. sz. a. kelt rendeletben foglalt gimnáziumi tanterv³²⁷ határozott visszaesést jelentett a földrajzoktatás számára. Eszerint a földrajz mindhárom alsó osztályban heti 2—2 órában szerepelt. Az I. o. anyaga: a mértani és természettani földrajz vagy, amint kifejezték, „az általános földrajzi fogalmak“ tárgyalását foglalta első sorban magában. Ezt követte a tengereknek s az öt földrész-

nek általános és összehasonlító leírása, végül az általános „népisme“ rövid és jellemző vonásokban. Mindez négy hónap alatt volt elvégzendő. Az év hátralévő részében Magyarország földrajzával foglalkoztak. A II. o. Ausztria bővebb leírását tanulta három hónapon keresztül, majd Európa többi részének földrajzát. A III. o. a többi négy világrész földrajzával foglalkozott. Az ismét két tagozatúvá vált gimnázium felső tagozatának utolsó, de most már VIII. osztálynak nevezett évfolyamán heti 2 órában a mennyiségtani földrajz elemeivel foglalkoztak. A többi osztály földrajzoktatása a történelmi korszakok bevégzése után tett földrajzi áttekin- tésben merült ki.

Az összehasonlító módszer alsó fokon való alkalmazásá- nak helytelen követelése most is becsúszott a tanterv által felállított alapkövetelmények közé. Nem csodálkozhatunk ezen, ha azt kell megállapítanunk, hogy még mindig akadt tanár, aki — az Entwurf korának kiváló tanáraitra hivatkoz- va — még mindig bízott a rövid idő alatt sokat elvégezni képes csodamódszerben.³²⁸ Midőn azt is megállapítjuk, hogy e rendszer a felső osztályokból száműzte a földrajzot, nem tévesztett meg bennünket az a körülmény, hogy a VIII. o.- ban a math. földrajzot külön tanították. Nem pedig azért, mert ez a nem sok geografikumot tartalmazó tárgy, mint olyan, sokkal nekivalóbb helyet kapott volna a magasabb mathezis eredményeire támaszkodó fizika vagy éppen a ma- thematika körében, amint azt az egykorú kritika is megál- lapította.³²⁹ Ezen különválasztás által a tantárgyak szá- ma is feleslegesen szaporodott.

Az ilyen formákban mutatkozó új tantervi enciklopé- dizmus ellen megindult küzdelem, mely a tantárgyak kon- centrációját célozta s a pedagógiai-didaktikai szempontokat erősen előtérbe állította, egyáltalán nem közömbös a föld- rajzi oktatás szempontjából. Azért nem, mert a tanterv ilyen- irányú elégtelenségének tudatában készült új gimnáziumi tantervjavaslat³³⁰ a földrajzot új kapcsolatban, a természet- rajzzal való kapcsolatában mutatja be, tehát beleolvasztotta a természeti tudományok közösségébe, ahol a jövő fejlődés lehetőségei voltak. A tanterv a 9 osztályúra bővítendő gim- názium minden osztályában 5—5 órában ír elő földrajzot és természetrajzot. Az „előkészítő“ osztályban math. és fi-

zikai földrajzi alapismereteket, az I. o.-ban föld- és természetrajz c. alatt a három óvilági kontinens leírását, a II. o.-ban a Középtenger környéke flórájának és faunájának ismeretét, a III. o.-ban az egész Európa és Kisázsia közettanát, a IV. o.-ban ismét az óvilági kontinensek földrajzát, az V. o.-ban az újvilági kontinensekét, a VI. o.-ban ismét a math. és fizikai földrajzot vette fel az oktatás anyagául. Ennek a tantervnek tehát nyilvánvalóan nincsenek még kiforrott elvei, még nem rendszer. Kleinmann (Kármán) Mór személyében azonban megmutatkozott már az az ember, aki ezeknek a rendezetlen gondolatmozaikoknak rendszert volt hivatva adni. Ő volt az első magyar pedagógus, aki az oktatói gyakorlatban akarta kifejezésre juttatni a természeti és történeti tudományoknak egyedül a földrajzban kifejezhető kapcsolatát, mint elsőrendű didaktikai értéket.³³¹ Ezért hirdette, hogy a földrajznak mint a földünk természeti viszonyait tárgyaló tudománynak középiskolai oktatásában össze kell gyűjteni és fel kell használni mindazokat a természet-tudományos ismereteket, melyek a középiskolai kurzus folyamán különböző tárgyak kapcsán, tehát különböző összefüggésekben fordulnak elő.³³² Ennek az elvnek érvényesítése látszik meg a fenti tantervjavaslat azon rendelkezésén, mely szerint az oktatás természettani földrajzból indul ki és ugyanoda tér vissza. Ez az elv szorítja háttérbe a haza földrajzoktatásának ügyét, annak ellenére, hogy a terv Herbartra támaszkodó bírálata hangoztatja, miszerint az oktatás kiinduló és végső pontjának a honleírásnak kell lennie.³³³

E terv megvalósulását kiforratlansága és a tanáregyesület meginduló ellenmozgalma hiusította meg, illetve formálta át. Ez az ellenállás mind tudományos, mind didaktikai szempontból kifogásolta a természettudományokkal való túlhajtott koncentrációt. Megállapította egyrészt azt, hogy a túlságos koncentráció (adott esetben a természettudományokkal közös oktatás) kiforgatja a tárgyakat benső, szerves összefüggéseikből s a helyi és időbeli összeköttetéseket teszi uralkodóvá, másrészt pedig azt, hogy koncentrációról különben is csak ott lehet szó, ahol már van anyagismeret, tehát semmi esetre sem az I. o.-tól kezdve. A földrajz nagy tekintélyemelkedésére jellemző, hogy a tanárok „ellenzéki” tantervjavaslata nem más, mint a főnnálló állapotok elfogadása az

I., II. és III. osztályra vonatkozólag, de kiegészítve egy új, a IV., VII. és VIII. osztály számára szóló földrajzi tantervvel, melynek anyaga: Európa és a többi világrészek (VI. o.), Magyarország politikai földrajza (VII. o.), végül pedig a math. és fizikai földrajz (VIII. o.).³³⁴ A heti órák száma minden osztályban 2 órában állapított meg, ami különben, a természettudományoktól való tehermentesítés mellett még az elveszített két osztályra eső idő leszámításával sem jelentett volna a földrajzra nézve háttérbe szorulást.

Az Entwurf szellemében 1860 után is továbbfolyó reáliskolai oktatás megújulását jelentő 1875.-i tanterv (VKM. 12343—1875. sz.)³³⁵ ebben a methodikai és didaktikai küzdelektől túlfűtött tanügyi légkörben jött létre s mint szerencsés kompromisszum, a középiskolai földrajzoktatás számára páratlan lehetőségeket nyújtott. 'Kár, hogy ez a megoldás, melyet eredetileg a gimnáziumban is még akartak valósítani, a reáliák túlsúlyától félő gimnáziumi tanárságnak az előző javaslatból is kiérezhető aggodalma miatt végeredményben csak a reáliskolának szólt.

A földrajzoktatás célja eszerint: a föld természeti és állami viszonyainak alapos ismerete, különös tekintettel hazánkra. A földrajzórák száma minden osztályban heti 2 óra volt. Az I. o. először Magyarország és a Földközi-tengert környező terület természeti és állami viszonyaival foglalkozott. A természettudományokkal való kapcsolat felvételére utal az a rendelkezés, mely szerint a leginkább előforduló kőzeteknek és a föld felszínét változtató fizikai tüneményeknek szemléltető ismertetését be kellett kapcsolni a földrajzi tárgyalásba. A történelemmel való kapcsolat figyelembevételére vall magának az anyagnak kijelölése, mely voltaképpen az ókori történelem színterét öleli fel. A II. o.-ban először Európa többi részének áttekintését végezték el, majd a meteorológia s klimatológia legelemibb fejezeteit tárgyalták globális értelemben és hazánk viszonyaira való tekintettel egyaránt. A III. o. anyagának egyik részét Ázsia és Afrika I. o.-ban nem tárgyalt részei, másik részét a matematikai földrajz képezte. Itt került tárgyalásra a föld alakjának és nagyságának, mozgásainak, éghajlati zónáinak tárgyalása mellett a föld felületének természeti felosztása, „a földségek és a tengerek jellemzése“ is. A két utóbbi követelés azt je-

lenti, hogy a földrajz egyes rész tudományainak hatáskörét ugyancsak átlépték az anyagmegjelölésnél. A IV. o. Amerika és Ausztrália természeti és etnográfiai leírását adta, főtekintettel a felfedezések és gyarmatosítások történetére.

Míg az alsó osztályok tárgyalásánál az oro-hidrográfiai és klimatológiai viszonyok képezték a tárgyalás gerincét s a föld természetes felosztását vették alapul, addig a felső osztályokban, ha nem is szakítottak a földrajz természeti tényezőinek vizsgálatával, magukat a természeti objektumokat az állam határai közé szorított mivoltukban szemlélték. Az állami szempontok, azaz a politikai földrajz érdekeinek kihangsúlyozása nem állott ellentétben a reáliskola gyakorlati céljaival, adott esetben azonban, — mivel a terv eredetileg a gimnázium számára is készült, — a természettudományos orientációk mértéktelen érvényesítését ellenzőknek hatására enged következtetni.

Az V. o.-ban Európa államainak politikai földrajzával foglalkoztak, kivéve az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyait. A VI. o. az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyait tárgyalta. A VII. o. földrajzoktatása a természeti elemekkel kiegészült leíró földrajz ismétlését jelenti: összehasonlító földrajz, „a föld természetes viszonyainak rendszeres tárgyalásával“, főtekintettel hazánkra. A VIII. o. földrajza ugyanabban a körben mozogva, erősebben kidomborította a politikai földrajzi elemeket, különös figyelmet fordítva az európai és amerikai államok viszonyainak tárgyalására, mindig a hazai viszonyokkal való egybevetés kíséretében.

E tanterv geográfus szakemberek munkájának nyomát viseli magán s eredménye e tekintetben annak az üdvös változásnak, mely a tantervkészítő Közokt. Tanács munkájának szellemében beállott a tudományos szakemberek bevonása³³⁶ után. De megállapítható a fejlődés éppen ezért didaktikai tekintetben is. Híven tükrözi vissza e mű alkotóinak azon elvét, mely azt célozta, „hogy a tanfolyamok egymásutánjában oly folytonosság létesüljön, mely az egyszer szerzett ismeretet nem hagyja többé vesztelni, hanem azt alapul tekintve, a további haladásban alkalomszerűen fel tudja használni“. De benne van az a didaktikailag is nagyértékű, szakemberek hatására valló tendencia is, mely arra irányult, „hogy a tanszakok mindegyike a maga módja szerint fejlőd-

hessék“. Ezért „a tanulmányok tárgyi és tartalmi oldalát is“ figyelembe vették. Nyilvánvalóan ez az elv óvta meg egyelőre a földrajzot a természettalajjal való egybeolvasztástól. A különálló természettalajzi és fizikai elemek így is segíthettek helyes koncentráció esetén a földrajzoktatásnak, annál is inkább, mivel „a rokon tárgyak kölcsönös egymásra vonatkoztatása“ nem kerülhette ki a szervezők figyelmét.³³⁷ A földrajz számára nélkülözhetetlen természettudományi elemeket tartalmazó fizikai földrajzról pedig úgyis a földrajz keretében történt gondoskodás.

A földrajz nagy térhódítása a pedagógus szakemberek figyelmét fokozott mértékben odafordította a földrajz didaktikai kérdései felé. A meginduló véleményezések a hiányolt módszeres utasításokat igyekeztek több-kevesebb sikerrel pótolni. Nevezetes és nem meglepő jelenség, hogy az értekezések túlnyomóan a földrajz természettudományos orientációjának hatását tükrözik vissza. Erre vall az a közös vonásuk, hogy le akartak számolni a földrajznak még mindig uralkodó ama tanmódjával, mely megelégszik összefüggéseikben be nem mutatott adatok elősorolásával és felmondásával. Hangsúlyozták, hogy a földrajzi oktatásban a tények nem állhatnak meg egymás mellett elszigetelten, hanem csak összefüggéseikben megvilágítva. Az idevonatkozó fejtegetések azonban nagy általánosságban mozognak csupán s annak a spekulatív Ritter-féle geográfus iskolának humanisztikus irányú hatását mutatják, mely szerzett jogait csak ezen időkben tudta nálunk igazán érvényesíteni, tehát akkor, midőn már kezdtünk túljutni azon a felfogáson, melynek értelmében a földrajz nem más, mint helynévgyűjtemény és helymeghatározás a történelem eseményei számára. Requinnyi Géza a leíró földrajz által ismertetett egyes jelenségekkel kapcsolatban az azokat előidéző természeti erők ismertetését is fontosnak tartaná,³³⁸ amivel ugyan semmi közelebbi és megfogható útmutatást nem adott, de rámutatott arra, hogy a kor szakemberei a földrajzoktatás egységére ügyelve az abstraháló módszerű természettani földrajznak inkább csak alkalmazását kívánták a földrajzi leírás keretében, mint különálló, öncélú oktatását. Sokkal mélyebbre hatolt a kérdés-komplexumba Morgenstern H., aki — a Ritter-féle tudományelmélet hatása alatt — a földrajzi összefüggések bemu-

tatását egy bizonyos természetes földrajzi egység határain belül kívánta az oktatással elvégeztetni olyanképpen, hogy az összefüggést elsősorban az a hatás adja meg, melyet a természeti tényezők gyakorolnak a földrajzi egység legfontosabbnak tartott tényezőjének, az embernek életére.³³⁹

Amennyire idegen volt e felfogás a céhbéli természettudományos gondolkodástól, annyira megfelelt a kor didaktikai törekvésének, a koncentrációnak, melynek szolgálatában hirdették, hogy a föld felszínét is fel kell venni abba a szellemi közösségbe, melynek központja az ember erkölcsi, történeti feladata, amely feladat köré éppen a földrajz áthidaló szerepe révén a természettudományoknak is oda kell csoportosulniuk.³⁴⁰ A földrajz tudományközi, összekötő szerepének nemcsak materiális, hanem methodikai értelemben való felfogása azon kompromisszum eredménye, melyet a természettudományos gondolkodás hatására a hagyományos historizáló felfogás kizárólagosságának megszűnése, illetve mindkét tudományos módszer együttes alkalmazásának megkísérlése jelentett a földrajzban. Éppen a kezdetlegességben rejlő kiforratlanság eredménye volt a további ingadozás, melynek káros hatása alól a tudományos földrajz vetületeként felfogható középiskolai földrajzoktatás sem tudta magát kivonni.

Az individualizáló, értékelő s emberre vonatkoztató módszertani elemek túlsúlyával szemben az egyensúlyt az a tény állította helyre valamelyes mértékben, hogy az oktatás tárgyaként mégis csak természeti adottságok szerepeltek elsősorban. Ebből a tényből már szükségképpen következett a természeti világ tárgyainak és jelenségeinek eddiginél kiadósabb ismeretére irányuló törekvés úgyis, mint tantervi, de úgyis, mint tanárokkal szemben felállított elv. Ennek bizonyossága az 1875. dec. 6-án 29616. sz. a. kiadott miniszteri rendelet³⁴¹ is, melynek minden elhibázottsága mellett is jelentékeny (szimptóma-értéke van éppen a most mondottakra nézve. Ebben történt ugyanis intézkedés arról, hogy alsó fokon történelem-földrajz szakos, a felső fokon természetrajz szakos tanár tanítsa a földrajzot.) Elrendelték (egyszersmind azt is,) hogy a földrajztanárok igyekezzenek pótolni természettudományi ismereteik hiányosságait, aminek ellenőrzésére a főigazgatókat egyúttal külön figyelmeztették. Egye-

temi ösztöndíjak osztásánál elsősorban a természetrajz-földrajz szakos tanárjelölteknek ígértek támogatást.

A történelem-földrajz szakcsoportosítású tanároknak minden okuk meg lehetett egy ilyen rendelkezés után a méltatlankodásra. Az új, immár hivatalossá vált földrajzi felfogás szerencsétlen hangnemben érezte velük, hogy nem valóik egyébre, mint földrajzi egyes tények és jelenségek felsorolására, megnevezésére és pusztán egymásmellettségüket tekintő, külsőleges leírására. Ezért zárattak ki a felső osztályokból — ezúttal a reáliskola felső osztályaiból, — ahol pedig az ott sorra kerülő földrajzi anyag zömének természete szerint — lévén ott a politikai földrajzi elem az uralkodó, — ténylegesnél jobb felkészültségük esetén éppen rájuk lett volna szükség.

A kísérlet határán mozogtak, de a bennük rejlő szándékot tekintve értékesek a többi ilyen irányú elvi megnyilvánulások is. Akadt vélemény, mely a kirándulásokat a földrajzi alapismeretek szemléltetése céljából is kiaknázandónak tartotta.³⁴² Morgenstern tovább fűzi ezt a gondolatot s a már előttünk ismeretes módon kívánta összeköttetésbe hozni az ilyen alkalommal szerzett szemléleti tudást egyszerű vonalakal való rajzoltatással s ezáltal a térképjelek és a térkép fogalmának és jelentőségének magyarázatával. Véleménye szerint az ilyen módon jól megértett és megismert térképről maga a tanuló olvashatja le a földfelszín egyes részeinek oro-hidrográfiai és politikai földrajzi viszonyaira jellemző adatokat, felső fokon pedig mindezeket felül összefüggésekre rávilágító következtetéseket is maga képes a térkép szemlélete segítségével levonni.³⁴³

Az oktatás általános színvonalemelkedését, egyúttal tehát a földrajzoktatás jobbúlását is célzó intézkedések között kell megemlítenünk a gyakorló iskolának 1871-ben történt felállítását,³⁴⁴ mert ez alkalmat adott az új földrajzi felfogás didaktikájának elsajátítására is, amellet, hogy mintával is szolgálhatott a többi iskolának.

A földrajzoktatás számára külön jelentősége volt az új középiskolai rendtartásnak is (1876.), mely módszeres tanácskozmány tartását tette kötelezővé.³⁴⁵ E módszeres tanácskozmány feladata volt a koncentráció gondolatának gyakorlati keresztülvitele. A földrajz számára a természetrajzi és

matematikai kapcsolatok kifejezése lett volna a feladat.

A tantervek, értekezések és rendelkezések magas célkitűzéseivel szemben a főigazgatói nyilatkozatok a mindennapi oktatás sokak számára még mindig problémát jelentő elemi kérdéseit óhajtották tisztázni, de elárulták egyszerűen azt is, hogy maguk sem nőttek fel még azon részletkérdésekhez sem s annál kevésbé tudtak behatolni a tárgy belső életébe. „A földrajznál a tanár csak kezdetben vegye segítségül a térképet s amint valami nyugvópontra ér, gyakoroltassa be az új anyagot térképek segítségével nélkül.” A tananyagnak térképek segítségével nélküli begyakorlása történhetik a táblán megközelítő alakban és otthoni megrajzolás által; csak így fog meggyőződni a tanár arról, hogy a tanuló a tanultaknak biztos tudásával bír-e. A tárgyban legnagyobb segítségére lehet a rajztanár, aki a szabadkézi rajzolásnál egyúttal a hegyek, vizek, folyók rajzolására taníthatja a tanulókat. Látnivaló, hogy mennyire távol vannak ezek a gyermekcipőben járó gondolatok azoktól az elvi magaslatoktól, melyeket az említett értekezések közelítettek meg. „A földrajz és történelemnél a túlságos részletezéstől óvakodni kell,” olvassuk a további megjegyzések közt a régi-keletű figyelmeztetést a minden tárgy oktatása számára egyaránt érvényes didaktikai alapelvek mellett, mint amilyenek az összefoglalás szükségességének, a közelebbiről távolabbira, ismerttől ismeretlenhez való haladásnak, a rávezetésnek, a növendék színvonalához való „leereszkedés”-nek elvei, jobban mondva közhelyei. A nemzetiségi viszonyainkból folyó tanügyi nehézségek leküzdését azáltal tartják elérhetőnek, ha a magyarnyelvű feleletek számát a tanárok minimumra csökkentik.³⁴⁶

A földrajzi tankönyvekben is megmutatkozott a szabadkritika és a hivatalos megbízások jótékony hatása. A hivatalos engedélyezési listán szerepel Ribáry Ferenc „Egyetemes földrajz”-a (VKM. 1872. 20889. sz. a. eng.), mely a gimnázium alsó osztályai számára készült, de olyan nagy anyagot tartalmazott, hogy használata feltétlenül túlterhelést okozott. Az oro-hidrográfiai elemeket kétségtelenül előnyben részesítette a politikaiakkal szemben. Jobb volt ennél dr. Hunfalvy János „Földrajz”-a (I.—II. köt.), mely az alsó gimnázium és reáliskola általános használatára készült.

(VKM. 1874. 26687. sz. a. eng.) Ugyancsak széleskörű használatra tartott igényt Laky Dániel „Európa földrajza“ c. munkája, „mely oly középtanodáknak ajánltatik, melyeknek tantervébe beleillik“. (VKM. 1875. 17013. sz. a. eng.) Az egykorú bíráló³⁴⁷ a legjobb földrajzi tankönyvnek Hunfalvynak az engedélylistán nem szereplő „Kis földleírás“-át tartotta (Pest, 1869.), mely az ismétlő alsóreál és polgári iskolák számára készült. A gimnáziumi math. földrajz tárgyalásához most is az ismert Berecz—Lutter-, illetve Berecz-féle könyveket használták, valamint a Salamin—Linkes-f. ismert művet, de szerepelt itt-ott Szabó Ignác teljesen tudománytalan és didaktikailag képtelen munkája:³⁴⁹ „A csillagászati és természettani földrajz“ is, melyet nagyon elítélt az egykorú kritika is, ráolvasva a legnagyobb tárgyi tévedések és didaktikai hibák egész sorát. (pl. „Távesövön át az állócsillagok fénylő napoknak tűnnek fel“; „A holdban a nappalok egy hóig, vagyis körülbelül 354 óráig tartanak.“ stb.)

Míg a gimnázium el volt látva jó vagy rossz tankönyvekkel, addig a reáliskolák speciális tantervéhez — minden bizonnyal anyagi okokból — hiányoztak a megfelelő tankönyvek. Az említett, mindenütt alkalmazható s éppen ezért sehol sem teljesen megfelelő könyvek mellett hosszú időn keresztül volt a reáliskolai földrajzoktatásnak segítségére Requinyi Géza: „Európa földrajza az osztrák-magyar monarchia kivételével“ (Bp., 1877.) c. könyve, melyet a szerző „a középtanodák V. osztálya számára“ írt, de a reáliskolai oktatásban elterjedtebb használatnak örvendett annál is inkább, mert az állami középiskolák közül csak a reáliskolában volt az V. osztályban földrajz. Hibája e könyvnek, hogy benne éppen a természeti leírás teng túl a reáliskolai tanterv idevonatkozó határozott rendelkezésével szöges ellentétben. Hibája még frázisos, nem szabatos nyelvezete is. Zafféry Károly: „Magyarország és a Földközi-tenger mellett elterülő országok rajzoltató földrajza“ c. műve tipikusan túlterhelő, bőbeszédű könyv, mely azonban tárgyánál fogva a reáliskolai I. o. számára is régóta nélkülözött volt; akkor jelent meg, midőn már a gimnázium megfelelő osztályában is azonos volt a földrajzi követelmény s így ennek is hasznára válhatott. (VKM. 1879. 17630. sz. a. eng.)

Az iskolai térképállomány nem szaporodott megfelelő

magyar munkákkal. Magyarország domborművű falitérképe — torzító, tökéletlen munka — a weimari műintézetben készült. (VKM. 1875. 11788. sz. a. ajánlva.). Mellette Kiepert faliabroszait ajánlották (VKM. 1874. 34880. sz. a.).³⁵⁰ Csinos, szemléltető, helyesen szelektált anyagú munkának ismerték el a maga korában³⁵¹ Kozenn: „Európa fali abrosza“ című, Ternner Adolf fordításában, 1870-ben megjelent munkáját. A közoktatási kormány azonban eredeti magyar munka létrejöttét is szorgalmazta. Így jött létre a még nem egészen magyar Berghaus—Gönczy-féle munka: „A föld öt része fali-abrosza“, 1874-ben. E munkát a tanügyi kritika nagy rokonszenvvel üdvözölte.³⁵² Ennél többet várni a magyar kartográfiaától egyelőre tényleg nem lehetett.

VIII. fejezet.

A tantervi kísérletezés évtizedeinek földrajzoktatása autonóm középiskoláinkban. (1860—1883.)

Az autonómiát visszaállító patens hatása felekezeti és nemzeti különállással bíró iskoláinkban rögtön érezhető volt. De ugyanígy új erőre kapott az egység utáni vágy is a jó példa és a múltak összes tanúságainak hatása alatt. Az 1860. szept. 20-án megnyitott prot. egyetemes tanári értekezletnek nem sikerült ugyan megvalósítania a kitűzött célt, az összes protestáns iskolákra érvényes tanrendszer megalkotását,³⁵³ de az egyes tárgyak — így a földrajz — oktatását illetően is olyan elveket pendítettek meg, melyek — nagy nyilvánosság jelenlétében hangozván el — a további fejleményekre nézve nem maradhattak hatástalanok.

Megállapították, hogy a földrajzi oktatás egyik részét, a természeti leírást, eléje kell bocsátani a történelmi oktatásnak, mert annak igazi megértésére szolgál. Ugyanakkor azonban feltétlenül meg kell őrizni a tárgy önálló voltát még a további oktatás folyamán is, mikor pedig már a történelemmel párhuzamban mint politikai, statisztikai és etnográfiai földrajz szerepel. A hazai történelemmel párhuzamban hazai földrajzot is kell tanítani. A gyűlés által ilyen szellemben összeállított tanterv ellen különvéleményt jelentett be az a csoport, mely Kerkápoly Károly személye köré csoportosult.

A tiltakozás oka az volt, hogy szerintük a tanterv háttérbe szorítja a földrajz természeti tényezőinek tárgyalását és túlságosan kihangsúlyozza az emberi „önkény“ által teremtett állapotokat.³⁵⁴ Ennek a politikai közhangulattól is táplált, de voltaképpen a természettudományos tárgyszemlélet hatása alatt alakult nézetnek a szerepe éppen olyan fontos, mint a tantervi javaslatba foglalt álláspont. Szembenállásuk ugyanis megmutatja, hogy az autonómiák is belekapcsolódtak a korszerű eszmeáramlatokba s megvilágítja a valóságban kialakuló eredmények szellemi hátterét.

A sikertelen egységkísérlet után kisebb körben, egymás között kísérelte meg a közös megoldást Debrecen és Sárospatak iskoláinak tanári kara az erdőbényei tanácskozásokban, de ismét sikertelenül.³⁵⁵ Az ezek után egymástól is teljesen függetlenül megállapított s mindkét iskolában az 1861/2. tanévtől érvényes tanterveikben³⁵⁶ azonban minden egyediségük mellett is megállapíthatók a közös vonások a földrajz-oktatás szervezése tekintetében.

Egyező mindkét tervben az, hogy a földrajzoktatást a math. és fizikai földrajz elemeinek tárgyalásával kezdték (I. o.), ami egyúttal — a hagyományos módon — általános áttekintését is jelentette a föld természeti viszonyainak. A II. és III. o.-ban, mindkét helyen az egész föld politikai („polgári“) földrajzát tanulták. A sárospataki tanterv e ponton nem eltérő, csak részletesebb, mint a debreceni, midőn a II. o. anyagául Európa politikai földrajzát, a III. o. anyagául pedig a többi világrészét jelöli meg. A két tanterv földrajzi részének e fokig megállapítható azonossága kétségtelenül az erdőbényi alapelvekre vezethető vissza, melyek szerint az eredetileg 2 évfolyamra beosztott math. és fizikai földrajznak meg kell előznie a politikai földrajzot, melynek alapjául szolgál,³⁵⁷ mint ahogyan azt a sárospataki tantervhez fűzött magyarázat is kifejti, „önálló“ tudománynak minősítve az előbbit, a „történelemmel legbensőbb kapcsolatban álló“ tárgynak tartva az utóbbit. Nem lehet itt nem észrevenni a pesti gyűlés Entwurf hatása alatt álló tantervjavaslatának hatását. Míg a sárospataki tanterv hű marad a továbbiakban is az itt lefektetett alapelvekhez és minden osztályban kívánja a megfelelő földrajz, helyesebben a topográfia tanítását, addig a debreceni — a régi hagyományok-

nak megfelelően — csak az ókori történelemmel kapcsolatos ókori földrajzról emlékezik meg külön (IV o.). Abban is következetesebben tartott ki a sárospataki rendszer a pesti alapelvek mellett, hogy a nemzeti történelem szolgálatára a VII. o.-ban (ami Debrecenben már főiskolai fok volt) Magyarország részletes földrajzát taníttatta, ami által nemcsak a magasabb didaktikai kívánalmaknak tett eleget, de megfelelt a földrajzzal, mint nemzeti tárggyal szemben támasztható igényeknek is, biztosítva azt, hogy e fokon e fontos tárgy tanítása a legszélesebbkörű összehasonlítási lehetőségekkel, földrajzi, természettudományi és történeti ismeretek birtokában történhetett meg. Értékelésünk biztonságát érintő nagy kár, hogy a heti földrajzórák számáról sem egyik, sem másik iskolára nézve nincs adatunk.

E tantervek a tiszáninneni-, illetve túli gimnáziumokban bírtak érvénnyel, bár nem egészen változatlan formában. Miskolc gimnáziuma pl., mely a tiszáninneni tervet követte, csak az I. o.-ban tanított önálló földrajzot heti 4 órában, a továbbiak során a leíró rész részletesebb tárgyalását — az Entwurf erősebb hatásának megfelelően — a heti 3—3 órás történelemoktatással kapcsolta össze.³⁵⁸ Ugyanezt látjuk a debreceni tantervet követő szatmári gimnázium tantervéből is.³⁵⁹

E tantervek a hatvanas évek végéig érvényben voltak. Revíziójuk csak a következő évtizedben kövteztett be. A változásoknak a földrajzoktatást illető végső eredményei ez iskolák 1878/79.-i tanrendjéből tűnnek elő, megmutatva azt is, hogy milyen felkészültséggel fogadta e két nagy református iskola a középiskolai törvényt. A nagymértékű változások mellett is megállapítható, hogy a módosítások a közös előzményekből közös elemeket is merítettek, de ezeknek hatásánál jóval nagyobb volt az időközben létesült állami tantervek hatása. A két iskola földrajzoktatásának egymástól való nagyobb eltávolodását éppen az a körülmény mozdította elő, hogy a sárospataki tanterv, mely újabb formájában hamarabb jött létre, mint a debreceni, a földrajz számára kedvezőtlenebb állást jelentő 1871.-i gimnáziumi, állami tanterv nagyon is szembetűnő hatása alatt alakult ki.

A debreceni tanterv,³⁶⁰ mely az egyházkerület jóváhagyása alapján az 1874/75. tanévtől kezdve volt érvényben,³⁶¹

az említett, 1875.-i állami, reáliskolai tantervvel szóról-szóra megegyezik, s mint ilyen, biztosította a földrajznak a gimnázium nyolc osztályában, heti 2—2 órában való tanítását, amire máshol nincs példa gimnáziumi földrajzoktatásunk történetében.

Az 1875.-i reáliskolai tantervtől elütő különbséget csak a földrajzzal kapcsolatos természeti ismereteknek alsó fokon való megszervezésében látunk.

Az 1873-tól kezdve ismét nyolc osztályú gimnázium I. osztályának anyaga Magyarország hegy-vízrajzi leírása és a Földközi-tenger környéke volt. A II. o. anyaga a) Európa előző osztályban nem tárgyalt részének leírása volt, b) térképrajzolásból állott. A III. o. anyaga Ázsia és Afrika földrajza volt. Ugyanez osztályban, az ugyancsak 2 órás természettannal kapcsolatban a vízről, levegőről, a napnak a földre gyakorolt hatásáról lég- és tengeráramlatokról, légköri tüneményről és lecsapódásokról, meteorológiai megfigyésekről, a hó és víz körútjáról stb. is tanultak, tehát mindarról, ami a mai értelemben vett fizikai földrajz anyagát jelenti. A IV. o.-ban Polinézia és Amerika földrajzát és a felfedezések történetét tanulták, a természettanból pedig külön kiemelték a nehézségi erőnek a földre gyakorolt hatását. Az V. o. Európa természeti és politikai földrajzát adta az Osztrák-Magyar Monarchia kivételével, a VI. o. az Osztrák-Magyar Monarchiát tárgyalta ugyanebből a szempontból. A VII. és VIII. o. összehasonlító, egyetemes politikai földrajzot adott. A középiskolai törvény tantervének földrajzoktatása itt nem fejlődést, hanem hanyatlást okozott.

A sárospataki gimnázium ezidőbeli földrajzoktatása jobban megőrizte a múlt hagyományait, mint a debreceni, amiben különben a mintául választott 1781.-i tanterv sem akadályozta különösebben. Az 1878/79.-i állapot³⁰² szerint a nyolc osztályú gimnáziumi kurzust megelőző előkészítő osztály anyagának egyik része volt az, ami az 1862.-i terv szerint az I. gimnázium anyaga volt: heti 4 órában a mennyiség- és természettani földrajz alapvetése. Emellett az öt világrészt tanulták nagy vonásokban, végül pedig Magyarország földrajzát. Az I. o.-ban a földrajzot és történelmet közös két órában tanultak, mely alkalommal az ókor életrajzai mellett a mennyiség- és természettani földrajz folytatása került

sorra. A II. o.-ban heti 3 órában Európa politikai földrajzát ismerték meg, különös tekintettel Magyarországra. A III. o. 3 órás közös történelem-földrajz oktatásának földrajzi részre eső anyaga — Magyarország története mellett — Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália politikai földrajza volt. Ezzel véget is ért a voltaképpen földrajzi oktatás. A VIII. o.-ban heti 1 órában csak mennyiségtani földrajzot tanultak.

Az 1879—83.-i állami tanterv átvételére itt minden ok megvolt a földrajzi oktatás érdekében is.

A dunántúli egyházkerület pápai főiskoláján az 1860-ban bizottságilag megállapított tanterv³⁰³ volt érvényes a hatvanas években. Eszerint a hat osztályú gimnázium I. osztályában a földrajz heti 3 órában math. és fizikai földrajzi elemeket, a II. o.-ban ugyanilyen óraszám mellett egyetemes földrajzi leírást adott, ami azt jelentette, — miként másutt is, — hogy az I. o.-ban az alapfogalmak mellett az Entwurf rendszeréből ismeretes természeti leírást kapták a növendékek a föld egész felszínéről, míg a II. évben ugyanezt a politikai-emberi viszonyok ismeretével kapcsolták össze. Ezek után a földrajz már csak a VI. osztályban szerepelt ismét, de ott sem önállóan, hanem a történelemmel együtt, 3 órában, mint a hazai történelemmel kapcsolatos hazai földrajz. Ugyanezt a tantervet követte a másik dunántúli ref. gimnázium, a csurgói is.³⁰⁴

A pesti tanárgyűlés felfogásának hatása tehát itt is éppen úgy megnyilvánult, mint Debrecenben vagy Sárospatakon.

A következő évtized forrongásának eredményeit mutató 1879/80.-i tanrend³⁰⁵ szerint a még mindig hat osztályú gimnázium I. osztályában változatlanul a math. és fizikai földrajzzal foglalkoztak, a hagyományos módon, amire az is rámutat, hogy előírták a világrészek rajzban való megrögzítését is. A II. osztály történelemmel közös heti 4 órás földrajzán az első félévben az ókori keleti népek és Görögország története előtt Afrika politikai földrajzát tárgyalták. A III. o. ugyancsak a történelemmel (ó- és középkor történetével) párhuzamos és heti 3 órában társított földrajza Európa államainak politikai földrajzát ölelte fel. A IV. o. 4 órás történelem-földrajzának földrajzra eső anyaga az első félévben, az újkor tárgyalásával párhuzamban, Észak- és Közép-

Amerika, a II. félévben Dél-Amerika és Ausztrália politikai földrajza volt. Az V. o.-ban heti 3 órában Magyarország történelmével és földrajzával foglalkoztak. A VI. o. heti 4 órás történelem-földrajzán — a földrajzi és történelmi tanulmányok nagyon régimódi befejezéséül — ókori világtörténelemmel és földrajzzal foglalkoztak. Itt is gyökeres megújulásra volt szükség.

A dunamelléki egyházkerület gimnáziumainak földrajzoktatását az 1863/64.-i és 1870/71.-i rendezés a korban megfelelő állami tantervek hatása alatt szervezték meg.³⁶⁶ Az 1879/80. évi tanrend³⁶⁷ az látszik, hogy ez a második rendezés, mely a hetvenes évekre volt érvényes, az Eötvös-féle rendszer földrajzoktatásának kevésbé módosított átvételét jelentette. E szerint az I. o.-ban heti 2 órában végezték el Európa déli félszigeteinek és Ausztriának természeti és politikai leírását. A III. o. földrajza heti 2 órában Európa addig nem tárgyalt országainak adta meg természeti és politikai leírását. A IV. o. földrajza, ismét heti 2 órában a többi világrész hasonló módon való leírásával foglalkozott. Az V. o.-ban — megint heti 2 órában — math. és fizikai földrajz zárta be a földrajzi oktatást.

Az erdélyi reformátusok gimnáziumi földrajzoktatását Gáspár János „Szervezeti javaslat“-a³⁶⁸ szabályozta, melyet az 1861. július 30-án tartott egyházfőtanácsai gyűlés fogadott el s tett kötelezővé Erdély összes ref. gimnáziuma számára.³⁶⁹

A földrajzhoz írott bevezetés kifejti, hogy e tárgyat a szervezők nem voltak hajlandók sem a történelem szolgálatába rendelni, sem pedig száraz statisztikai adathalmaznak minősíteni, de önálló tudománynak tekintették. Mint ilyet, először az oro-hidrográfiai viszonyokra kiterjeszkedőleg kívánták tárgyalni s csak azután politikai („polgári“) földrajzi szempontból is.

A sikeres haladás szempontjából nagy súlyt helyeznek a térképolvasásnak mindjárt az oktatás kezdetén való elsajátítására és a szemlélt „configuratiók“ lerajzolására. További utasítást azonban nem kapunk a bevezetésből, csupán egy ajánlást a Justhus—Perthes kiadásban megjelent Berg-haus—Gönczy-f. térképekre, valamint a Vogel és Sydow-f. hálózatos nématérképekre és a hozzájuk mellékelte utasításokra. A tárgyalandó „természetes vidék“ tényezői közül

egyeseknek, mint az éghajlati viszonyoknak, terményeknek, néprajzi viszonyoknak stb. „kedélyes“ elbeszélését fontosnak tartják, mert csak ilyen élénk előadás által lehet elérni a célt, az illető tájék vagy ország „physionomiájának“ eszmétársítás által való egybeállítását, aminek elősegítésére kikitűnő eszköznek minősítik Vogel „Naturbilder“ sorozatát.

Az I. o. földrajzanyaga, heti 3 órában előadva, az öt! földrész természeti és néprajzi ismerete volt, a „fölebb vázolt modorban“, a Sydow-f. fali térkép állandó olvasásával¹ és mind iskolai, mind otthoni térképrajzolással egybekötve. Tanítói vezérkönyvül a Brassai-féle kéziratot kellett használni. A II. o. heti 4 földrajzórájának anyagául az előző osztályban tanultak táblázatos ismétlése után az egyetemes politikai földrajz nagy vonalakban való tárgyalását vette fel a tanterv. Vezérkönyvül Kanya: „Népszerű földrajzi oktatás“-át ajánlották, a tanulóknak pedig „ismétlésül“, tehát összefoglaló áttekintés szerzése végett Batizfalvi: „A földrajz elemei“ c. könyvét rendelték.

Ezek után a VI. osztályig nem volt földrajz. Itt került sor heti 2 órában a „mértani“ (matematikai) földrajz és népszerű csillagászat tárgyalására „az elemi tanodákban ajánlott föld- és égtekék segélyével“. Tanári vezérkönyvül Diesterweg: „Populäre Himmelskunde“ c. munkáját ajánlották.

A fizikai földrajz önálló oktatásáról nem gondoskodott e tanterv. Csupán a IV. o. 4 órás természettanának voltak ilyen vonatkozásai a „népszerű meteorológia“ bekapcsolása révén. E studium mint önálló tárgy csak a három éves bölcsészeti tanfolyam II. és III. évfolyamán szerepelt a geológiával és geognóziával kapcsolatban.

E tanterv, mely a földrajzoktatást végeredményben a két alsó osztályba szorította le, aligha volt alkalmas arra, hogy meg tudjon felelni utasításai magas elvi célkitűzéseinek. A rendszernek megfelelő tankönyvek hiánya, a képzetlen tanárok két éves váltakozása, párosulva a szakrendszer eltörlésére irányuló s a hatvanas évek derekán mindjobban erősödő törekvésekkel,³⁷⁰ voltak azok a körülmények, melyek a földrajzoktatás ügyét is kedvezőtlenül befolyásolták. A tanterv 1877-ben végbement reformjának³⁷¹ eredményei az 1879/80. tanévi nagyenyedi tantervben szemlélhetők.³⁷² E szerint a változás csak annyi, hogy a III. o. 3 órás történelem-

oktatása alkalmából Ázsia, Afrika és Európa államainak ókori földrajzáról is megemlékeztek. Új tankönyv volt Lőte Lajos: „Mathematikai és fizikai földrajz“-a (1872/3—1883/4-ig használatban),³⁷³ amely éppúgy tartalmazott összefoglaló áttekintést a tárgyalt jelenségek földrajzi elterjedtségéről, mint a többi hasonló tárgyú munkák.

A református gimnáziumok földrajzi tankönyvei és térképei azonosak voltak egyébként az államiakéval. A szórványos eltérések közé kell sorolnunk a fentebbiekben megjelölteken kívül Schwicker: „Földrajz“-át és Hauke—Környei: „Egyetemes földrajz“-át, mely két tankönyvet Debrecenben alkalmazták. Előbbit csak az 1875/6. tanévben, utóbbit 1877-től 1882-ig,³⁷⁴ tehát abban az időben, mikor a földrajz-oktatás ott virágkorát élte.

Az ág. hitv. evangélikusok közvetlen a Bach-korszak után a budapesti gimnázium nagyon is entwurfi szellemű tanrendszeréhez igazodtak.³⁷⁵ Eszerint az I. o. földrajzanyaga a közös heti 3 órás történelem-földrajz keretében az „osztrák birodalom“ — benne Magyarország — földrajza volt a megfelelő történelem mellett, Batizfalvi ismert könyve szerint. A II. o. ugyancsak heti 3 órás történelem-földrajz óra keretében foglalkozott Magyarország története mellett a többi négy földrész leírásával. A IV. o. heti 3 óráján a középkor mellett a mértani (math.), természettani és politikai földrajzzal foglalkoztak. Ezzel a földrajzoktatás befejezést is nyert.

Az egyetemes gyűlés által 1861-ben megállapított tanterv³⁷⁶ szerint a változások a következők: Az I. o. 3 óráját egyedül a földrajz foglalta el s foglalkozott a földrajzi alapfogalmakkal és a föld általános topográfiai ismertetésével, tehát ismét azzal az anyaggal, melyet az Entwurf írt elő erre az osztályra. A II. és III. o. előző tanterv-szerinti földrajzanyagát a II. o. 3 órás közös történelem-földrajzának földrajzi anyagává vonták össze „rendszeresebb egyetemes földrajz“ név alatt, mely tárgy Európára volt főtekintettel. A III. o.-ban ennek megfelelően csak történelem volt. A IV. o.-ban, heti 4 órában, Magyarország történelme előtt az Osztrák Birodalom s benne Magyarország részletes földrajzával foglalkoztak, ami az Entwurf Magyarország számára nemzetellenes ideológiájának átvételét jelenti. Földrajzról ezek után csak a VII. o.-ban esett szó a 4 órás újkori történelemmel

kapcsolatos európai statisztika formájában. Teljesen megszűnt a math. és fizikai földrajz oktatása. A IV. o. 3 órás természettana volt hivatva a legszükségesebb idevágó ismereteket is közölni.

E tanterv revízióját jelentő 1869.-i ú. n. acsai tanterv³⁷⁷ javított valamit a földrajz sivar helyzetén azáltal, hogy a III. o.-ba — a különben túlnagy történelmi anyag mellé, — az addig tanult földrajzi ismeretek ismétlését vette fel, s hogy a VIII. o.-ba a magyar történelem mellé a Monarchia statisztikájának ismétlését kapcsolta. A természettudományok közé sorolt fizikai földrajz pedig a vegytannal együtt kapott heti 3 órát a III. osztályban. Ez utóbbi tárgy főfeladata itt is a föld „tömegeinek“, hegyeinek, szigeteinek, „rónáinak“ összehasonlító leírása, tehát ugyanaz, amit ugyanezen osztály történelmével kapcsolatos földrajznak kellett szolgálnia. Ez azt jelentette, hogy a földrajzi általános ismétlés két tantárgyon belül folyt egyszerre.

Földrajzi utasításaik³⁷⁸ azokat az elvi általánosságokat és útbaigazításokat tartalmazzák, (szemléltetés, térképhasználat, Kloeden módszere, Vogel jellemképei, stb.), melyeket a kor különböző rendszereiből oly jól ismerünk. Nevezetes bennük az, hogy az alsó fokon, jobban mondva az I. o.-ban nem tartják helyesnek a földrajz és történelem közös oktatását, amely tapasztalat szerint mind a földrajzi, mind a történelmi oktatás sikerét károsan befolyásolja. A tantervi egymásután megszabásánál követett didaktikai sorrend következetes érvényesítését jelenti az a kíváncsolom mely szerint a térkép szemléletén alapuló oktatás során először a szóbanforgó didaktikai egység egészét kell ismertetni s csak azután a részeket, melyekből — helyes megismerésük után — ismét az egészét kell összeilleszteni.

A körülményekhez képest megfelelő gondoskodás történt a módszer fejlődésének legelső alapfeltételéről, a tanárképzésről is. 1866-tól kezdve három részből (általános-, szak- és gyakorlati részből) álló vizsgálatnak vetették alá a theológiai előképzettségű, két vagy három egyetemi évet abszolvált jelölteket, akiknek számára külön történelem és földrajzi szakcsoportot is állapítottak meg.³⁷⁹ Az oktatásban itt is az állami (katolikus) iskoláknál használatos tankönyveket alkalmazták. Greguss Gyulának, a budapesti gimnázium tanárának

1863-ban megjelent „Természettani földrajz“-a volt az egyetlen kivétel.³⁸⁰

A tanterv korszerűtlensége és idegen szelleme azonban minden jelentékenyebb fejlődésnek kerékkötője volt s a nemzeti ügyet sem szolgálta kellőképpen. A középiskolai törvény tantervének érvényesítése evangélikus gimnáziumainknál mind dikaktikai, mind nemzeti tekintetben igen indokolt volt.

A Királyhágón-túli evangélikusok, az 1861/2.-i segesvári tanári értekezlet határozatához képest, az algimnáziumra nézve továbbra is az Entwurf rendszerét hagyták érvényben azzal a változtatással, hogy a IV. o.-ban a világtörténelem tárgyalása után „Erdélyi honismeret“-ét vették fel a közös történelem-földrajzoktatás földrajzi anyagául.³⁸¹

A főgimnáziumban azonban kibővítették a földrajz anyagát. Az V. o.-ban külön foglalkoztak az ókor történelme mellett Ázsia és Európa földrajzával. A VI. osztályos közép- és újkorral kapcsolatban Európa, benne főleg Németország földrajzával és Afrikával foglalkoztak. A VIII. o. külön heti 1 földrajzórán Erdély és Ausztria földrajzát vették fel, a magyar állameszme leplezetlen semmibevételének egyik sokatmondó bizonyítékát szolgáltatva ezáltal. E pótlások tehát nagyjában azoknak a módosításoknak, illetőleg bővítéseknek felelnek meg, melyeket az 1857.-i tantervmódosítási javaslat vetett felszínre. Alkalmazásuk tehát nem eredetiségre, hanem az osztrák rendszerhez való további alkalmazkodásra vall.

Tankönyveik az Entwurf korából származó német munkák voltak.³⁸² Csak a kormány erélyes fellépésére kezdték el tanítani Magyarország földrajzát és történelmét az 1875/6. tanévtől kezdve, a IV. o. második felében a 3 órás történelem-földrajz keretében. Michaelis: „Geographie und Geschichte“ c. munkája alapján. különös tekintettel Erdély megfelelő viszonyaira.³⁸³

Reáliskoláikban az I. o.-ban, heti 3 órában Erdély honismeretét tanították, majd a csillagászati és egyetemes politikai földrajz tárgyalására tértek át Bellinger könyve alapján. A II. o. földrajzanyaga heti 1 órában az egyetemes természeti és politikai földrajz folytatásán kívül a Balkán, Itália és Közép-Európa földrajza volt Haucke ismert könyve szerint.

A IV. o.-ban, ugyancsak heti 1 órában, előbbi tankönyv alapján Dél-Európa, Ázsia és Afrika leírása került sorra, míg az V. o.-ban, ugyanilyen keretek között és módon Közép- és Észak-Európa. A VI. o. földrajza heti 2 órában az Osztrák-Magyar Monarchia statisztikáját foglalta magában.³⁸⁴

Tanárképzésük, mely külföldi, ausztriai és németországi egyetemeken való lelkészi előtanulmányok közben szerzett szakbeli előkészítésből állott, a történelmi és földrajzi tárgykört külön szakcsoportnak ismerte el. A képesítő vizsgálat hazai, autonóm bizottság előtt történt.³⁸⁵ Ez a tanárképzés és vizsgálás volt a biztosítéka annak, hogy a szász tanárok — elsősorban talán éppen a történelem-földrajz szakosok — a pángermán szellemet működési körükben mindvégig képesek voltak fenntartani, sőt erősíteni. Az ilyenfajta tevékenységük számára fedezéket nyújtó autonómiához való példátlan ragaszkodás a hazai szellemi áramlatoktól való elzárkózást jelentette, aminek káros eredménye mindjobban megmutatkozott a korszerű állapotoktól való mindnagyobb mértékű elmaradás formájában.

Az unitáriusoknak az Entwurf után kialakult gimnáziumi földrajzoktatását a kolozsvári gimnázium szervezésével kapcsolatos 1863/4.-i tantervjavaslat³⁸⁶ iparkodott új alapokra fektetni. Eszerint a kilenc osztályúra tervezett gimnázium első két osztályában nem szerepelt volna földrajz. A földrajzoktatás a III. o.-ban kezdődött volna meg Magyarországnak földrajzának oktatásával és fokozatosan továbbhaladva, a IV. és V. osztályokban leírta volna az egész földet, mindenütt heti 3—3 órát véve igénybe. A VII. o. földrajzanyaga heti 4 órában egyetemes politikai („polgári”) földrajz, a VIII. osztályé 2 órában matematikai földrajz lett volna. E tanterv azonban — úgy látszik — csak mint a valóságos alakulás végcélja szerepelt, de nem mint valóság. A székelykeresztúri iskola például, amely nyolc osztályos szervezettel működött, az első négy osztályban tanított földrajzot, mégpedig az I. és II. o.-ban a Brassai—Kovács-f. kéziratos tankönyv I. és II. füzetének használatából megállapíthatólag egyetemes természeti, a II. o.-ban Batizfalvi könyve alapján politikai földrajzi formájában.³⁸⁷ E rendezetlen és korszerűtlen állapotok a hetvenes évek végéig megváltoztak, amint az az 1879/80.-i kolozsvári tantervből³⁸⁸ megállapítható. A történelem

oktatása előtt az első három osztályban 2–2 órában tárgyalt teljes földképet adó földrajzi leírás után a VIII. o.-ban 2 órában math. és fizikai földrajzot tárgyaltak, mégpedig az első félévben az összefoglalásra is alkalmas fizikai, a II. o.-ban a mennyiségtani részt. Itt az 1871.-i állami tanterv hatása fedezhető fel.

A gör. kel. románok a Bach-korszak után némi módosítással továbbra is az Entwurf alapján tanítottak középiskoláikban. A főkülönbség a mondott rendszerrel szemben abban van, hogy a II. o.-tól kezdve a IV. o.-ig bezárólag, heti 1–1 órában gondoskodtak a részletes földrajzi leírásról a történelem heti 3 órája keretében. Az I. o. 3 órás egyetemes természeti és politikai földrajzi áttekintése után ugyanis a II. o.-ban a középtenger vidékének országai, a III. o.-ban Olaszország, Helvécia, Belgium, Hollandia, Nagy-Britannia és Arábia(!) földrajza, a IV. o.-ban pedig általános természet-tani és politikai földrajzi ismétlés volt a nevezett 1–1 óra keretében. A VIII. o. 4 órás történelem-földrajzi oktatásának alapos túlterhelését jelentette az a körülmény, hogy a hazai történelmen kívül ezalaklonnal még a math. és fizikai, valamint a politikai földrajz áttekintésének ismétlését is el kellett végezni, bár ez anyag semmi közelebbi összefüggésben nem volt a történelmi főtanulmánnyal.³⁸⁹

Az osztrák tanárvizsgálati szabályzat alapján, többnyire külföldi egyetemeken előkészült tanáraik,³⁹⁰ — akik közül a földrajztanárok e szaktárgyukat a történelemmel csoportosították, — szakszerű szempontból általában korszerű színvonalon állottak, de annál több kifogás volt ellenük emelhető nemzethűség szempontjából. Jelöltjeiknek autonóm alapon való vizsgálatát ezért kellett megszüntetni s őket állami bizottság elő idézni.³⁹¹ Nemzet- és államellenes tevékenységük kifejtésére a történelem és földrajz oktatásában különös alkalom nyílhatott annál is inkább, mivel megfelelő magyarországi és magyarszellemtű, de románnyelvű tankönyvek híján alkalmuk nyílt saját tanáraik által szerkesztett jegyzetek vagy éppen romániai eredetű tankönyvek használatára. A II., III., IV. és VIII. osztályok földrajzát például jegyzetből tanították.³⁹² A történelmi és földrajzi oktatás kiváló nemzetnevelő értékének román nemzetiségi szempontból való kiaknázni akarása nyilatkozik meg a gör. kat. ro-

mán iskolák azon követelésén is, mely a magyar tannyelvnek 1875-ben való általánosan kötelezővé tétele után is igényt tartott a román tannyelv használatára,³⁹³ Az államhatalom beavatkozására úgy itt, mint a szász iskoláknál égető szükség volt nemzeti és tanulmányi szempontból egyaránt.

IX. fejezet.

Az első középiskolai törvény korának földrajzoktatása állami középiskoláinkban. (1879—1900.)

A hetvenes évek vége meghozta a várvavárt gimnáziumi új tanrendszert. Nyugalmi állapot azonban egyelőre még elsősorban belpolitikai okok miatt nem jött létre. A rendszer nemcsak hogy nem tudott az összes magyarországi gimnáziumok számára kötelező normává lenni rögtön 1879.-i megjelenése után, de rajta kisebb változtatások is történtek. A külső és belső kialakulatlanság és bizonytalanság eredményezte eme változások azonban már nem voltak jelentékenyek; az alapelvek és színek 1879-től a forrongási stádium befejezését jelentő 1887. évig bezárólag nem változtak többé. Az ilyen alapon 1779-től a századfordulóig egységesnek vehető középiskolai-tanügyi korszak gimnáziumi földrajzoktatásának vizsgálata ezért úgy látszik legcélravezetőbbnek, ha a mindig állandó alapot szemléljük elsősorban a rajta végbement változásokat, melyek az 1879.-i állapottal³⁹⁴ szemben az 1883.-i³⁹⁵ és 1887.-i³⁹⁶ módosításokban mutatkoztak, mint egyetlen rendszer alakuló elmozdulásainak egy-egy fázisát szemléljük.

Az eredeti 1779.-i tanterv szerint Magyarország és a Földközi-tenger mellékének természeti leírását tették meg heti 3 órában az I. osztály földrajzi anyagául. Az 1883.-i módosítás szerint a hazai földrajz érdekében heti 4 órában állapították meg e földrajz óraszámát. Az így előállott javulás eredményeit az 1887.-i módosítás semmisítette meg azáltal, hogy ez osztály anyagául változatlan óraszám mellett Magyarország és Európa természeti földrajzát jelölte meg. A tanterv külön megköveteli — mindhárom formájában — a feltűnőbb föld- és kőzetnemek, jellemző növények

és állatok szemléltető leírását, illetve a földrajzi ismeretkörbe való bekapcsolását is.

A harmadik rendezés mellékletéül kiadott részletes tanmenet³⁹⁷ szerint az anyag beosztási a következő volt: A) I. Nagy- és Kis-Alföld. II. A Duna és Dráva köze. III. A Dráva és Száva köze és a Tengerpart. IV. A magyar felföldek. 1. Északnyugati Felföld. 2. Északkeleti Felföld. 3. Délkeleti Felföld.

Minden egyes táj tárgyalásánál sorra kellett kerülnie a felszín általános leírása mellett a kisebb, természetes tájegységek külön leírásának, az előforduló talajfajták, termények, vagy bányatermékek, foglalkozási ágak felsorolásának is. Jellemző e tanrendszerben foglalt földrajzi felfogásra, hogy a természetes növényzet leírását csak a felföldeknél követeli meg, ahol az egyúttal az ember számára hasznos terményt (erdő, legelő, stb.) is jelent.

A tájak külön-külön való megismerése után a haza viszonyairól nyerendő általános és teljes kép egybeállítására lett volna a további feladat. Az anyagfelosztás V. pontjaként szereplő általános leírás azonban voltaképpen politikai földrajzi áttekintés volt, amennyiben 1. a határok és kiterjedés, 2. Magyarország népe (nyelv, vallás és foglalkozás szerint, röviden); 3. Horvát-Szlavonország és a Tengerpart népe megismeréséből állt.

B) Európa többi részének leírása volt a további feladat. Itt a következő rend és szempontok szerint kellett vezetni a tárgyalás fonalát: 1. Európa általános leírása. 1. Körrajz. 2. A törzs hegyrendszere. 3. A törzs alföldjei. 4. A törzs vízrendszere. 5. A tagok ugyanolyan módon, szempontokból és sorrend szerint. 6. Európa éghajlatának különbségei. 7. Európa nemzetei. 8. Európa politikai felosztása. II. Európa egyes országainak leírása. Itt a sorrend: Ausztria, Svájc, Németország, Hollandia, Belgium, Nagy-Britannia, Dánia, Svéd- és Norvégország, Oroszország. Minden egyes ország leírásánál megbeszélendő: a) fekvése, határai, b) népei, c) jellemző foglalkozási ágai vidékek szerint, különös tekintettel az illető foglalkozási ág nagy központjaira, d) az országot alkotó tartományok, vagy államok, e) főbb városok. (Ausztriánál bővebben.)

Nagyon szembetűnő itt a sikeres törekvés a rend felé.

A földrész általános ismertetése után, — tehát a hazai föld megismerésének lépéseivel ellenkező sorrendben — került sor a részek megismerésére, ami helyes apperpció-lehetőséget teremtett s a nagyobb vonalú tárgyalás alapfeltétele volt. A szinte geometrikus elrendezés további könnyítést célzott s részleteiben a természetes együvértartozás alapján létesült. (Alpok, Pyraeneusok, Középhegység, Ural, a Duna alföldjei, a Pó vidéke, a germán és szarmata síkság, az egységek.) Az éghajlati viszonyok külön tárgyalásának követelése teljesebbé teszi ezt a tárgyalást, mint Magyarországtét.

A II. osztály számára kijelölt földrajzanyag eredetileg, az 1879.-i rendelkezés szerint Európa I. o.-ban nem tárgyalt részeit és Ázsiát foglalta magában heti 3 órában. 1883-ban Afrika, Amerika és Ausztrália leírását is ide hozták előre a III. o.-ból, de az órák számát egyúttal 4-re emelték. Végül 1887-ben Európa földrajzának az I. o. anyagához való csatolása által változatlan óraszám mellett Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália lett ez osztály anyagává. Minden egyes kontinens tárgyalásánál a rend a következő volt a részletes tanmenet szerint: I. Körrajz, II. Domborzati viszonyok. III. Vízrendszer IV. Éghajlat. V. Növény- és állatvilág. VI. Népek fajuk és foglalkozásuk szerint jellemezve. VII. Az egyes országok a gyarmatok és városok megemlítésével.

A III. o. anyaga az eredeti 1779.-i állapot szerint két részből állott. Az egyik rész a matematikai és fizikai földrajz elemeit, a másik Afrika, Amerika és Ausztrália természeti leírását foglalta magában. A rendelkezésre álló idő heti 4 óra volt. 1883-ban a leíró földrajzi anyagrészt a II. osztály anyagához csatolták és itt csak a math. és fizikai földrajz maradt, heti 2 órában. Ezt az állapotot az 1887.-i rendezés is helybenhagyta. A részletes tanmenet szerint itt először a legmindennapibb, a tanuló közvetlen tapasztalatai körébe eső jelenségekkel kell foglalkozni. A magyarázatot a következő tüneményekre kellett tehát először kiterjeszteni: a) A halmazállapot különbségei, b) a nehézség, c) a folyós testek nyomása, d) közlekedési csövek, (források eredete), e) a légáramlás, f) a hó hatása. g) a légköri levegő hőmérséklete, h) a légáramlás, i) légköri csapadékok. j) a fény jelenségei, k) mágneses és elektromos tünemények.

Az anyag másik csoportja foglalta magában a tanuló

közvetlenül szerezhető ismeretköréből távolabb fekvő ismereteket. Itt tárgyalandók: a föld alakja, ábrázolása, annak fontosabb vetületei, az egyes földrészek és tengerek rövid jellemzése, (voltaképpen a tanult leíró ismeretek felidéző összefoglalása!) tengermozgások, a föld mozgásai, (a nappalok váltakozó hossza), évszakok, a földővek, a klíma különbségei, eső- és szélővek, a Hold keringése a Föld körül, a Föld a naprendszerben.

A fokozatos előrehaladás elvénél fogva kerültek a tárgyalás végére a csillagászati földrajz jelenségei s zárták a természeti alapokon álló gimnáziumi földrajz oktatását.

A további földrajzoktatás a politikai földrajz köréből merítette anyagát s természeténél fogva tantervileg is mindjobban kifejezett közvetlen kapcsolatban állott a történelemmel. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza került e tárgykörből sorra az alsóbb osztályú tanulmányok során, mégpedig a III. o.-ban, Magyarország heti 4 órában tárgyalt történelmének befejezéséül, ami elvi és sorrendi tekintetben az 1879.-i rendnek felelt meg, mely szerint e tárgyat akkor még a IV. o.-ban tanították, külön heti 2 órában. A részletes tanmenet szerint ezalkalommal a magyar állam területét és részeit, népességét, kormányzatát, a társországok viszonyát az anyaországhoz, Fiúme leírását Magyarországnak Ausztriával való kapcsolatát kellett ismertetni, tehát csupa olyan dolgokat, melyek voltaképpen kizárólag csak a magyar honismeret szolgálatában állottak. Ilyen szempontból csak örvendetes, hogy e tárgyat utólag a magyar történelemmel kapcsolták össze. A baj ott van, hogy időbeli lehetőséget nem nyújtottak kellő mértékű tárgyalására és nem adtak alkalmat arra, hogy a későbbi tanulmányok folyamán egy sajátosabb és teljesebb földrajzi kép keretében ismerje meg a tanuló hazája viszonyait. Felső fokon ugyanis, a VII. o.-ban nem a hazai földrajzot tárgyalták, hanem Európa és Amerika főbb államainak politikai földrajzi viszonyait, mégpedig 1879-től 1885-ig a világtörténelem befejező részével kapcsolatban, 1883-tól 1887-ig külön heti 2 órában, majd 1887-től kezdve ismét a történelemmel együtt. E tantárgy célja már nem is földrajzi célt: a művelt népek jelen állami és társadalmi állapotainak ismertetése, kapcsolatban a történelem ilyen irányban ható eseményeivel. A tárgyalás kapcsán sorra kel-

lett kerülnie. ... mint azt a részletes tanmenet előírja, — az illető ország területére (tekintettel annak történeti alakulására), a földnek természeti jellemzésére, az őstermelés, ipar és kereskedelem állapotára, a népesség faji, nyelvi és vallási viszonyaira, műveltségi állapotára, kormányzatára, közigazgatására és főbb városaira vonatkozó legfontosabb tudnivalóknak. A tárgyalás sorrendjére nézve a „földrajzi fekvés“ volt az irányadó, azonban ezen renden belül is olyan út kellett követni, melyen járva „némikép a történeti tények összefüggése is nyilvánulhat.“ Ilyennek tekintett a következő sorrend: I. Nyugat-Európa: Nagybritannia és Írország, a Skandináv királyságok, Franciaország. II. Dél-Európa: Portugália, Spanyolország, Olaszország. III. Közép-Európa: Svájc, Németország, Ausztria és Magyarország. IV. Kelet-Európa: a Balkán-félsziget országai, Oroszország. V. Az európai államok birtokai és gyarmatai a többi világrészeken. VI. Amerika szabad államai, különösen az Északamerikai Egyesült-Államok.

Itt említjük meg, hogy a VKM. 1893.-i 61847. sz. rendelete értelmében e tárgykörből dolgozatokat is kellett íratni. A kalocsai főgimnázium ilyen tárgyú dolgozatai közül a példa kedvéért a következőket említjük meg: 1. Európa politikai térképének történeti magyarázata. 2. Európa népeinek pszichológiája. 3. Nemzetgazdasági rendszerek különböző népeknél. 4. Nyugateurópa politikai és kulturális jelentősége. 5. A Balkán-félsziget politikai jelentősége. 6. A népfajok kulturális jellege stb. De volt ilyen tárgyú dolgozat is: Európa talajviszonyai, Európa orográfiája, stb.³⁹⁸

Az 1880. évi 16179. sz. a. megjelent „Módszeres utasítások“ ősi és súlyos hiányt pótolta. Általános részükben a földrajzról szólva kifejtik, hogy e tárgy „az összes természeti tanulmányok előkészítéséül szolgálhat“³⁹⁹ megfelelő oktatói eljárás mellett. Az idevonatkozó további útmutatások elvi alapjait nagyon jól világítja meg a mű létrehozójának, Kármán Mórnak 1894/5.-i theoreticumá.⁴⁰⁰ Idevonatkozó részében kifejti, hogy a földrajz természetismeret, mégpedig leíró természetismeret s az oktatásának ennél fogva a természettudományi oktatás földrajzi fokát kell jelentenie, melynek, mint a magasabbrendű (generalizáló és okfejtő) természettudományi oktatás előzményének, a főbb természeti jelenségek

és tárgyak egymásmellettségükben való leírását kell adnia elsősorban. Ez az álláspont, mely a földrajznak éppen Kármán által didaktikai értékében is felismert koncentráls jelentőségéből csak az egyik vonatkozást emeli ki (t. i. a természetit), határozta meg azt, hogy a földrajz e rendszerben elsősorban természeti s csak másodsorban és mellékesen politikai. Ma már tisztán áll előttünk, hogy ebben a Waldapfel János által is kifejtett tudományelméleti-didaktikai elgondolásban⁴⁰¹ a földrajz gimnáziumi sorsának alakulása szempontjából nem ott van a főhiba, hogy a fenti didaktikai fokozatokat szinte merev határozottsággal különítette el egymástól, hanem ott, hogy — a mű alkotójának előző és ismertett megglátásaival, valamint a további utasításokban is bennefoglalt véleményével ellentétben — a földrajzot csak és kizárólag mint természettudományt tekintették s azt, mint ilyet, szükségképpen alacsonyabb rendű szerepre kárhoztatta és a gimnáziumi oktatás megállapított legelső didaktikai fokozatára szorította le.

Az „Utasító észrevételek a földrajz tanításához“⁴⁰² c. utasításbeli rész a földrajz didaktikai szerepét ezzel szemben abban a feladatban jelöli meg, hogy az a tárgy a természeti és emberi erők működésének közös színterét írja le, illetve ismerteti. Kutatja azt, hogy mennyiben függ az emberiség művelődése, a népek társadalmi és állami állapota a lakóhely természetes viszonyaitól. A hiba most ott csúszik be, hogy a kérdés lényegének, a kapcsolatnak megoldását két különböző, egymástól formailag is elkülönített feladatban kísérelték meg. Külön feladatot képez ugyanis a természeti viszonyok leírása, mely az alsó három osztály földrajzanyagából áll s „egyszersmind a természettudományok alapvetését végzi“ s külön feladat az emberi viszonyok ismertetése, a politikai földrajz, mely „inkább a történeti tanulmányoknak szolgál megvilágításul.“ E bizonytalanság végső oka minden bizonnyal a földrajz methodikai kiforratlanságában volna fellelhető.

Az oktatás sikeres megkezdésének előfeltétele, az utasítások szerint, a tanuló elemi fokon szerzett ismereteinek ki-puhatolása, tisztázása és kiegészítése. Erre a célra az iskola környezetének egy részletes földképén, de még inkább egy kiránduláson alapuló tapasztalatait tartja a legmegfelelőbb

eszköznek. Utóbbi alkalommal már a természeti jelenségek megfigyelésére is fel kell hívni a tanuló figyelmét. A további haladás előfeltétele a helyes térképismeret, melynek elérésére ugyan nem kapunk útbaigazítást, Ha ugyanis a növendékek a „földképek symbolikus jeleinek értelmét különösen környéke, majd a haza térképén megtanulta, a különböző országok oro-hydrographiai viszonyainak általános képét a tanár vezetése alatt maguk fogják megalkothatni az illető földkép pontos szemléletéből,“ — olvassuk alább. (64. old.). A tanár ezt az önálló tevékenységgel nyert ismeretet mintegy csak kiegészíti felhasználva közben a szemléltetés minden eszközét, tájképet, táblarajzot, stb.

A vízszintes tagolás (fekvés) tárgyalásánál, mely az oktatás kezdetét jelenti, kerülni kell a dél- és szélességi körök szerint való meghatározást, mely „a növendékekre nézve csakis az emlékezet dolga lehet“, de annál fontosabb az országok kölcsönös helyzetének, „világállásának“ meghatározása, valamint a határvonal természeti mivoltának, az ország kiterjedéséhez („alakjához“) való viszonyának, megközelíthetőségének stb. meghatározása, tehát mindaz, ami a polgári élet számára jelentőséggel bír.

A domborzati viszonyok leírása is elsősorban az emberi életre gyakorolt hatás szempontjából jön tekintetbe. Elszigetelt hegységek említése felesleges, mert még előfordulásuknál is „ritkábban gyakorolnak valami befolyást a környékre.“ Ezért felesleges az egyes hegycsúcsok említése is. Annál fontosabb, hogy a tanulók a hegyrajzzal kapcsolatban fellépő alapformációk (hegy, hegység, hegysor, völgy, gerinc, nyereg, hágó, stb.) pontos ismerete mellett „a domborzati viszonyoknak jelentőségéről vegyenek tudomást, tudják meg, miéért függnek tőlük az égalji viszonyok módosulásai, a növények és állatok elterjedése, az emberek életmódja és foglalkozása“. A hegység külső alakjának megértése végett kell a felépítő kőzetekkel megismerkedni, szemléltetés által. Az emberéletre gyakorolt hatás áll tehát ismét az érdeklődés középpontjában.

A hidrográfiai viszonyok tárgyalásánál az illető folyóvíz, tó, tenger gazdasági élettel kapcsolatos jelentőségének bemutatása az oktatás célja. Ebben az összefüggésben tár-

gyalandó még a tengeráramlások az égalji viszonyokra gyakorolt hatása is.

A helyrajzi elemek szelektálásának főszempontja a közgazdasági vagy művelődési szempontból megállapítható fontosság és a természeti viszonyokkal fennálló összefüggés felismerhetőségének mértéke. A felsorolási sorrend kérdésénél a helységek kölcsönös helyzete a főszempont.

Teljesen azonos módszer, a természeti tényezőkkel való kapcsolatkeresés érvényesüljön a vidékek lakossága foglalkozásának és életmódjának tárgyalásánál is. Itt azonban külön súlyt kell helyezni a nemzetek és fajok „különösen jellemző testi és lelki sajátosságaira“ is, óvakodva azonban a kedvezőtlen erkölcsi ítélet alkalmazásától (nemzetiségek!). A népeségi és gazdasági viszonyok tárgyalásánál vezérelv legyen a minél kevesebb statisztikai adat és minél több összehasonlítás alkalmazása, mert csak az utóbbi módon válhatik a tudás tanulsággá. Mindezekből világos az utasításokban foglalt didaktikai meggyőződés, mely szerint, ha oksági összefüggések és azok mértékének megállapításától didaktikai okból távol is kell magát tartania az oktatásnak, a mindennapi élet tényeiből kikövetkeztethető összefüggések bemutatásáról még sem lehet lemondani a kitűzött magasabb célok szolgálatában.

Érdekes az utasítások szerzőjének az ismétlésről nyilvánított felfogása is. Ennek mindenekelőtt felidézést kell jelentenie, amire mutat az a követelés, „hogy a növendékek követve a tanár táblarajzát, melyhez az egyes adatokat maguk szolgáltatják emlékezetből, a földkép vázlatát füzetükbe rajzolják“. Csak az ilyen felidézés után alkalmazhatja a tanár az összehasonlítást, figyelmeztetve a tanulókat már ismeretes vidékek, országok vagy földrészek megfelelő viszonyainak hasonlóságaira vagy elütő voltára, kérdései által ösztönözve őket a hasonlatok vagy ellentétek okainak felkeresésére. E célra írásbeli dolgozatok is szolgálhatnak.

Az utasítások biztos didaktikai vonalvezetése törést szenved azáltal, hogy követelményül szabja az egyes vidékek leírása után külön 1 órában a tárgyalt vidék növényeinek és állatainak ismertetését az e fokon különállólag még nem létező természetrajzi oktatás pótlására. A földrajzi oktatás belső egyensúlyának ezek után elkerülhetetlennek látszó

megbillenését, sőt felborulását csupán egy naiv figyelmeztetés akarja megakadályozni. A természetrajzi tárgyak szemléltető tárgyalásánál mindig tekintettel kell e figyelmeztetés szerint lenni arra, hogy a földrajzi szempont háttérbe ne szoruljon. Ezért pl. az állatok közül inkább a háziállatok és azok tárgyalandók, melyek hasznosságuknál fogva fontosak az emberre, vagy jellemzők a tájra. Ez útmutatás azonban már inkább csak felhívja a figyelmet az elkövetett hibára, mint korrigálja azt. A hibát ezúttal a pedagógus követte el, aki a szaktudomány belső gyengeségeit a maga merev elgondolásai számára aknáztta ki s elfogultságában nem számolt eléggé a szaktudomány bár zilált, de mégis csak egészen sajátos belső életével.

Ez utasításokat 1881-ben tették közzé és 1883-ban, valamint 1886-ban módosították,⁴⁰³ de egészen lényegtelenül. Az új tanterv 1879.-i alapformájának bevezetését az 1879.-i 17639. sz. intézkedéssel eszközölték, melynek értelmében az I. o. földrajzi tananyaga már az új tantervhez igazodott, a III. o. óraszám 3-ra emelkedett, de elmaradt a VIII. osztály mennyiségtani földrajza.⁴⁰⁴ Ettől kezdve 1887-ig, — mint láttuk, — heti 12 órában szerepelt a földrajz, mert 1883-ban két órát vesztett ugyan a IV. o. politikai földrajzának eltörlésével, de ugyanezt visszanyerte a VII.-ben. Tényleges hanyatlás csak 1887-ben állott be, amikor a VII. o.-ban szerzett két órát elvesztette, miáltal a földrajz heti óraszám 10-re csökkent. Annál érthetlenebb a kormányzat által kifejtett ilyen irányú törekvés, mivel a szaktanárok kiválóbbjai 1879-től meg-megújulólag hirdették a földrajzi tananyag tanterv által előidézett túlszűfoeltságát. Ezen alapgondolatból kiindulólág más-más oldalról világították meg a kérdést, a bajok okait és különböző úton keresték a megoldás lehetőségét. Az egyik véleményező még az 1779.-i rendszerrel kapcsolatban megállapította, hogy az I. o. anyaga, mely akkor még csak Magyarország és a Földközi-tenger melléke leírását ölelte fel, a legnagyobb túlterhelést jelenti, mert ez osztályban a fenti óriási anyagon kívül el kell végezni az alapfogalmak és a térképrajzolás elemeinek ismertetését is. Ilyen körülmények között lehetetlen a célt elérni: a tanult vidékről, „összefüggő és hasznavehető” képet kapni. A megoldást

a cikkíró abban látja, hogy az I. o. anyagát Magyarország földrajzára kellene korlátozni.⁴⁰⁵

Az órák számának az I. és II. o.-ban eggyel való felemelése volt ezirányban az általunk már ismert eredmény, mely azonban nem állott arányban azzal a veszteséggel, amit a III. és IV. o. két-két földrajzórájának megszüntetése jelentett s ami további túlterhelés forrásává vált. Ezért kellett ugyanis a II. o.-ban az 1883.-i rendezés következtében mértéktelenül felgyülemlett anyagból Európa földrajzát az I. o. anyagához csatolni az 1887.-i rendezéskor, ami által utóbbi osztályban a pillanatnyi enyhülést még nagyobb megterhelés váltotta fel a mindjobban háttérbe szoruló hazai földrajz további kárára.

A tanári körök a túlterhelés kérdéskomplexumával kapcsolatban felvetették a kérdést: tanítható-e a földrajz és természetrajz együttesen? E kérdésre a fiúmei,⁴⁰⁶ a pozsonyi kör⁴⁰⁷ igenlő választ adott, a többi kör, a brassói,⁴⁰⁸ csurgói,⁴⁰⁹ kecskeméti⁴¹⁰ és trsztenai⁴¹¹ részlegesen vagy teljes egészében tagadó feleletet. A brassói kör válaszában felmerül a kétség arra nézve, hogy az alsó osztályokba leszorított földrajzoktatás a ténybeli összefüggések bemutatására egyáltalán alkalmas-e. A pozsonyi kör a tankönyvek aránytalanságát okolja a természetrajzi anyag túltengéséért, valamint azt a gyakorlatot, hogy a földrajzot minden osztályban más tanár tanítja, de legritkább esetben szaktanár. A kérdés fenti formában való megfogalmazása szerintök az utasítások szellemének félreértését jelenti. Hogy ebben a félreértésben elsősorban maguk az utasítások a hibásak, arra Varga Ottó mutatott rá, aki összegezve a tanárkörök véleményeit, a hibák végső forrását abban véli föllelni, hogy ezen utasítások határozatlanságuk révén ellenkezésbe jutottak önmagukkal. Így módot nyújtottak arra, hogy a tankönyvírók „földrajz címén valódi természetrajzot írtak.” A nem szakos tanár nem tud behatolni a tárgy szellemébe, a természetrajzszakos pedig visszaél az adott helyzettel a maga szaktárgya javára. A földrajzot tanító szakemberek aránya a nem szakosokhoz különben csak 10%-os.⁴¹²

Helyes középútat és a bajok végső okára való ügyes rátapintást jelent az a felfogás, mely nemcsak a földrajzi leírás természetrajzzal való kapcsolatának túlhajtását kifogá-

solja, hanem a politikai földrajznak a történelem oktatásába való mind erősebb beleolvasztását is. Mindkét eljárás csak arra szolgál ugyanis, hogy még inkább kimélyítse a szakadékot a két, egymástól úgyis nagyon elkülönített studium közé, holott ezek csak együtt tudnák megoldani a földrajzoktatás alapfeladatát, a földfelszín természeti adottságai és az emberiség művelődése közti kapcsolat bemutatását.⁴¹² E kérdés megoldása lehetőségének kutatása mind határozottabban mutatott egy olyan felfogás kialakulása felé, mely a gimnáziumi földrajz felső osztályokba való bevitelét, illetve visszavitelét a benne rejlő sajátos értelmi és erkölcsi képzőelemek kiaknázását célzó tevékenység előfeltételének tartja.⁴¹⁴

A földrajzoktatás ezen tárgyi kettősségéből kifolyólag támadt a kérdés: mi legyen a felső fokon adandó földrajzi oktatás lényege, azaz a földrajz mely képzőelemei a legfontosabbak? Természettudományos, vagy történettudományos értékek-e legsajátosabb értékei? A természettudományos felfogás hívei azért szerették volna a földrajzot a felső osztályokba bevinni, mert itt vélték felhasználhatni a földrajzi összefüggések érdekében a tanuló közben szerzett természettudományi ismereteit.⁴¹⁵ A történeti folytonosságot jelentő és pedagógiailag értékesebb másik felfogás szerint a felsőosztályos földrajz méltó megtestesülését a politikai földrajz jelentené, mely a történelmi oktatás után annak eredményeit használná fel a végső cél: az emberiség jelenének, a fejlődés mai eredményeinek megértetésére.⁴¹⁶ Ezen utóbbi felfogás túlsúlyra jutását helyzeti energiája mellett még az a körülmény is segítette, hogy szerves és bensőséges összefüggésben állott azzal a mozgalommal, mely az eddiginél nemzetibb szellemű középoktatást tűzte ki céljául s mely Wlassics miniszter 1895-ben bekövetkezett hivatalba lépésével a legilletékesebb helyről kapott beígért, hathatós támogatást.⁴¹⁷ Az Országos Középiskolai Tanáregylet választmányának és köreinek a földrajzoktatásra vonatkozó összegezett követeléseit⁴¹⁸ ennek a humanisztikusabb felfogásnak végső diadalát jelentik. E követelések az I. o. anyagául Magyarország földrajzát jelölték ki, megkövetelve e tárgy felsőbb osztályokban való ismétlődő előadását, annak hangsúlyozásával, hogy ott az oktatást történeti alapokra kell fektetni. A politikai földrajz pedig tárgya legyen az érettséginek.

E mozgalmaknak mindinkább jellegzetesebb vonásává vált az a tulajdonságuk, hogy a középiskolai oktatás problémáját egységben szemlélték s a megoldást is nem külön a gimnázium, illetve a reáliskola, hanem az egységes középiskola gondolatán belől keresték. Ezt fejezte ki a Közokt. Tanács középiskolai reformot tárgyaló ülésorozatán a kifejtett vélemények legtöbbször⁴¹⁹ és a Tanáregyletnek a középiskola egységes kialakítására irányuló mozgalma.⁴²⁰ Ezeknek a törekvéseknek hatása látszik már a reáliskola 1884.-i tantervének földrajzi vonatkozásain is, de még inkább a további fejleményeken.

Az 1884. évi 15.446. sz. VKM. rendeletben kiadott reáliskolai tanterv⁴²¹ szerint annyi a gimnáziumi tanterv 1887.-i változatával szemben a megállapítható különbség a földrajz oktatását illetően, hogy a III. o.-ban itt egyáltalán nem szerepel a földrajz, a IV. o.-ban pedig az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza és Európa főbb államainak ismertetése jelentette a földrajz anyagát heti 3 órában. Ugyancsak 3–3 órában szerepelt Magyarország és Európa földrajza az I.; a többi világrészeké a II. osztályban. A math. és fizikai földrajz a III. o. három órás fizika oktatásának keretében kapott helyet, mint a II. félév anyaga. Az 1887.-i gimnáziumi tanterv 10 földrajzórájával szemben tehát itt 10 és fél óra állt szemben, ami nem felelt meg annak a különbségnek, melyet ez iskola szellemének a földrajzoktatás javára érvényesítenie kellett volna, de 5 és félóra veszteséget és jelentőségben ki nem fejezhető hanyatlást jelent az 1875.-i tanterv által teremtett s egész addig érvényes állapotokkal szemben. Az alsó két osztály anyaghalmaza pedig a gimnáziuménál kisebb óraszám, de azonos tárgykör mellett a gimnáziumit is fölülmúló túlterhelést jelentett.

Az 1886-ban mellékelt utasításokat⁴²² a gimnáziumi utasításoktól bizonyos tárgyszemléleti differenciák különböztetik meg. „Amennyiben a tanulók értelmi fejlettsége megengedi, az országok természeti jelenségeinek s a népek életének kölesönös hatása is felemlítendő,” — olvassuk. E sorokból bizonyosságot kapunk arra nézve, hogy itt már az a methodikai felfogás érezte hatását, mely az emberi tényezőknek a természeti erőktől függetlenebb szerepét hirdette s ennél fogva a

földrajzi összefüggéseket bonyolódottabbaknak látja, mint az eddigi, didaktikailag is érvényes felfogás.

Ez utasítások didaktikai értékét az adja meg, hogy jobban számolnak a lehetőségekkel, — melyek a reáliskolában persze még kisebbek voltak, — és a gyakorlati oktatás mindennapi szükségleteivel, mint a gimnáziumiak. Ebben a tekintetben néhol túlzásba is esnek. A közvetlen szemlélet szükségét hangoztatva kívánják például azt, hogy a tanár alföldi növendékek között a hegy fogalmát kinyitott és élével asztalra helyezett könyv segítségével magyarázza meg. A továbbiakban a rajzolás és térképmagyarázat szerencsés összekapcsolásával találkozunk. Az alapfogalmak szemléltető oktatása után „a tanár megmutatja, miképpen ábrázolhatók oldal- és alaprajzban és keresztmetszetben az egyes földrajzi tárgyak. Megmondja és megmutatja, hogy kis lapon sok tárgyat csak úgy ábrázolhatunk, ha nagyon megkisebbitjük, sőt többnyire csak bizonyos jelekkel tüntetjük fel.“ A földképek elővételekor mellőzni kell a vetületek magyarázatát, de „a szokott jeleket, a hegység árnyalását s a skálát meg lehet és meg kell magyarázni, valamint a vonalak jelentését is.“

A tanítás mindig térkép segítségével történjék. A térképrajzolást azonban csak módjával kell alkalmazni és kizárólag csak azért, hogy az atlaszról és térképről leolvasott kép jobban bevésődjék a tanuló emlékezetébe. A térképrajzolás ilyen értelmű gyakorlásának és az állandó térképolvasásnak eredményeképpen a tanuló minden vidéket úgy írjon le, „mintha az atlaszról olvasná.“ Mégis óvakodni kell a térkép egész lapjainak otthoni lerajzolásától s legjobb, ha a tanulók a tanár után az iskolában rajzolnak. A rajzoltató és szemléltető oktatás nagyobb mértékű alkalmazását jelenti az a további előírás, mely a hegységek és felföldek keresztmetszetben való ábrázolását is megkívánja a tájképi leírások felolvasásán és tájképek bemutatásán kívül. A IV. o.-ban már a katonai térkép kiértékelésére is sor kerülhet.

Az oktatásegységekről szólva, megadják az utasítások annak lehetőségét, hogy a tanár ne természeti, hanem politikai egységeket válasszon ki a tárgyalás alapjául. Utóbbi esetben mindig nagyobb egészekből induljon ki, tehát Magyarország leírását ne az egyes megyék tárgyalásával kezdje.

A gimnáziumi utasításokban foglaltnál fejlettebb föld-

rajzi szemlélet nyilatkozik meg abban, hogy az éghajlat ismertetése itt már az oktatás külön fejezeteként szerepel, mégpedig tudományosan is a legelfogadhatóbb formában, a hőmérsékleti, csapadéki és széljárási elemek pontos elkülönítésével. Helyes az a követelés is, melynek értelmében csak legkritikább esetben volt szabad konkrét számokat használni. Sokkal célravezetőbb, ha a tanár a különböző éghajlatok hatásait írja le, vagy összehasonlít ismert klímájú vidékeket ismeretlenekkel, hogy ezáltal is szemléletesebbé váljék a különböző éghajlati adottságokból eredő különböző hatás.

Az egyes osztályok tananyagának részletezésénél⁴²³ a IV. o. politikai földrajzával kapcsolatban megkívánják az utasítások Magyarország és Európa természeti viszonyainak bővebb ismertetését. E rendelkezés nyilvánvalóan az I. o. anyag-túlterheléséből származó tudásbeli hiányosságok pótlására irányult. Magyarország megfelelő viszonyai itt is a tárgyalás középpontját és zsinórmértékét jelentették. A VII. o. politikai földrajzának alkotmányjogi és közgazdasági kérdésekkel is kellett foglalkoznia.

Az e tanterv életbeléptetését eszközölő átmeneti intézkedések⁴²⁴ az 1884/5. tanévre az alsó osztályokban egyelőre változatlanul meghagyták az addigi rendszert. A felső osztályokban ellenben — a VI. o. kivételével — mindenütt eltörölték a földrajzórákat. A VI. o. heti két földrajzóráján az Osztrák-Magyar Monarchia földrajzának rövidebbre vonásával el kellett végezni az összehasonlító földrajznak addig a VII. o.-ban szereplő fejezetei közül a legfontosabbakat is.

Az 1879. óta írt középiskolai földrajzkönyvek már az új rendszer szülöttei és nagyobbára a gimnázium számára szólnak. Sorrendben az első helyet foglalja el köztük Scholz Albert „Földrajz“-a (I. köt. eng. VKM. 1880. 24.667. sz. a.) volt. A körülötte lezajlott heves vitát. — melyben nem kisebb nagyságok vettek részt, mint Hunfalvy, Marczali és Kármán, utóbbiak támadólag, az előbbi védőleg — Kármán Mór zárta le azzal a megállapítással, hogy e könyv száraz kompiláció, összefüggéstelen adathalmaz, mely úgyszólván minden egyes földrajzi tárgyat külön ír le, kiszakítva azt minden okszerű kapcsolatából.⁴²⁵ A másik széles körben elterjedt könyv, dr. Brózik Károly és Paszlavszky József: „Földrajz a gimnáziumok számára“ (eng. VKM. 1881. 11275.

sz. a.) c. műve, szerzői természetrajz-szakos elfogultságának minden nyomát magán viseli s már terjedelménél fogva is túlterhelést jelentett. Még a legjobbnak ismerte el az egykorú vélemény⁴²⁰ a sok igen rossz könyv között Laky Dániel „Földrajz“-át (I—II. köt. eng. VKM. 26693/1883. sz. a.).

Az 1887-ben bekövetkezett változásnak megfelelőleg alakult át a Brózik—Paszlavszky-f. könyv I. kötete: „Európa“ cím alatt. Ugyanezen változás tekintetbe vételével készült Hunfalvy János „Egyetemes földrajz“-a, mely két különböző ismeretkört, „Európa földrajz“-t és „Ázsia, Afrika és Ausztrália földrajz“-t foglalta magában (eng. VKM. 21792/1887.). E könyvek a természeti és emberi-történeti elemeket már helyesebb egyensúlyban és arányban tárgyalják. Ugyanígy Varga Ottó könyvei is, melyeknek címei: „Magyarország és Európa többi részei“, illetve „Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália, valamint a tanultak összefoglalása“ — egy kötetben, mely ezt a címet viseli: „Földrajz a gimnáziumok használatára“, Bp. 1890. Körösi Albin: „Földrajz a gimnáziumok I. és II. osztálya számára“ c., hasonló tárgykörű, 1897-ben megjelent könyve egészíti ki az alsó osztályok számára írott leíró földrajzi tankönyvsorozatot, mely már azáltal is különb minden hiányosságai mellett is előzőinél, hogy írói — számolva a gyermek lelkületével — bővebben adtak képeket is a szöveg közé.

Mindvégig meglátszott a régi adatfelsoroló módszer hatása Cherven Flóris munkáján, „Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza“ c. művön (a gimnázium és reáliskola számára), mely 1895-ben már a hatodik kiadást érte el (eng. VKM. 25407/1895. sz. a.). Sajátos célú politikai földrajzi tankönyv volt. Hozzá hasonló volt Scholz Albert munkája is: „Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza“ (1879.). A gimnáziumok VII. osztályának 1883-tól 1887-ig külön szereplő politikai földrajzához Varga Ottó „Politikai földrajz“-a volt alkalmazható (eng. VKM. 12105/1885.).

Sokáig társztalanul szerepelt az engedélyezett új földrajz-könyvek között Heller Ágost „Physikai földrajz“-a (Bp. 1880. eng. VKM. 10968/1881. sz. a.). Csak 1897-ben társult mellé új munka Bozóky Endre: „Physika és phisikai földrajz“-a, mely a földrajzi összefüggéseket háttérbe szorítva mindenekelőtt

a fizikai oktatás érdekeit szolgálta, amint azt az egykorú kritika is megállapította róla.⁴²⁷

A reáliskolai tankönyvek között Jablonszky János: „Európa államainak leírása és politikai földrajza“ c. könyvét (eng. VKM. 1880. 2466. sz. a.) ugyanezen szerző „Ázsia, Afrika és a matematikai földrajz vázlata“ és „Amerika, Ausztrália leírása és a fölfedezések története“ c. könyvei követték 1883-ban. Túlságos részletességük volt nagyobb hibájuk, mely még a földrészek elé bocsátott általános részekre vonatkozólag is megállapítható. Dr. Cherven Flóris és Schneider János „Egyetemes földirati tankönyv“ c., 1898-ban már V. kiadását megért, 1884-ben megjelent munkája, valamint dr. Brózik Károly 1886-ban megjelent „Földrajz“-a a reáliskolák I. és II. o. számára és Simonyi Jenő a reáliskola II. o. számára írt és 1898-ban megjelent „Földrajz“-a zárja le a reáliskolai leíró földrajzi tankönyvek sorát.

Itt említjük meg, hogy a nemzetiségi vidéken fekvő iskolák idegen ajkú növendékei érdekében indult mozgalom, mely az addigi maximális tantervek helyett minimális tantervek létrehozatalát sürgette,⁴²⁸ vetette felszínre a nemzeti-vidékek tanulóinak számára írandó, egyszerűbb nyelvezetű és kisebb terjedelmű tankönyvek gondolatát is,⁴²⁹ mely azonban — sajnos — csak gondolat maradt.

A földrajzi szemléltető eszközök hazai fejlődésének szinte legnagyobb eredményét jelentette Magyarország új földrajzi térképének megjelenése 1891-ben, a Holzer—Graeter—Kogutowicz-féle vállalkozásban, Kogutowicz Manó szerkesztésében, Lóczy Lajos ellenőrzése mellett. E munka, mint az első igazán magyar modern alkotás, a hazai iskolák követelményei szerint kizárólag magyar helynevekkel készült. Plaszticitása fölülmúlt minden addigi kísérletet, bár elsősorban a politikai viszonyok ábrázolására készült. Magyarország hegy- és vízrajzának speciális ábrázolásáról ugyanez a vállalkozás még ugyanabban az évben gondoskodott külön hegy- és vízrajzi térkép szerkesztésével. Sorrendben jelent meg ezután Afrika, Palestina, majd 1896-ban Európa átnézeti falitérképe. Ugyanekkor jelent meg ugyancsak Kogutowicz szerkesztésében és dr. Brózik közreműködésével a „Középiszkolai földrajzi atlasz“, mely mind az anyag kiválogatását, mind az ábrázolás pontosságát és szemlélhetőségét

tekintve, messze felülmúlta elődjeit és kortársait. A tipikus felszíni alakulatokat bemutató lap nagy didaktikai értékű. Mellette a Schneider—Gönczy—Hunfalvy-f. kiadásban, 1881-ben megjelent „Képes atlasz“ és Kozma Gyula, 1890-ben megjelent „Rendszeres földrajzi atlasz“-a volt használatos. A helyrajz és alapfogalmak oktatásához az államnyomda és Posner megyei térképeit ajánlotta a VKM. még 1886-ban.⁴³⁰ Pokorny Tódor: „Magyarország hegy- és vízrajzi térképe“ és Gaebler—Cherven: „A magyar korona országainak iskolai fali térképe“ (1900.) c. munkák jelentősége a sikerültebb Kogutowicz-féle térképpel szemben egészen háttérbe szorult. Hölzel: „Geographische Charakter-Bilder für Schule und Haus“ c. képsorozata, mely 1883-ban már 12 olajnyomatú képet tartalmazott, egészíti ki e kor középiskolájának földrajzi szemléltető anyagát.

X. fejezet.

A középiskolai törvény korának földrajzoktatása autonóm középiskoláinkban. (1883—1900.).

Az 1883.-i XXX. t. c. 47. §-a értelmében azok a felekezeti iskolák, melyek államsegélyben részesülnek, minden tekintetben az állami tantervhez kötelesek alkalmazkodni.⁴³¹ Ezután tehát külön vizsgálatunk tárgyát csak azoknak az iskoláknak földrajzoktatási viszonyai képezhetik, melyek ilyen segélyben egyelőre nem részesültek s önállásukat továbbra is fenntarhták.

Az ilyen református gimnáziumok számára az 1881.-i debreceni zsinat, majd az 1884.-i egyetemes konvent alakította ki a tantervezetet, mégpedig természetesen az állami tantervvel csaknem megegyező formában. A földrajzoktatás terén a különbség az 1883.-i állami tantervvel szemben csak annyi volt, hogy itt az I. osztályban Magyarország földrajza mellett nem a Földközi-tenger melléke, hanem Ausztria szerepelt heti 3 órában a földrajzoktatás anyagaként, s hogy a további leíró földrajzi anyagrész két osztály között oszlott meg. Így jutott a második osztály három órájának anyagául

Európa, Ázsia és Afrika leírása, a harmadik osztály ugyan- csak három órája anyagául pedig Amerika és Ausztrália, valamint a felfedezések története. Ez anyagfelosztás tehát csaknem egyezik az 1879.-i állami tantervben foglalt követel- ményekkel. A földrajznak szánt heti 9 óra keretében tehát nem kapott helyet külön a math. és fizikai földrajz, melynek pótlására a III. osztály leíró anyagának végeztével általá- nos összefoglalást kellett végezni, gondolva arra is, hogy a tanulónak „földgömbünkről az égitestekhez való viszonyai- ban is szintén biztos ismeretei legyenek.”⁴³² A használt tan- könyvek is azonosak voltak az állami iskolákban használ- takkal.⁴³³

A Királyhágón-inneni ág. h. evangélikusok középiskolai törvényt követő gimnáziumi földrajzoktatását az 1884.-i egyet. gyűlés által megállapított tanterv szabályozta. A földrajzoktatás anyaga eszerint ugyanaz volt, mint az 1879.-i állami tanterv szerint, azzal az eltéréssel, hogy a harmadik osztály anyagára nem 4, hanem csak 3 órát szántak, a IV. osztályban ezzel szemben 2 óra helyett 3 órában tanították az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza helyett an- nak „rendszeres” földrajzát.⁴³⁴ A tanítás célkitűzései, elvi alapjai természetesen az állami rendszerben foglalt céllal, illetve elvekkel egyeztek meg, amit az „utasítások”-ra való hivatkozás is kifejez.⁴³⁵ Az egykorú értesítőbe való bepil- lantás az állami iskolákban használt földrajzoktatókönyvek általá- nos alkalmazásáról győz meg bennünket.

Az erdélyi ág. h. evangélikusok egyidejű gimnáziumi és reáliskolai földrajzoktatását az 1883.-i rendezés, illetve annak 1891.-i lényegtelen módosítása határozta meg. Eszerint a gim- náziumi I. osztály anyaga heti 3 órában — még mindig az Entwurfra visszaemlékeztetőleg — rövid egyetemes földrajz volt. A II. osztály három órás történelem-földrajzának anya- ga ókori földrajz és történet volt. A III. osztály közös 4 órában tárgyalta a közép- és újkor geográfiai és történeti át- tekintését. A IV. osztály 4 óráján hazai történelmet, vala- mint Európa, különösen az Osztrák-Magyar Monarchia be- ható politikai földrajzi ismertetését végezték. Az V. és VI. osztály 3—3 óráján ismét ó-, illetve közép- és újkori történe- lemről és földrajzról volt szó, míg a VII. osztály 3 óráján az új- és legújabb kor tárgyalása után politikai földrajzzal

foglalkoztak, ezen az egyetlen ponton, egyezve meg az állami tantervvel, de itt is nyilvánvalóan csak azért, mert ez a követelés az általuk változatlan hűséggel őrzött entwurfi rendszer szellemével teljes összhangban volt. A III. osztályban a 3 órás fizikán kerültek szóba a math. és fizikai földrajz legfontosabb fejezetei.⁴³⁶

A reáliskola tantervének földrajzoktatását illető vonatkozásai az állami tantervben foglalt követelményeket szintén teljesen figyelmen kívül hagyták. A különbség a gimnáziumi földrajzoktatással szemben annyi volt, hogy az I. osztályban az azonos anyagot nem 3, hanem 4 órában végezték el. Ezzel szemben a IV. osztályból hiányzott a Monarchia politikai földrajza, ami helyett a III. o.-ban politikai földrajzi összefoglalással kellett a földrajznak beérnie. Az Osztrák-Magyar Monarchia alsó tagozatról elhagyott politikai földrajzát a VII. o. 3 órás történelmi oktatásának befejezése után vették át, a VIII. o.-ban pedig a közös történelmi-földrajzi oktatásra szánt 5 órából 3 jutott Magyarország történetére, 2 az egyetemes összehasonlító földrajz ismételésére. A math. és fizikai földrajz oktatásáról a III. osztályú 3 órás fizika keretén belül történt valamelyes gondoskodás.⁴³⁷

A tannyelv mindkét fajta iskolában továbbra is a német maradt. A földrajzi és történelmi oktatás idegen, sőt a magyar állameszmével szemben ellenséges szellemét gondosan ápolták tovább. Erre mutat az a körülmény is, hogy még mindig nem voltak hajlandók az Entwurf kora jellegzetes tankönyveinek használatáról lemondani. Kapp: „Leitfaden beim ersten Schulunterricht in der Geschichte und Geographie“ c. munkája VII. kiadásának és Pütz: „Grundriss der Geographie und Geschichte“ munkája 1877.-i kiadásának használatát 1892-ben tiltotta el a VKM., a bennük foglalt közjogi és történelmi tévedések miatt.⁴³⁸

Az unitáriusok 1883-tól az állami tantervekhez alkalmazkodtak.⁴³⁹

Ugyancsak mind nagyobb és nagyobb veszélyt rejtegetett magában a magyar állam érdekeire nézve románnyelvű középiskoláink földrajzoktatást. Bár a görögkeleti iskolák maradéktalanul eleget tettek a mindenkori állami tanterv követelményeinek, a román, magyar és német nyelv oktatása szervezésének kivételével,⁴⁴⁰ a tanárok és a tankönyvek szel-

leme sajátosan román, magyarelles volt. A „hazai“ földrajz nem szorítkozott kizárólag Magyarország területének ismertetésére, hanem tárgyalta mindazokat a területeket, ahol románok laktak, a Fekete-tengertől a Tiszáig.⁴⁴¹ Laky földrajzának Moldován és Fogarasán tanárok által készített román fordítása (Laky—Fogarasanu—Moldovanu: Geographia pentru scoolare medii Tomului I. Brassova, 1886.). Erdéllyel külön foglalkozott, megvonván a határt Magyarország felé. Vármegyék és helységek elnevezésénél nem a hivatalos magyar elnevezéseket használja, hanem a legtöbb esetben a román neveket. Állam- és alkotmányellenes adatai és közjogi tévedései miatt tiltották be használatát 1890-ben.⁴⁴² Ugyanerre a sorsra jutott Teodoru Ceontra: „Compendium de Geographia Universală“ c. könyve is 1893-ban.⁴⁴³ Nagy baj volt azonban az, — amint azt Jancsó Benedek, a román kérdés legavatottabb ismerője megállapította,⁴⁴⁴ — hogy a kitiltott könyvek helyett nem gondoskodtak állami támogatással románnyelvű, de magyarszellemű, a román könyvekben foglalt állításokkal biztos tudás birtokában síkraszálló tankönyvekről. Így történhetett meg, hogy egy-egy kitiltott könyv helyét egy ugyanolyan vagy még rosszabb foglalta el.

Az egészen új keletű görög keleti szerb gimnáziumi oktatás a hetvenes évektől kezdve az állami tantervhez igazodott, amint azt az újvidéki gimnázium ez időkből való tanterve⁴⁴⁵ és a további fejlemények⁴⁴⁶ bizonyítják. Oktatásuk színvonalát azonban semmi esetre sem befolyásolhatta kedvezően az a körülmény, hogy tanár náluk bármely műveltebb ember lehetett.⁴⁴⁶ Államellenes tevékenység dolgában határozottan elmaradtak az öntudatosabb románok iskolái mögött, amit az is mutat, hogy tankönyveik közül ez időben egyet sem tiltottak be. Földrajzi tankönyv gyanánt Hunfalvy: „Egyetemes földrajz“-ának Joanovics fordításában megjelent szerb nyelvű kiadását használták.⁴⁴⁷

XI. fejezet.

A középiskolai földrajzoktatás 1900-tól napjainkig.

Az 1899.-i tantervek⁴⁴⁹ közelebb hozták egymáshoz a két középiskola-típus földrajzoktatását, de ugyanakkor figyel-

men kívül maradtak mindazok az eddigi törekvések, melyek az 1879. óta szerzett tapasztalatok és a földrajztudomány újabb módszeres fejlődésének birtokában, azoknak megfelelőleg igyekeztek keresztülvinni a középiskolai földrajz reformját. Az eredmény — ennek megfelelőleg — nem fejlődés, hanem a középiskolai földrajz további hanyatlása volt.

A gimnáziumi földrajzoktatás célja az új tantervben változatlan: a föld természeti viszonyainak s ezek alapján a nevezetesebb országok és népek állami, gazdasági és műveltségi jelen állapotának ismerete, főtekintettel hazánkra.

Az I. o. heti 3 földrajzórájának anyagát a földgömbön és a térképen való tájékozódás, a földrajzi alapismeretek és Magyarország földrajza tette ki. Utóbbinak kapcsán Magyarország hegységeit, síkságait, vizeit, éghajlatát, terményeit, főbb helységeit, a lakosság foglalkozását és életmódját kellett a tanulóknak megismerni térképvázlatok készítése mellett. A tanterv tankönyvet is írt elő Scholz—Schürger: „Földrajz“-a (első kötet) és Jablonszky—Schwicker: „Földrajz“ c. munkájának megnevezése által.

A II. o. heti 3 földrajzórájának anyaga volt: Európa (Ausztria részletesebben) — Magyarországból kiindulva és erre vonatkoztatva. — Ázsia és Afrika általános ismertetése a nevezetesebb országok és európai gyarmatok kiemelésével. Térképvázlatok készítése. Tankönyvül fenti munkák második kötetét írták elő.

A III. o. heti 2 földrajzórájának anyaga egyrészt Amerika és Ausztrália leírását, másrészt a math. és fizikai földrajz alapismereteit foglalta magában. Utóbbi tárgy keretében a föld szilárd kérgének, vizeinek és légkörének elemi jelenségeit kellett ismertetni a fizikai földrajz anyagából, a föld alakjára, az égboltozat mindennapi és a nap látszólagos évi mozgására, a föld mozgásaira, az évszakokra, a Hold mozgásaira és a földnek naprendszerbeli helyzetére vonatkozó legfontosabb tudnivalókat a math. földrajzból. Kísérleteket és műszereket alkalmasszerint ott kellett bemutatni, ahol azok a tárgyalt jelenségek magyarázására szolgáltak. Engedélyezett tankönyvek voltak a leíró földrajzhoz a nevezett művek III. kötetei, a math. és fizikai földrajzhoz pedig a következők: Scholz—Ráth: „A math.- és fizikai földrajz elemei“

(eng. VKM. 66931/1894.) és Makai István: „A fizika és fizikai földrajz”. (Eng. VKM. 4879/1891.)

A IV. o. heti 3 órás történelmének kapcsán, a magyar történelem második része tárgyalásának befejezése után Magyarország politikai földrajzát kellett tárgyalni Márki Sándor: „Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajza” c. munkája alapján. (Eng. VKM. 31922/1892.) A VII. o. 3 órás történelmének keretében meghagyták Európa és Amerika nevezetesebb államainak az osztály történelmi anyagának befejezése után tárgyalandó ismertetését. A VIII. o. 3 órás magyar történelmének befejezése után Magyarország jelen állapotának ismertetése volt a politikai földrajzi feladat.

E tanterv földrajzi részének egyetlen érdeme és előnye az előzővel szemben tehát az, hogy az oktatást az alapfogalmak ismertetése után a haza földjének leírásából indítja ki s annak ismétlő tárgyalásával fejezti be, közben is megkövetelve az új ismereteknek a hazai viszonyokra való állandó rávonatkoztatását. Egyszersmind ez az egyetlen követelés a földrajzoktatással szemben támasztott sok követelés közül, melynek az új tanterv eleget tett.

A tanterv életbeléptetése az I—III. osztályokra nézve az 1900/1. tanévben, az I—IV. osztályokra nézve az 1901/2. tanévben, mind a nyolc osztályra nézve az 1902/3. tanévben történt meg.⁴⁵⁰ A tantervi előírás végrehajtása a földrajz óraszámának további 2 órával való lecsökkentését jelentette. A földrajzoktatást ért veszteség azonban az utasítások szellemén is éreztette hatását.

Az 1903. évi 43318. sz. VKM. rendelettel megjelent utasítások a helyi tantervek keretében megengedett változtatási lehetőségek elvi alapján állva „egy-egy mintát akarnak nyújtani a tudományszakok anyagának iskolai módszeres csoportosítására és nem tartanak arra igényt, hogy a különböző intézetek helyi viszonyainak, a tanártestületek külön felfogásának határt szabjanak.”⁴⁵¹

A földrajzoktatásra vonatkozó rész a változatlan tantervi célnak megfelelőleg leginkább az 1884.-i reáliskolai utasítások megfelelő részére emlékeztet. A hasonlóság alapja egyfelől tudományszemléleti, elvi egyezés: a természet és ember viszonyának a kölcsönhatásos jellegben való megglátása, másrésről oktatói véleményazonosság: belátása annak,

hogy ennek a bonyolult kapcsolatnak a bemutatása meghaladja az alsó osztályos növendék értelmi színvonalát, tehát mellőzendő. Ehelyett magának a földnek megismerését tekintették ezúttal is főcélnek.⁴⁵² Ami ezen az érzékelhetőbb vagy legalább is érzékeltethetőbb ismeretkörön túlterjedt: az említett kapcsolat bemutatása, az éppen a kezdő fokon nem állhat egyébből, mint annak számontartásából, hogy „mely természeti körülmények szolgálnak javunkra, vagy kárunkra.”⁴⁵³ Nem vall következetességre, hogy ezen igen szerény követelés után a megismerendő természeti vagy politikai egység tényezőinek összhatásáról beszélnek ez utasítások,⁴⁵⁴ s ennek szolgálatába akarják állítani az összes további kívánalmakat. Pedig annál kevésbé van okunk feltételezni, hogy ezúttal egy magasabb didaktikai fokozatnak megfelelő célkitűzés lebegett volna az utasítások alkotói előtt, mivel, — mint láttuk, — a földrajz felsőfokú oktatását a tanterv teljesen elmellőzte. Még kevésbé vehető komolyan az az intézkedés, mely a történelmi korok és nagyhatalmak tárgyalásának helyszínrajzi bevezetésétől a földrajzi ismeretek ébrentartását, sőt gyarapítását várja és követeli. Helyes, de jobb körülményekhez mért követelés az, mely a fokozatos előrehaladás közben, a honismeret érdekében a hazai viszonyokkal való állandó egybevetést tűzte ki a tanárnak mintegy legfőbb feladatául.⁴⁵⁵

Az ingadozó elvi alapokon az eszközök megválogatása sem lehetett szerencsés. Az oktatás részletesebb irányítása teljesen olyan szellemben történt, mint azt az 1884.-i utasítások végezték. Az alapfogalmaknak szemléletre és domborművű térképre támaszkodó ismertetésével kívánják egybekötni a térképismeretet. A különbség csak annyi, hogy ezúttal a glóbus bemutatását is megkívánták éppen a térképi ábrázolás jobb megértetése céljából.⁴⁵⁶ Ujszerű, helyes megállapítás az, hogy a térkép csak megérteti, de nem szemlélteti a földrajzi tájat. Ezért hangsúlyozzák a természeti megfigyelések fontosságát és a képek használatának értékét, melyet csak úgy tud a tanár kellőképpen kiaknázni, ha képekből a tanmenetnek megfelelő sorozatokat állít egybe.⁴⁵⁷ Nem új követelés az sem, mely az országok tárgyalásánál az egészről a részek felé való haladást írja elő. Kivételt csak Magyarország földrajzának a tárgyalása képezhet, melyet ellenkező

sorrendben is lehet végezni.⁴⁵⁸ A térképrajzolást most is az emlékezet gyakorlására írták elő s azt a tanár táblarajzát követő rajzolás formájában kívánták meg. A rajzbeli extemporálék készítését viszont az ellenőrzés szempontjából ajánlották.⁴⁵⁹ A vízszintes és függőleges tagoltság, a vízrajz, éghajlat, stb.⁴⁶⁰ tárgyalását illetőleg ugyanazokkal az előírásokkal és elvekkel találkozunk, mint az 1884.-i utasításokban.

Megállapíthatjuk tehát azt, hogy amint a tanterv nem szolgált az általa nyújtott lehetőségekkel a földrajzoktatás javára, úgy az utasítások sem mutattak rá új szempontokra és eljárásokra, elvi szempontjaikat tekintve pedig egyenesen visszafejlődést jelentettek. A tanterv által felkarolt honismeretesítés sem tudhatta hivatását teljesíteni adott körülmények között, a gimnázium legalsóbb osztályára leszorítva. A legnagyobb hibája az utasításoknak egykorú bírálata szerint⁴⁶¹ az, hogy nem hangsúlyozza kellőképpen a tantervnek ezt a hiányosságát s a következő osztályokra nézve nem ad kézzelfogható programot arranézve, miként lehetne az összes tárgyak oktatásának bizonyos vonatkozásai által a honismeret ügyét szolgálni.

A reáliskola ugyancsak 1899-ben 32818. sz. a. megjelent tanterve földrajzra vonatkozó részében csak annyiban tér el a gimnáziumi tanterv megfelelő részétől, hogy a II. o. anyaga itt csak Európa és Ázsia leírása, míg Afrika leírása a III. osztály anyagához csatlakozott, kiszorítva onnan a math. és fizikai földrajz elemeit. Ez utóbbi tárgy — a földrajz nem csekély sérelmére — a IV. o. 2 órás fizikájával volt kapcsolatos. A vonatkozó utasítások is megegyeznek a gimnáziumiakkal.⁴⁶²

Az új tantervek teljes érvényesüléséről győz meg bennünket az autonóm középiskolák értesítőinek bepillantása is. Nagyobb eltérést ismét csak a szászok középiskolái mutatnak, melyekben még mindig erősen kísértett az Entwurf emléke. A gimnázium I. o.-ban a földrajzi alapismereteket, valamint Magyarország és Európa leírását végezték el, heti 2 órában. Tankönyv Schiel: „Lehrbuch der Geographie” c. munkája volt. A II. és III. o.-ban egy-egy órában emlékeztek meg a többi földrészekről, a IV. o.-ban pedig ugyancsak egy órában Európa földrajzáról, különös tekintettel Magyarországra. A felső fokon, az V. és VI. osztályban a földrajz törté-

nelmi bevezetés szerepét játszotta. Összefoglalásként szerepelt a VII. o.-ban, Magyarország, valamint a szomszéd államoknak a hazai történelem kapcsán tárgyalt földrajzi leírása volt a VIII. o.-ban.⁴⁶³ Az állami tantervhez való közeledés tehát a régi formákhoz való minden ragaszkodás mellett is érezhető. Ugyanezek a vonások jellemzik a szászok reális-koláinak földrajzoktatását is.

Nagyon természetes, hogy az elégedetlenség a földrajzoktatás középiskolai állapotával szemben ezekután még nagyobb méreteket öltött. Az elégedetlenségből fakadó követelések, melyek az 1926.-i átszervezésig meg-megújulólag hangzottak el, tartalmukat tekintve nem újak többé előttünk. Egyetemes jellegüket biztosítja az a közös vonásuk, hogy nem egyik vagy másik középiskola földrajzoktatásával szemben szegeztek le reformálláspontot, hanem általában a középiskolai földrajzoktatás kérdéseit vizsgálták és sürgették egyetemes, átfogó megoldásukat. Másik jellemző és közös vonásuk az, hogy a földrajznak a felső osztályokba való bevitelét követelték.⁴⁶⁴ Különbségek az érvelésekben és a megvalósítás módozataira vonatkozó tervezetésekből voltak csupán. Ezeknek az elvi különbségeknek háttérét a szaktudomány vége felé közeledő s talán éppen ezért leghevesebb módszertani forrongása adja meg. A tudomány belső életével való kapcsolatot ezúttal e mozgalmak azon további közös vonása jelenti, hogy nem akarták többé a földrajz középiskolai sorsát a tudományos állásponttól függetlenül meghatározni. Az ilyenirányú érdeklődés legszebb bizonyítéka az a tény, hogy a földrajztanárok a tudományos képzettségükben mutatkozó hiányok pótlására miniszterileg megszervezett szaktanfolyamokon vettek részt már 1905-ben, mely alkalommal az akkori tudományos élet nagyságai voltak az előadók. E tanfolyam a fizikai földrajz legújabb kutatásaival és kutatási módszereivel akarta a tanárságot megismertetni⁴⁶⁵ s mint ilyen, azt az elvet fejezte ki, mely szerint a földrajz és oktatásának fejlődését csak a természettudományokkal való közvetlenebb kapcsolat felvétele idézheti fel. Ezen „iskola“ tárgyszemléletének legjellegzetesebb vonásait a következőkben foglaljuk össze:

A földrajzi vizsgálódás körébe csak az a tárgy vagy je-

lenség tartozik, mely a földdel magával, mégpedig annak jelen állapotával függ össze, de rögtön kilépünk a földrajz köréből, amint a dolgokat vagy tünetényeket a földtől vagy a jelentől elvonatkoztatjuk. E felfogásban a föld és ember kölcsönhatásos viszonya az emberi tényező alárendeltségében mutatkozik⁴⁶⁶ s vizsgálata éppen ezért nem középponti, hanem csupán egyik feladat, mely azáltal nyer megoldást, hogy a szerves világot a természeti világ negyedik szférájaként fogják fel.⁴⁶⁷ A földrajz középiskolai háttérbeszorulásának okát éppen abban kell keresni, hogy nem látták meg a tudománynak fentebbiekben körvonalazott feladatát s azt a történelem segédtudományává rendelték. A középiskolai földrajzoktatás végső célja sem lehet ennél fogva a földrajzi leírás, mely csak a tények megállapítását és egymásmellé állítását van hivatva elvégezni, hanem a fizikai földrajz,⁴⁶⁸ mely a jelenségeket rendszerezi és összefüggéseiket törvény és törvényszerűség formájában, tehát a legérvényesebb, az egész földfelszínre általánosítható formában állapítja meg. E rendszerben adva vannak a középiskolai anyagfelosztás szempontjai is. A négy szféra pusztá leírása önként kínálkozik a középiskola alsó, az oknyomozó, tehát fizikai földrajzra támaszkodó tárgyalás pedig a felső osztályok anyagául. Az egyik ilyen tervezet a felső osztályokban is rendszeres tárgyalásra ajánlott földrajz összefoglaló ismétléséit a VIII. osztály fizikájával kapcsolatban végeztetné,⁴⁶⁹ ezáltal óhajtván kifejezésre juttatni a fizikai földrajzi tárgyalás végcél-szerepét.

E mozgalom átütő erejét csak fokozták azok a más fegyverzetű s más színezetű, de alig más célú törekvések, melyek a föld és ember kölcsönhatásos viszonyának középpontba állítását tartották továbbra is a földrajz alapfeladatának. E felfogással ősi soron együtt járt, mint láttuk, a földfelszín helyi, tehát egyedi különbségeinek belátása. De úgy látszik, hogy éppen erre az álláspontra kellett eljutniok azoknak is, akik a természettudományok alapjairól indultak el, de nem lévén semmiféle egyoldalúság rabjai, belátták, hogy a végső cél mégis csak a táji egyediségen belüli kölcsönhatások vizsgálata lehet.⁴⁷⁰ A föld és ember egymáshoz való viszonyában föllelhető rengeteg változatosság belátása és az ennek kutatására alkalmas individualizáló, értékelő módszer uralomra-

jutása, melyet csak siettetett a világháború sokféle idevonatkozó tanulsága is,⁴⁷¹ nem lehetett hatástalan a földrajz középiskolai újjászervezésére irányuló mozgalomra nézve sem. A Magyar Földrajzi Társaság tantervjavaslata⁴⁷² (1916.) már a természettudományos földrajzi felfogásnak a történettudományos módszerű leíró földrajzi állásponttal való összeegyeztetésére vall s a jövő fejlődés irányára mutat rá. Eszerint a középiskolai első kurzusban (I—III. o.) a föld topográfiájának és politikai felosztásának oktatása a feladat, a felső kurzusban (VI—VIII.o.) pedig a jelenségek magyarázata és kölcsönhatásaiknak bemutatása. (VI. o.: idegen világrészek, VII. o.: Európa, VIII. o.: Magyarország.). A javaslat szintetikus jelentőségét éppen az adja meg, hogy a két leíró kurzus közé egy általános földrajzi kurzust is iktat a IV. o. math. és fizikai földrajza, valamint az V. o. emberföldrajza révén, de nem önmagáért, — mint azt a folytatás is mutatja, — hanem azzal a céllal, hogy a felső osztályok oknyomozó leírását a természeti tényezők egymásközötti és emberrel szembeni viszonyának rendszeres vizsgálata által alapozza meg. Egyetlen pillantás az 1926.-i rendezésen keresztülment reál-gimnázium is reáliskola földrajzoktatására arról győz meg bennünket, hogy az itt lefektetett alapelvek a legújabb középiskolai rendszerekben maradéktalanul érvényesültek. Nekünk, akik visszatekintő szemmel a mai állapotokban éppen a múltak vajúdásáinak eredményét akarjuk látni, nem lehet feladatunk e pontos a részletes taglalás. Jelenben való széttekintésünk ezért be fogja érni a következő, bennünket fenti állításunkban igazoló tények ideiktatásával.

A reál-gimnázium és reáliskola alsó három osztálya az 1926.-i rendezés szerint heti 3, 3, illetve 2 órában az egész földnek a hazai föld ismeretéből kiinduló leírását adja. A IV. o. anyaga fizikai földrajz, heti 1 órában. A reál-gimnáziumi VI., illetve a reáliskolai VII. o.-ban általános emberföldrajzot végeznek heti 1 órában, a gimnáziumi VII. és a reáliskolai VIII. o.-ban pedig a hazánk világhelyzetét tárgyaló leíró kurzus heti 2 órára terjed ki. E fellendülésből csak a gimnázium földrajza marad ki, melynek a leíró földrajzi alsó kurzus s a IV. o. 1 órás fizikai földrajza után meg kell elégednie a VII. o. egyetlen földrajzórájával, melyen a klaszszikus világ földrajzi bemutatásával kapcsolatban az öskul-

túrák keletkezésének földrajzi feltételeit kell vizsgálni a föld és ember viszonyának szemléltetésére,⁴⁷³ — kellő előkészítés híján persze eredménytelenül.

Az oktatás minden körülményére és feltételére kiterjedő gondoskodás is a közelebbi és távolabbi múltak tanulságai-
ból fakadt. A világháborút megelőző évek „földrajzi reform-
bizottság“-a a középiskolai földrajzoktatás összes megoldat-
lan kérdéseinek egyetemes és összhangzatos megoldását ke-
reste. Ezért nemcsak a fentiekben megismert elvi jelentőségű
kérdésekkel foglalkozott, hanem B) kérdés csoportjában fi-
gyelmét kiterjesztette a térkép, dombormű, vázlat, a szemléltetés
egyéb módjai, a földrajzi tan- és olvasókönyvek, a ki-
rándulások s végül a földrajzi taná képzés és nyári tanfolya-
mok ügyére és kérdéseire is.⁴⁷⁴ A megoldást nem ez az in-
kább elvi és erkölcsi jelentőségű mozgalom szolgáltatta, ha-
nem a minden viharon és összeomláson át is meg-megújuló,
életteljes valóság. A mai oktatásnak már jobban képzett ta-
nárok, a modern szaktudomány és didaktika követelményei-
nek megfelelő tankönyvek, a múltak számára elképzelhetet-
len tökéletességű szemléltető eszközök (színes képek és fotog-
ráfiák, nyomtatott és vetített képek, domborművek, dombor-
művű térképek, sőt maga a filmoktatás) állanak rendelkezé-
sére és az új földrajzi tárgyszemlélet didaktikai képzőele-
meit pedagógiai érzékkel érvényesítő utasítások segítik mun-
káját. Közben az idő új tantervi, sőt közoktatási reform szük-
ségét vetette fel. Jelszavá lett a jelenlegi rendszerben nélkü-
lözött középiskolai egység. Ez a ma még csak elvben és szó-
ban élő fogalom a földrajzoktatás számára újabb alakulást
rejteget magában, melynek ma még körvonalait sem sejtjük.
Nem kétséges azonban, hogy helyes megoldást csak olyan
rendszer adhat, mely a történetileg igazolt értékeket az új
elvekkel szerencsés összhangba tudja hozni. Ha dolgozatunk
ennek a folyamatnak bármily szerény mértékben hasznára
lehet, célját elérte.

Jegyzetek.

✓¹ V. ö. gr. Teleki Pál: A földrajzi gondolat története. Bp. 1917.

² Mészáros Ferenc: A magyarországi kath. gimnáziumok története a gimnáziumi tanügy általános történetének vázlatával, különös tekintettel az iskolai és összes ösztöndíj alapítványokra. Hiteles kútfók után. Budán, 1865. 10. l.

³ Joannis Tomka Szászky: *Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam ad accuratissimas quasque calcographiam tabulas methodo quantum ei quae fieri licuit facili, directorque ordine, adnexa simul naturalis atque civilis regnorum habitus descriptione opera ac studio Tomka Szászky praefatus est, de fatiis geographiae priscis ac recentioribus Mathias Belius, . . . MDCCXLVIII.*

A 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10. számú jegyzetek a nevezett mű „Ad studiosos Geographiae“ c. bevezető fejezetének 2., 4., 5., 6., 7., 8. §§-aiból és a „Praecognita“ c. fejezet I., II., III. fejezeteiből, a 11-ik pedig az előbb említett fejezet 21-ik §-ából vétetett.

A 12., 13., 14., 15. jegyzetek az említett bevezetésnek 13., 15., 18., 19. §§-ból, 16. i. m. 28. oldlaról, a 17. fenti bevezetés 12-ik, a 18. pedig a 11. és 16. §§. alapján.

¹⁹ Fináczy: A magyarországi közokt. tört. Mária Terézia korában. II. k. Bp. 1909. 215.

²⁰ A kalocsai fg. története a milleniumi évre 1766—1896. Kalocsa, 1897.

✓²¹ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. Bp. 1927. I. 219.

²² Mészáros Ferenc: i. m. 12.

A 23., 24. és 25. jegyzetre vonatk. v. ö. Fináczy: A magyarországi középiskolák története Mária Terézia korában. Bev. 2—3., ill. Kornis: A magyar művelődés eszményei I. 4—5., ill. 23—24. lapjain.

²⁶ Az 1777.-i *Ratio Educationis*. Kiadta Friml Aladár Bp. 1914. CXXIII. §

²⁷ Rat. Ed. CXXIV. §. és CLIX. §.

²⁸ Rat. Ed. CCIV. §.

²⁹ Rat. Ed. CXXIII. §.

³⁰ Rat. Ed. CXXV. §.

³¹ Rat. Ed. CL. §.

³² Rat. Ed. 256. és 259. oldalán közölt táblázatot.

³³ Rat. Ed. CXXIV. §.

³⁴ Rat. Ed. CLX. §.

³⁵ Rat. Ed. CXXIV. §.

³⁶ Rat. Ed. CXXIV. §. és (CLIX.).

³⁷ Egyik kiadás teljes címe: *Compendium Hungariae Geographicum ad Exemplar Notitiae Hungariae Novae historico-geographico Mathiae Bel in partes IV. ut pote Hungariam Cis Danubianam, Trans Danubianam, Cis Tibiscanam, Trans Tibiscanam et comitatus divisum. Ed. tertia auctior et correctior Posonii et Cassoviae sumptibus Joannes Michaelis Landerer typh. et. bibl. 1779.*

³⁸ *Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam in duos tomos divisa, quorum prior continet cum praecognitis Europam, posterior Asiam, Africam et Americam. Pluribus in locis emendata, novisque aucta supplementis opera ac studio Ioannis Severini. Ed. Altera. — Posonii et Cassoviae . . . Landerer . . . 1777.*

³⁹ *Mercur von Ungarn oder Litterarzeitung des Königreichs Ungarn. Herausgegeben von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur geordnet und besorgt von Martini Georg Kovachich. 1786. évf. 678.*

⁴⁰ Bél: i. m. 23—44.

⁴¹ Kornis: i. m. I. 30.

⁴² Csáka Károly: *Középiskoláink szervezése Mária Terézia által s azok további fejlődése. A zsolnai kath. fg. 1887—8.-i Értesítője 32—33.*

⁴³ *Rat. Ed. CLXI. §.*

⁴⁴ Kornis: i. m. I. 30.

⁴⁵ Kornis: i. m. I. 54.

⁴⁶ Csáka: i. m. (1887—8-i Ért.) 32.

⁴⁷ Csáka: i. m. 30. és 32.

⁴⁸ Fináczy: *A magyarországi közoktatás történetének Mária Terézia korában, II. köt. (1773—1780.) Bp. 1902. 471.*

⁴⁹ Schönwitzky Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. fg. tört. 217. Pozsony, 1896.*

⁵⁰ Kornis: i. m. I. 54. és Fináczy: *Adalék a magyar tanügynek II. József korabeli történetéhez. Magyar. Pedagógia, 1905. 147—8.*

⁵¹ Kornis: i. m. I. 42.

⁵² Török István dr.: *A kolozsvári ev. ref. kollégium története, Kolozsvár, 1905. 252.*

⁵³ Török István dr.: i. m. 217.

⁵⁴ Török István dr.: i. m. 217—228.

⁵⁵ Csáka: i. m. 31.

⁵⁶ Kornis: i. m. I. 55.

⁵⁷ Acsay F.: *A győri kath. fg. története, Győr. 1901. 249—250.*

⁵⁸ A H. T. 1786. nov. 7-én 440302. sz. a. kiadott rendelet, I. Csáka: i. m. 24.

⁵⁹ Csáka: i. m. 24.

⁶⁰ Kornis: i. m. 58.

⁶¹ Hlatky József: *A körmöcbányai második, vagyis kir. kath. gimn. tört. Bp., 1895. 1768—1852. 130.*

⁶² U. o.

⁶³ Vlahovics Emil: *A trencsényi kir. kath. fg. tört. 1649—1895. a gimn. 1895/6. évi Értesítőjéből, 73—75.*

⁶⁴ Egy ilyen felhívást I. *Mercur von Ungarn, 1786. évf. 678—9.*

- ⁶⁵ Dr. Schönwitzky B.: i. m. 263. és 412.
- ⁶⁶ Takáts Sándor dr.: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története, Budapest, 1895. 287—8.
- ⁶⁷ Csáka: i. m. 42. és 45.
- ⁶⁸ Mercur von Ungarn, 1786. 725—7.
- ⁶⁹ Kornis: i. m. I. 85. és Kármán: Ungarisches Bildungswesen, Bp. 1915. 81—82.
- ⁷⁰ Vlahovics: i. m. 73.
- ⁷¹ Kornis: i. m. I. 59.
- ⁷² Kornis: i. m. I. 82.
- ⁷³ Takáts Sándor: i. m. 283—5.
- ⁷⁴ Benyák Bernát piarista tanár kifogásait l. Kornis: i. m. I. 210—11.
- ⁷⁵ Kornis: i. m. I. 150.
- ⁷⁶ Dr. Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor emlékiratai, Bp. 1926. 462. és 598—590.
- ⁷⁷ Kornis: i. m. I. 254.
- ⁷⁸ Kornis: i. m. I. 243.
- ⁷⁹ Dr. Márki S.: A magyar térképírás múltja és jelene. F. K. 1896. 299.
- ⁸⁰ V. ö. Domanovszky: József nádor emlékiratai. Bp. 1925. 405—416.
- ⁸¹ Kornis: i. m. I. 239.
- ⁸² A gimnázium története a debreceni ev. ref. kollégiumban (többektől) a gimnázium 1894/5. Értesítőjéből. 85. és Barcsa János dr.: A debreceni kollégium és partikulái. Debrecen, 1905. 64.
- ⁸³ A gimn. tört. a debreceni ev. ref. koll.-ban, 96—100.
- ⁸⁴ Barcsa: i. m. 95.
- ⁸⁵ Barcsa: i. m. 41. és a gimn. története a debreceni koll.-ban. (Értesítő) 96.
- ⁸⁶ Barcsa: i. m. 68.
- ⁸⁷ Barcsa: i. m. 70—71.
- ⁸⁸ A gimn. tört. a debreceni koll.-ban, (1894/5. Értesítő) 105. és Barcsa: i. m. 145—6.
- ⁸⁹ A gimn. tört. a debreceni koll.-ban 1894/5-i Értesítő, 109—113.
- ⁹⁰ Barcsa: i. m. 165.
- ⁹¹ Barcsa: i. m. 146—7.
- ⁹² Szilágyi István: A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helvét hitvallásúaknál, különös tekintettel a h. h. tanároknak Pesten, 1860-ban tartott egyetemes értekezletére. Sárosp. füz. 1861. 213.
- ⁹³ Barcsa: i. m. 148—150. és Klamarik: A magyarországi középiskolák újabb szervezete, Bp. 1893. 168—170.
- ⁹⁴ Barcsa: i. m. 164—5.
- ⁹⁵ Barcsa: i. m. u. o.
- ⁹⁶ Barcsa: i. m. 150.
- ⁹⁷ Barcsa: i. m. 164.
- ⁹⁸ Barcsa: i. m. 162.
- ⁹⁹ Barcsa: i. m. u. o.
- ¹⁰⁰ A gimn. tört. a debreceni koll.-ban. Ért. 1894/5. 116. l.
- ¹⁰¹ Barcsa: i. m. 165.

¹⁰² Barcsa: i. m. 176.

¹⁰³ Az itt elmondottakat v. ö. Ecsedi István dr.: Az első magyar kézi atlaszok. Földr. Közl. 1910. évf. 398. lap, és Ecsedi István dr.: A debreceni első magyar iskolái atlaszok értékéről és didaktikai fontosságáról. Földr. Közl. 1912. évf. 213—8.

¹⁰⁴ A gimn. tört. a debreceni kollégiumban (1894/5-i Értesítő) 166.

¹⁰⁵ L. Mercur von Ungarn, 1786. évf. 913—927. lapjain: „Vorlesungen bei dem reformierten Kollégium zu Sáros-patak“. Ebben csak a Tomka Szászky-féle földrajzkönyv fejezetszámai szerepelnek az anyagmegjelölésnél. Az anyag konkrét megjelölését nevezett mű 1777.-i, azaz 2-ik kiadása alapján végeztem.

¹⁰⁶ Kornis: i. m. I. 85—88. és Végh János: A német nyelv a sáros-pataki főiskolában II. József alatt. Magy. Paed. 1914. 152.

¹⁰⁷ Dr. Kovács Gábor: A miskolci ev. ref. főgimn. tört. Miskolc 1885. 41.

¹⁰⁸ Szilágyi: i. m. Sárospataki füzetek 1861. évf. 227.

¹⁰⁹ Szilágyi I.: i. m. Sárosp. füz. 1861. 228.

¹¹⁰ Kis Ernő: A dunántúli egyházkerület pápai főiskolájának története 1531—1835. Pápa, 1896. 121.

¹¹¹ Kiss Ernő: i. m. 122.

¹¹² Kiss Ernő: i. m. 172.

¹¹³ Dr. Vida Károly: A csurgói államilag segélyezett ev. ref. főgimnázium Értesítője az 1894/5. tanévről. Barna: A csurgói evang. ref. főgimnázium rövid története. Irta: Hójas Pál 58.

¹¹⁴ Adám—Joó: A nagy-kőrösi ev. ref. főgimnázium története. Nagy-körös, 1896. 151. l.

¹¹⁵ Török István: i. m. 166—179., valamint Téglás Gábor: Az erdély-részi ref. kollégiumok fejlődési története az Országos Középtanodai Tanár-egylet közlönye 1875/6. 435—447. és Horváth József: a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium 1894/5-i Értesítőjéből. Konecz József: A kollégium multja, 571—3.

¹¹⁶ Török István: i. m. 156.

¹¹⁷ Török István: i. m. 164—6

¹¹⁸ Török István: i. m. 182.

¹¹⁹ Török István: i. m. 288—9.

¹²⁰ Horváth—Konecz: i. m. 575—9.

¹²¹ Dr. Demkó Kálmán: A löcsei egyházkerületi ág. ev. gimnázium és jelenlegi kir. áll. főreáliskola története. Lőcse, 1896. 127.

¹²² V. ö. Szelényi Ödön: Egy régi magyar paedagógus. Magy. Paed., 1915. 315—317. l.

¹²³ Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig. Különös tekintettel a középiskolákra. Bp., 1917. 119—122. és Kornis i. m.: 353—357.

¹²⁴ Oravecz Mihály: Értesítő a rozsnyói áll. segélyezett ág. h. ev. kerületi főgimnáziumáról az 1895/6 tanévben, benne: A rozsnyói ág. h. ev. főgimnázium története. 40—45.

¹²⁵ Carl. Albrich sen.: Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Her-

mannstadt. Programm des evangel. Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule für das Schuljahr. 1895/6. 68—71.

¹²⁰ Carl Albrich sen.: i. m. 101—102. és 105—107.

¹²⁷ Carl Albrich: i. m. 120—1 és 194—5.

¹²⁸ Carl Albrich: i. m. 133—4.

¹²⁹ Richard Schuller: Geschichte des Schässburger Gymnasiums. 112—113.

¹³⁰ Veritas: A magyarországi románok egyházi, iskolai közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése. Budapest, 1908. 189.

¹³¹ Ratio Educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Budaë, 1806. 38—92.

¹³² Rat. Ed. (1806.) 246—249.

¹³³ Takáts S.: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Bp. 1895. 308—311.

¹³⁴ Kornis: i. m. II. 58. és Farkas Traian: A belényesi gör. kath. főgimnázium története (1828—1895.) 31.

¹³⁵ Mészáros Ferenc: i. m. 22.

¹³⁶ Collégii Repentium, ad Magistera pro Gymnasiis, Munia item doctorum in philosophicis disciplinis praeparandorum adumbratio. Magy. kanc. 1829. 1674. Ismertetve Kornis: i. m.-jának 306—7. lapjain.

¹³⁷ Elöttünk dr. A. H. Niemeyer „Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts, Wien 1829.“ c. munka fekszik.

¹³⁸ Niemeyer: i. m. 111—2.

¹³⁹ Niemeyer: i. m. 112—114.

¹⁴⁰ Schedel Ferenc: A föld theoriája Ampere szerint. Tudománytár I. kötet. (1834.) 182—198.

¹⁴¹ Nagy Károly: A természettudományok korábbi tanuása szükségességéről. Tudományos Gyűjtemény 1832. évf. 69.

¹⁴² Br. Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest, 1833. 121—124.

¹⁴³ V. ö. Csáka: i. m. É. A zsolnai gimnázium 1891/2. évi Értesítő 22.

¹⁴⁴ Kornis: i. m. II. 28—29.

¹⁴⁵ Schönwitzky Bertalan: A pozsonyi kir. kath. fg. tört. Pozsony, 1896. 526—8.

¹⁴⁶ Mészáros Ferenc: i. m. 24—25. és Kornis: i. m. II. 49—50.

¹⁴⁷ Vlahovich Emil: A trencsényi kir. kath. főgimn. tört. (1894/5-i Értesítőből.) 90.

¹⁴⁸ Kornis: i. m. II. 478—479. és 484.

¹⁴⁹ Vlahovich Emil: i. m. 91.

¹⁵⁰ Magát a tényt l. Kornis: i. m. 561—3.

¹⁵¹ Dr. Márki Sándor: A földrajztanítás története Magyarországon. Földr. Közl. 1891. 283—4.

¹⁵² I. Tavassy: Nevelési emléklapok 1848-i évfolyamából: „Az első egyetemes közös magyar tanítói gyűlés határozatai után“. Kornis: i. m. II. 591—595.

¹⁵³ Kornis: i. m. II. 605—607.

¹⁵⁴ Dr. Márki Sándor: A földrajztanítás története Magyarországon. Földrajzi Közlemények 1891. 284.

- ¹⁵³ Orsz. Középtanodai Tanáregyesület Közlönye 1879/80. évf. 166—169.
- ¹⁵⁴ Barcsa: i. m. 150.
- ¹⁵⁷ Barcsa: i. m. 152—153., valamint „A gymnasium története a debreceni kollégiumban“ c. munka (1894—95-i Értesítő) 134—139.
- ¹⁵⁸ Futó Mihály: A hód-mezővásárhelyi áll. segélyezett ev. ref. főgimnázium története. Hód-mezővásárhely, 1897. 81—85.
- ¹⁵⁹ Futó Mihály: i. m. 86—87.
- ¹⁶⁰ A tiszántúli h. h. egyházkerület f. é. április 20. s az azt követő napjain folytatva tartott gyűléseiben jóváhagyott iskolarend. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1842. évf. 138—142. és Szilágyi István: i. m. Sárosp. Füz. 1861. 240.
- ¹⁶⁴ Utóbbi néven említi Sükösd: „A debreceni főiskola“ c., 1843-i jelentése. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1843. évf. 285.
- ¹⁶² Mint a 165. sz. jegyzet.
- ¹⁶³ Mint a 165. sz. jegyzet.
- ¹⁶⁴ Futó Mihály: i. m. 91—92.
- ¹⁶⁵ Prot. Egyh. és Isk. Lap 1842., 384.
- ¹⁶⁶ Csécsi Imre: i. m. 383—384.
- ¹⁶⁷ Csécsi Imre: i. m. 384.
- ¹⁶⁸ Futó Mihály: i. m. 90—95.
- ¹⁶⁹ Az adatokat Ellend József: „A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt“ c., a Századok 1914-i évf. 699—701. lapjain közölt cikkéből merítettem.
- ¹⁷⁰ Szilágyi István: i. m. Sárospataki Füzetek 1861. 231—233.
- ¹⁷¹ Szilágyi István: i. m. Sárospataki Füzetek 1861. 233—234.
- ¹⁷² Kornis: i. m. II. 64—66.
- ¹⁷³ „Tanítási rendszer a Máramaros-szigeti ref. lyceumban. Az 1843/4-ban megállapított tanítási rendszer.“ Prot. Egyh. és Isk. Lap 1843. 426—427.
- ¹⁷⁴ Héjas: i. m. (csurgói ref. gimn. 1894/5-i Ért.) 64—67.
- ¹⁷⁵ Kis Ernő: A dunántúli ev. ref. egyh. ker. pápai főiskolájának története 173—178.
- ¹⁷⁶ Kis Ernő: i. m. 189—194.
- ¹⁷⁷ Héjas: i. m. (csurgói ref. gimn. 1894/5-i Ért.) 70—81.
- ¹⁷⁸ Kis Ernő: i. m. 214—215.
- ¹⁷⁹ Héjas: i. m. 92—98.
- ¹⁸⁰ Közlemény a dunántúli ref. egyh. ker. nevelési választmányának gymnasiális oktatást tárgyozó nézeteiről. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1842. évf. 204.
- ¹⁸¹ Prot. Egyh. és Isk. Lap 1844. 928.
- ¹⁸² Héjas: i. m. 119—122.
- ¹⁸³ Klamarik János: A magyarországi középiskolák újabb szervezete. 170—172.
- ¹⁸⁴ Téglás Gábor: Az erdélyrészi ref. kollégiumok fejlődési története. Országos Középtanodai Tanáregyesület Közlönye. 1875/6. 475.
- ¹⁸⁵ Dr. Török István: i. m. 334—344.
- ¹⁸⁶ Gönczi Lajos: A székelyudvarhelyi ev. ref. koll. múltja és jo-

lene. (1894/5-i Értesítő) 122—125.

187 Teljes címe: *Közönséges, vagy universalis geographia a bécsi kongressusban történt változások szerint*, írta Cannabich I. G. F. Prof. Fordította Czövek István. Pesten. Trattner J. betűivel és költségén. 1817.

188 Gönczi Lajos: i. m. 126—127.

189 Gönczi Lajos: i. m. 128—135.

190 Gönczi Lajos: i. m. 137.

191 Gönczi Lajos: i. m. 170.

192 Gönczi Lajos: i. m. 141.

193 Gönczi Lajos: i. m. 170.

194 Dr. Török I.: i. m. 374.

195 A Dunán inneni Helvetziai Vallástételt követő Fő Tiszt. Szuperintendencia kebelében levő gymnasiumok számokra készült Tanítás Módtódusa alkalmaztatva a Debreceni ref. kollégiumban fennálló Tanítás Módjához. Adám—Joó: A nagy-kőrösi ev. ref. főgimn. tört. 152—164.

196 A Pesten felállítandó prot. főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák stb. (Hetényi, Tatai, Karika munkái). Kecskemét. 1843. I—II.

197 Warga János: A tudomány előiskolák tanterve. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1847. 705, 735, 768.

198 Warga János: Iskola létegesítés (a Dunamelléki egy. ker. megbízásából készített terv) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1847. 307.

199 Oravecz Mihály: Értesítő a rozsnói áll. segélyezett ág. h. ev. főgymnasiumról az 1895/6. tanévben. A rozsnói ág. h. ev. főgymnasium története. 52—53.

200 Benka Gyula: A békési ág. ev. egyh. megye tulajdonát képező, általa fenntartott szarvasi fg. évi Ert. 1894—95. évre. A szarvasi ág. h. ev. fg. története (1802—1895.) 60.

201 Dr. Demkó Kálmán: A löcsei ág. ev. gimn. és jelenlegi m. kir. áll. főreálisk. tört. Lőcse, 1896. 57—59.

202 Martinyi József: A nyiregyházai ág. h. ev. főgimn. XXXI. Értesítője az 1894—95-ik évre. — A főgimnázium története. 14—18.

203 Oravecz Mihály: i. m. 64—69.

204 L. a zay—ugróczy, 1841-i oktatói gyűlés Schaedius-féle tervre tett észrevételeit. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1842. 76.

205 Schaedius Lajos kir. tanácsos terve. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1842. 69—71.

206 A Magyarhoni ág. hitv. evangélikusok iskolai rendszere. Pest, 1842. (zay—ugróczy tanterv) I. Klamarik János: A magyarországi középiskolák újabb szervezete. 172—174.

207 Kornis: i. m. II. 73—76.

208 A zay—ugróczy 1841-i oktatói gyűlés észrevételei a Schaedius-féle tervre. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1842. 76.

209 Prot. egyh. és Isk. Lap. 1844. 184. (röv. névtelen közl.)

210 Kornis: i. m. II. 73.

211 L. az ág. h. ev. tiszai ker. állandó tanügyi választmányának beszámoló jelentését a zay—ugróczy tanterv betartásának mértékéről. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1847. 1186.

212 Benka Gyula: i. m. 68.

213 Magda Pál: i. m. 39—40.

214 Carl Albrich sen.: i. m. 149—151. és Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien 1850. Statistischen Mitteilungen. 67—72.

215 Den ersten Rang auf Gymnasien behaupten diejenige Wissenschaften, die es mit der Darstellung der Gedanke zu tun haben.“ Carl Albrich: i. m. 151.

216 Az „Anschauungswissenschaften“ sorában említett főtárgyak között foglalt helyet a földrajz és világtörténelem is, a természetrajz, fizika és számtan társaságában. „Aber die vorzüglichsten unter ihnen sind Mathematik und Geschichte. Daher alles vorzüglich auf diese beiden bezogen werden muss.“ Carl Albrich: i. m. 151.

217 Dr. Richard Schüller: Geschichte des Schässburger Gymnasiums 167—168.

218 Zeitschrift für d. oestr. Gymn. 1850. 72.

219 Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium története. Székelykeresztúr 1896. 89.

220 Veritas: i. m. 190.

221 Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien. Gedruckt in der kaiserlich-königlichen Staatsdruckerei. 1849.

222 „Zweck der Gymnasien ist: 1. eine höhere allgemeine Bildung unter wesentlichen Benützung der alten klassischen Sprachen und ihrer Litteratur zu gewähren und 2. hierdurch zugleich für das Universitätsstudium vorzubereiten“. Entw. Org. 14.

223 „Die Ober-Realschule . . . vollendet das auf der Grundlage der allg. Bildung zu gebende Mass der allg. humanen Bildung, und die spezielle Vorbereitungsschule für die technischen Studien.“ Entw. Org. 225.

224 „Das Untergymnasium soll ein relativ abgeschlossenes Ganzes von Bildung gewähren, welches die Schüler sowohl zum Uebertritte in die höhere Stufe der Realschulen als auch zum Eintritte in manche Berufe des praktischen Leben befähiget.“ Ent. Org. 3.

225 „Die schwierigste paedagogische Forderung, welche man an dem Unterricht stellen kann, aber auch stellen muss, ist ein solches Zusammenwirken aller Theile derselben bei jeder Mannigfaltigkeit des Lehrgegenstände, dass er die eine Frucht Reife bringt, welche das letzte Ziel aller Jugendbildung ist, ein gebildeter edler Charakter. . . . Der vorliegende Lehrplan verschmäh't in dieser Beziehung jeden falschen Schein, sein Schwerpunkt liegt nicht in der klassischen Litteratur, noch in dieser zusammen mit der vaterländischen J. . . . sondern in der wechselseitigen Beziehung aller Unterrichtsgegenstände aufeinander. Dieser nach allen Seiten nachzugehen und dabei die humanistische Elemente, welche auch in der Naturwissenschaften in reicher Fülle vorhanden sind, überall mit Sorgfalt zu benützen, scheint gegenwärtig die Aufgabe zu sein.“ Entw. Org. 7—8.

226 „Dem geschichtlichen Unterrichte die Hauptpunkte der Geogra-

phie vorauszuschicken . . . ist ebenso sehr in dem Wesen der Sache als dem natürlichen Interesse der Lernenden begründet.“ Entw. Org. 152.

227 „Dass es bei diesem Unterrichte die nächste Aufgabe ist, ein Bild der Erde nach ihren natürlichen Abgrenzungen und Umriss zu geben . . . und dass erst hierauf die allgemeinste Schilderung nach Völker und Staaten aufgetragen werden dürfen: dies kann nach der Behandlung, welche die Geographie seit C. Ritter auch für dem Schulunterricht erfahren hat, als allgemein bekannt und anerkannt vorausgesetzt werden.“ Entw. Org. 153.

228 Entw. Org. 30.

229 Entw. Org. 30.

230 Entw. Org. 30.

231 „Für die weiteren Unterricht . . . ist es notwendig, Geschichte und Geographie in enge Beziehung zu einander zu bringen; denn in der Geographie wird für ihre fernere Behandlung die Beziehung des Menschen zur Erde zu einem Hauptgesichtspunkte, welcher ohne näheres eingehen auf die Geschichte nicht verständlich ist.“ Entw. Org. 154.

232 „ . . . im Uebrigen ist der Unterricht des Obergymnasiums nur eine Wiederholung in Bezug auf den Namen des Lehrgegenstandes, der Inhalt muss ein wesentlich neuer sein.“ Entw. Org. 4.

233 „ . . . und die Geschichte anderseits erfordert zu ihren Verständnisse ein specielleres Bild der einzelnen Länder, als es durch jenen ersten Umriss der Erdbeschreibung nicht gegeben werden kann.“ Entw. Org. 154.

234 „Zweifelhaft kann es sein, wie man die Sache ausführen solle, so dass keiner der beiden Gegenstände beeinträchtigt werde.“ Entw. Org. 154.

235 Ennek a földrajzi összehűgéseket teljesen figyelmen kívül hagyó felfogásnak megfelelő sorokat l. Entw. Org. 155. Ugyanitt, ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatosan ezt olvassuk: „ . . . so kommt der etwas grössere dadurch an das Gedächtniss gemachte Anspruch kaum in Betracht gegen den viel wichtigeren Gewinn, dass die Identität des Bildes vom Lande beim Wechsel der Ereignisse auf ihm bewahrt bleibt.“

236 Zeitschrift für die Oesterreichischen Gymnasien. 1850. 380.

237 Entw. Org. 31.

238 Entw. Org. 31.

239 Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichtes. Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien. 1850. 381.

240 Entw. Org. 36.

241 Entw. Org. 31.

242 Anton Steinhäuser: Ideen über geographisches Studium im allgemeinen und an Gymnasien insbesondere. Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien. 1850. 485—499. és 645—668. lapjain.

243 Entw. Org. 32.

244 „Kunde des österreichischen Staates, d. h. genauere Kenntniss der wesentlichsten erkundlichen und statistischen Verhältnisse des österreichischen Staates.“ Zeitschrift f. d. oestr. Gymn. 1850. 383.

245 Entw. Org. 37.

- 246 Entw. Org. 36.
 247 Entw. Org. 73.
 248 Anton Steinhauser: i. m. Zeitschrift für d. oestr. Gymn. 1850. 668.
 249 Entw. Org. 229.
 250 Entw. Org. 230.
 251 Entw. Org. 246.
 252 Entw. Org. 248.
 253 Entw. Org. 238.
 254 Entw. Org. 239. és 242.
 255 Entw. Org. 44.
 256 Entw. Org. 19.
 257 Entw. Org. 99.
 258 Entw. Org. 153.
 259 Entw. Org. 154.
 260 Entw. Org. 154.
 261 Gyűjteménye a legfelsőbb szózatoknak és manifesztumoknak. Buda, 1849. CXXXIV.
 262 A Magyar-koronaországot illető országos törvény és kormány lap II. évf. XXVI.
 263 V. ö. Zeitschrift f. d. oestr. Gymn. 1850. 139—140. I. közzölt „Erlass“-szal.
 264 Dr. Schönwitzky: i. m. 344.
 265 Takács Sándor dr.: i. m. 365—369.
 266 Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichtes. Zeitschrift f. d. oestr. Gymnasien 1851. 882—885.
 267 Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichtes, betreffend den Übergangslehrplan für die Gymnasien in Ungarn, Croatien und der Woywodenschaft für das Schuljahr 1852/3. Zeitschrift f. d. oestr. Gymn. 1852. 408—410.
 268 Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichtes. 1851. 71—72.
 269 „Ideiglenes törvény a gymnasiumi tanítóhivatalra jelöltek vizsgálata iránt.“ Magyar koronaországot illető törvény és kormány lap. 1853. 47—50.
 270 Magyarország., III. orsz. törv. és korm. lap. 1853. 59—60.
 271 V. ö. Bódiss Jusztin: Volt e tanárképzés Magyarországon is? Orsz. Középtisk. Tanáregyl. Közl. 1895/6. 375. és Söröss Pongrácz: A pannonhalmi főapátság tört. VI. 61.
 272 Riedl Szende: Irányeszmék. Pest. 1864. 11.
 273 Perepatits István: A budapesti V. ker. m. kir. áll. főgimn. felszázados fennállásának története. Bp., 1908. 34—35.
 274 Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichtes 10. Jul. 1854. Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien. 1854. 565—571.
 275 L. Márki Sándor: A földr. tanítás tört. Magyarországon. Földr. Közl. 1891. 286—287.
 276 Ezen általában jellemző vonások megállapítása az összes nevezett tankönyvek áttekintésén alapszik, de elsősorban vette tekintetbe Belinger fenti munkáját és Fr. Hauke: „Egyetemes földirati tankönyv“ címen

magyarul is megjelent, e kimutatásban nem szereplő, de általánosan elterjedt munkáját.

277 L. az Orsz. Középtanodai Tanáregyl. Közl. 1871. 380—386. között bírálattát, a Bellinger—Fényes-f. „Földrajzi vezérfonal“-ra vonatkozólag.

278 J. Bellinger: i. m. 25—26.

279 V. ö. Schmidl: Auch ein Wort über Lehrbücher der Geographie. Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien. 1853. 276—285.

280 V. ö. Anton Steinhauser nevezett munkákra vonatkozó könyvbírálatával, Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien. 1854. 482—492.

281 Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichtes. Zeitschrift für die oestr. Gymn. 1851. 150—153.

282 V. ö. Anton Steinhauser nevezett térképekre vonatkozó bírálataival, Zeitschrift für die oestr. Gymn. 1850. 268—271.

283 Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichtes 16. Dec. 1854. Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien 1855. 160—161. és 166—168.

284 L. pl. „A gimnázium története a debreceni kollégiumban.“ (1894—95.-i Értesítő) 250—252. c. műben a váradi helytartósági osztály rendelkezését vagy Farkas Traian: i. m.-ban, az 56-ik lapon között 11.296. sz. leíratot, valamint Veritas: i. m.-ban, a 238. lapon közöltek.

285 Értesítő a kegyes tanítórend vezetése alatt álló nagybecskerekői közs. főgymnasiumról az 1894/5. tanévről. A gimnázium története. 17.

286 L. pl. Farkas Traian: i. m. 239—240. és Vlahovics Emil: i. m. 160.

287 Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichtes 10. okt. 1857. Zeitschrift für die oestr. Gymn. 1857. 796—797. és Tanodai Lapok 1858. 13—14. (magy.)

288 Kempelen Győző: Véleményezés a tantervmódosítás tárgyában. Tanodai Lapok. 1858. 124—125.

289 Molnár József pécsi fg. tanár: Véleményezés a tantervmódosítási ügy fölött. Tanodai Lapok. 1858. 74—75.

290 Ribáry Ferenc: Humanismus, realismus és a gymnasiumi tanterv. Tanodai Lapok. 1858. 159—160.

291 Szombathy Ignác: A földrajz tanmódjának főbb vonalai. Tanodai Lapok. 1857. 25—34.

292 Preszner János: Nézetek a történelmi tárgyak kezeléséről. Tanodai Lapok. 1857. 205—213.

293 Ellend József: A sárospataki főiskola és az Entwurf. Magy. Ped. 1915. 555.

294 A debreceni viszonyokra nézve itt elmondottakat l. „A gimn. tört. a debreceni kollégiumban“ (1894—95-i Értesítő). 183—185, 246—262. és 267—268.

295 Ellend József: A sárospataki kollégium és az Entwurf. Magy. Paed. 1915. 558—615.

296 Benkó Imre: Egy félszázaddal ezelőtt. Magy. Paed. 1905. 203—216.

297 Kis Ernő: i. m. 63—65.

298 Téglás Gábor: Az erdélyrészi ref. kollégiumok fejlődési története. Orsz. Középtanodai Tanáregyl. Közl. 1875—76. 500.

299 Szelényi Ödön: i. m. 140—141.

- 300 L. Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien. 1853. 90—91.
- 301 Oravecz Mihály: i. m. 88—91.
- 302 Oravecz Mihály: i. m. 96—97.
- 303 Veritas: i. m. 237—238.
- 304 Farkas Traian: i. m. 46.
- 305 Tanodai Lapok. 1859. 464—465.
- 306 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szerv. 127.
- 307 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szerv. 128—134. a H. T.
1861. október 21-én 58.244. sz. a. kiadott rendelete.
- 308 Utóbbira nézve l. Dr. Schönwitzky Bertalan: i. m. 366. és Vlahovics Emil: i. m. 163.
- 309 Mészáros Ferenc: i. m. 38—39.
- 310 Klamarik: A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. Bp. 1881. 525—531.
- 311 L. Morgenstern H. bírálatát, Magyar Tanügy 1875. 164.
- 312 Mint a 319. jegyz.
- 313 E gondolat propagálója Riedl Szende: i. m.-ja is.
- 314 V. ö. Brassai Sámuel: A módszerről. I. rész. Pest, 1867.
- 315 V. ö. Dr. Emericy Géza: Gyinnasiumaink reformja. Pest, 1867.
- 316 A budapesti tanári egylet tantervi bizottságának munkálata. Szerkesztette Pónori Thewrewk Emil. Pest, 1867. A földrajzoktatás szervezésével a III. fejezet foglalkozik.
- 317 Klamarik: A magyarországi középiskolák újabb szervezete 141—149.
- 318 Farkas Traian: i. m. 79.
- 319 Ilyen szempontból kifogásolja e tantervet Dóczi J.: „Eötvös, mint a magyar közoktatásügy szervezője“ c., a Magy. Paed. 1913. évf. megj. értekezése, 555.
- 320 Dóczi: i. m. Magy. Paed. 1913. 597—598.
- 321 Klamarik: A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. 528—532.
- 322 Freund Bernát: A földrajz oktatásáról. Magyar Tanügy, 1875. 618-619.
- 323 Mint a 330. sz. jegyzet.
- 324 Bolgár Mihály: A földrajz középtanodáink alsóbb osztályaiban tekintettel tanmódjára és ismétlési térképeire. Orsz. Középt. Tanáregyl. Közl. 542—549.
- 325 Morgenstern H.: A földrajzi oktatás köréből. Magyar Tanügy, 1875. 245.
- 326 Miniszeri javaslat a reáliskolák tanszervezetére nézve. Orsz. Középtanodai Tanáregyl. Közl. 1873/4. 236—244.
- 327 Klamarik: A magyarországi középiskolák újabb szervezete, 153.
- 328 Szőke Endre: A földrajz tanítása gymnasiumainkban. Orsz. Középt. Tanáregyl. Közl. 1873/4. 236—244.
- 329 Klamarik: A legeslegújabb gimnáziumi tanterv. Magy. Tanügy. 1872. 15.
- 330 Péterfy Sándor: Az új tantervjavaslatok. Magy. Tanügy. 1875. 8—10.
- 331 V. ö. Dr. Kleinmann Mór: A tantervek elméletéhez. Magy. Tanügy. 1873. 103.

- 332 Dr. Kleinmann Mór: Az új gimnáziumi tantervjavaslat. Magyar Tanügy. 1874. 297.
- 333 Dr. Silberstein Adolf: Az iskolai oktatás reformjához. Magyar Tanügy. 1872. 119—127.
- 334 Az Orsz. Középtanodai Tanáregyl. választmányának emlékirata a VKM.-hez (Bp. 1875. márc. 10.) az új középiskolai tanterv ügyében. Orsz. Középtanod. Tanáregyl. Közlönye 1874/5. 363—369.
- 335 Tantervjavaslat, készítette az Orsz. Közokt. Tanács műszaki és gymnasiumi osztályainak együttes bizottsága. Magyar Tanügy, 1875. 665—666. és Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 161.
- 336 V. ö. „Havi Szemle“. Magyar Tanügy, 1876. 37—38.
- 337 Az idézetek Dr. Kleinmann Mór tanácsjegyző: Az új tantervjavaslatok a közokt. tanács jegyzőkönyvéből c., a Magyar Tanügy 1874. évf. 483—487. lapjain közölt értekezéséből valók.
- 338 Requinyi Géza: Néhány észrevétel a földrajz tanításáról. Orsz. Középkisk. Tanáregyl. Közl. 1877/8. 230—233.
- 339 Morgenstern H.: A földrajzi oktatás köréből. Magy. Tanügy, 1875. 373—377.
- 340 Dr. Kleinmann: A tantervek elméletéhez. Magy. Tanügy, 1874. 297.
- 341 Magyar Tanügy, 1876. 42—44.
- 342 Téglás Gábor: Az iskolai kirándulások s a szünidő utasítások kérdéséhez. Orsz. Középt. Tanáregyl. Közl. 1877/8. 587—588.
- 343 Morgenstern H.: A földrajzi oktatás köréből. Magyar Tanügy, 1875. 245—247.
- 344 V. ö. Hazánk közoktatásügye 1872-ben. (min. beszámoló). Magy. Tanügy, 1875. 759—762.
- 345 Dr. Lutter Nándor: Módszertani értekezletek. Orsz. Középt. Tanáregyl. Közl. 1877/8. 6—8.
- 346 A főigazgatói utasításokra nézve elmondottakat l. Dortsák Gyula: Gyakorlati szempontok a középiskolák működésének megfigyelésénél. Magy. Paed. 1896. 569—570. és 606—607. l.
- 347 Az engedélyezéseket l. Klamarik: A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. 532.
- 348 Dr. Heinrich Gusztáv: Új földírat tankönyvek. Orsz. Középkisk. Tanáregyl. Közl. 1870. 190—197.
- 349 Az 1873/74-ben használt tankönyvek jegyzéke. Orsz. Középkisk. Tanáregyl. Közl. 1874/75. 244.
- 350 A térképajánlásokat l. Klamarik: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 352—353.
- 351 L. könyvvey József kritikáját: Orsz. Középt. Tanáregyl. Közl. 1870. 327—328.
- 352 Magyar Tanügy, 1874. 890—891.
- 353 Az 1860. szept. 20-tól tartott prot. egyet. tanári értekező. Sárospataki Füzetek, 1860. 950—954.
- 354 Szilágyi Isván: i. m. Sárospataki Füzetek, 1860. 328—349.
- 355 A főgimn. tört. a debreceni koll.-ban (1894/5-i Értesítő). 273—277.
- 356 A debreceni szervezetre nézve l. „A főgimn. tört. a debreceni koll.-

- ban". (1894/5-i Ért. 281—284. l.), a sárosputakira nézve: Sárosputaki Füzetek 1862. 302—303.
- 357 Mint a 364. sz. jegyzet. !
- 358 Dr. Kovács Gábor: i. m. 80—84.
- 359 Bartók Gábor igazgató jelentése a Sárosputaki Füzetek 1861. 636—645. l. !
- 360 Dr. Klamarik János: A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. 165—169. !
- 361 A gimnázium tört. a debreceni koll.-ban (1894/5-i Értesítő) 304.
- 362 Dr. Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 158—164.
- 363 Kis Ernő: i. m. 132.
- 364 Héjas: i. m. 132.
- 365 Dr. Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 147—154.
- 366 Ádám—Joó: A nagykovácsi ev. ref. főgimn. tört. 176—177.
- 367 Dr. Klamarik János: A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. 154—158.
- 368 Gáspár János: Szervezeti javaslat az erdélyi ev. ref. főtanodák rendezésére. Bizottsági megállapítás nyomán. Kolozsvár, 1861. 58—60., 66. és 89—90.
- 369 Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1864. 1216—1217. (röv. közl.)
- 370 Téglás Gábor: Az erdélyrészi ref. kollégiumok fejlődési története. Orsz. Középt. Tanáregyl. Közl. 1875/6. 502—505.
- 371 Téglás Gábor: Az erdélyrészi helv. hitv. kollégiumok 1877/8-i tanári értekezlete. Orsz. Középt. Tanáregyl. Közl. 1877/8. 572—574.
- 372 Dr. Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 169—173.
- 373 A Bethlen-kollégium története. Nagyenyed. 1896. 221.
- 374 A gimn. tört. a debreceni koll.-ban, (1894—5-i Ért.) 324.
- 375 Batizfalvi István: A budapesti ág. h. ev. főgimnázium története. Budapest, 34—36.
- 376 A gymnasiumoknak az ág. egyet. gyűlése által megállapított szervezete. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1861. 1201—1205.
- 377 Dr. Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 139—144.
- 378 Dr. Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 203.
- 379 Dr. Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 429—431.
- 380 Batizfalvi: i. m. 36.
- 381 Közoktatásügyi Szemle, 1890. 594—600.
- 382 Téglás Gábor: Az erdélyi szász lutheránus középiskolák tanterveivel a náluk 1873/4-ben használt tankönyvek lajstroma. Magyar Tanügy. 1875. 470. és Klamarik: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 145—147.
- 383 Magy. Tanügy 1876. 224. (röv. közl.)
- 384 Téglás Gábor: Az erdélyrészi szász luth. középiskolák tanterveivel a náluk 1873/4-ben használt tankönyvek lajstroma. Magyar Tanügy. 1875. 474.
- 385 Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 432—433.
- 386 Sándor János: i. m. 97—99.
- 387 Sándor János: i. m. 99—102.
- 388 Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 174—177.

- 389 Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 181—185.
- 390 Klamarik János: A magyarorsz. középisk. szerv. és elj. 441—442.
- 391 Veritas: i. m. 239.
- 392 Téglás Gábor: Az erdélyrészi gör. kuth. és gör. kel. középiskolák ügye. Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1877/8. 235—238.
- 393 Farkas Traian: i. m. 113.
- 394 L. Dr. Dezső Béla: „A földrajztanítás a középiskolában“ c. cikkével kapcsolatban a Földrajzi Közlemények 1883. évf. 274—275. lapjain közölt adatokat.
- 395 L. az Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 134—137. lapjain közölt 26776/1883. sz. min. rendeletet és az Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1886/7. évf. 525—527. lapjain közölt min. rendeletnek az 1883.-i tantervvel vonatkozó összehasonlító részét.
- 396 L. az Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1886/7. évf. 525—528. lapjain közölt 8619/1887. sz. min. rendeletet.
- 397 L. Dr. Klamarik János: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 304—308. (természeti leíró földr.) 294. (politikai földr.) és 279. (math.- és fiz. földr.)
- 398 A kalocsai fg. tört. a milléniumi évre (1766—1896.) 203—204.
- 399 Klamarik János: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 205-206.
- 400 Kármán Mór paedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban.
- ✓ Waldapfel János, Budapest, 1909. 345—348.
- 401 Wadapfel János: A gimnáziumi tanterv revíziója. Magy. Paed. 1897. 304—305.
- 402 Magyar Tanügy 1880. 61—66. A módosítások utáni nagyon kis mértékű változásokat az Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1895/6. évfolyamának 445. és köv. lapjain közölt utasításszöveg alapján tekintetbe vettem.
- 403 Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1886/7. 430.
- 404 Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1879/80. 58.
- 405 Dr. Dezső Béla: A földrajztanítás a középiskolában. Földr. Közl. 1883. 274—281.
- 406 Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1885/6. 584.
- 407 Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1885/6. 630—631.
- 408 Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1885/6. 523—524.
- 409 Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1885/6. 673.
- 410 Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1885/6. 674.
- 411 Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1885/6. 476—477.
- 412 Varga Ottó: A földrajz tanításáról a gimnázium alsó osztályai-ban. Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1886/7. 504—509.
- 413 Fest Aladár: A gimnázium földrajztanításáról. Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1887/8. 232—240.
- 414 Szántó Sámuel: A földrajzi tanítás fontossága. Magy. Paed. 1892.
- ✓ 344—351.
- 415 V. ö. Paszlavszkynak az egységes középiskoláról vitázó, 1891. febr. 19-én tartott min. értekezleten kinyilvánított véleményével. Orsz. Középisk. Tanáregyl. közl. 1890/1. 556.
- 416 Balogh Péter: Erkölcsi nevelés az iskolában. Magy. Paed. 1897. 297—298.

- 417 V. ö. Dr. Wlassics Gyula VKM.-nek a Magy. Paed. 1895. évi. 81—88. old. közölt programbeszédével.
- 418 Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1897/8. 672.
- 419 Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1894/5. 550—552.
- 420 Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1895/6. 552—555.
- 421 A reáliskolai tanítás terve. A VKM. 1884. évi 15446. és 1896. évi 11891. sz. a. kelt rendeletével. 8—9.
- 422 A reáliskolai tanítás terve. (1884—1896.) 64—71.
- 423 A reáliskolai tanítás terve. (1884—1886.) 71—74.
- 424 Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Köz. 1883/4. 200—204.
- 425 Magyar Tanügy. 1882. 75—83.
- 426 L. a pozsonyi kör véleményét. Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1885/6. 673.
- 427 L. Dr. Wagner Alajos bírálatát. Magy. Paed. 1897. 252—254.
- 428 Bartos Fülöp: A maximális és minimális tantervekről. Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1893/4. 55—56.
- 429 Fludorovics Zsigmond: Tankönyveink reformja. Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1894/5. 373—375.
- 430 Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1886/7. 115—116.
- 431 1883. XXX. t. c. 47. §. 1883-ik évi országgyűlési törvények. Bp., 1883. 187.
- 432 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 618—619.
- 433 A főgymn. tört. a debreceni koll.-ban. (1894—95-i Ért.) 323—324.
- 434 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 589—590.
- 435 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 574.
- 436 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 595. és dr. Baross Gábor: Az erdélyi szász középiskolák. Közoktatásügyi Szemle. 607.
- 437 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 639—640.
- 438 Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1892/3. 123.
- 439 Sándor János: i. m. 103.
- 440 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 563.
- 441 Veress Ignác: Román középiskoláink nevelési eszközei. Magyar Paed. 1897. 24—25.
- 442 Orsz. középisk. Tanáregyl. Közl. 1890/91. 852.
- 443 Orsz. középisk. Tanáregyl. Közl. 1893/4. 653.
- 444 Dr. Jancsó Benedek: A dáák romanizmus és a magyar kultúrpolitika. Bp., 1893. 62—68.
- 445 Klamarik: A magyarorsz. középisk. szervezete és eljárása. 177—181.
- 446 Klamarik: A magyarorsz. középisk. újabb szervezete. 560.
- 447 Klamarik: A magyarorsz. középisk. szervezete és eljárása. 441.
- 448 Orsz. Középsisk. Tanáregyl. Közl. 1888/9. 236.
- 449 A középiskolai tanítás tervével és a rávonatkozó utasítások. Kiadattak a m. kir. VKM. 1899. évi 32818. és 1903. évi 43318. sz. a. kelt rendeletével. Hiv. kiad. 33—35.
- 450 Magy. Paed. 1900. 69.
- 451 A gimn. tanítás terve. (1899—1903.) 13.

- 452 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 189—190.
 453 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 190.
 454 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 194.
 455 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 190.
 456 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 191.
 457 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 194.
 458 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 194.
 459 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 194—195.
 460 A középisk. tanítás tervei (1899—1903.) 195—197.

461 Bozóky Endre: „A gimnáziumi utasításokról“ c. cikkéből. Magy. Paed. 1904. 521.

462 A reáliskolai tanítás terve s a rávonatkozó utasítások. (Kiadattak a m. kir. VKM. 1899. évi 32818. és 1912. évi 117142. sz. a. kiadott rend.) Bp. 1912. X—XI. és 108—121.

463 Programm des Bischof Teutsch-Gymnasiums in Segesvár. 1909/10.

464 Ez utóbbi megállapítást l. Dr. Littke: „A középiskolai földrajzoktatás reformálása és a geográfus tanárképzés“ c. cikkéből. Földr. Közl. 1916. 533.

465 V. ö. az Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1904/5. évf. 642—644. lapjain Sebők S.: „Két középiskolai tanárok számára rendezett tanfolyamról.“

466 Cholnoky: A földrajz fogalmáról. Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1908/9. 75.

467 Az Orsz. Középisk. Tanáregyl. kolozsvári körének 1907. dec. 9-i felolvasó üléséről, Cholnoky előadásából. Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1907/8. 378.

468 Vargha György: Reformtörekvések hazánkban és a külföldön. Orsz. Tanáregyl. Közl. 1908/9. 34.

469 Vargha György: A földrajzoktatás óra- és tárgybeosztási terveze. Orsz. Középisk. Tanáregyl. Közl. 1908/9. 660—666.

470 V. ö. Lóczy Lajos: „Elnöki megnyitó a Magyar Földrajzi Társaság kecskeméti vándorgyűlésén“. (1907. okt. 11., 12., 13.) Földr. Közl. 1908. 81—84.

471 Dr. Horváth Károly: A földrajz a háború után. Földr. Közl. 1916. 316—325.

472 Középiskolai földrajzoktatásunk reformálása. Földr. Közl. 1916. 1-7.

473 Tanterv a középiskolák számára. Bp. 1926. 13—16., 44—45., 55.

474 Lasz Samu: A modern földrajz iránya, célja és a magyar középiskolák földrajzoktatásának reformja. Magy. Paed. 1911. 144-160. és 211-222.

Bibliográfia.

1. A Bethlen-Kollégium története. Nagyenyed, 1896.
2. A budapesti tanári egyesület tantervi bizottságának munkálata. Szerkesztette: Ponori Thewrewk Emil. Pest, 1867.
3. Ádám—Joó: A nagy-kőrösi ev. ref. főgymnasium története. Nagy-kőrös, 1896.
4. A gimnázium története a debreceni ev. ref. kollégiumban (többektől). A gimn. 1894/95. évi Értesítője.
5. A gymnasiumoknak az ág. egyet. gyűlés által megállapított szervezete. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1861.
6. A kalocsai főgymnasium története a milléniumi évre. (1766—1896.) Kalocsa, 1896.
7. A középiskolai tanítás tervei. Bp., 1903.
8. Albrich, Carl sen.: Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermannstadt. Programm des evangel. Gymnasiums A. B. und der damit verbunden Realschule für das Schuljahr 1895/6.
9. Acsay Ferenc: A győri kath. főgymnasium története. Győr, 1901.
10. A reáliskolai tanítás terve. Bp., 1886.
11. A reáliskolai tanítás terve. Bp., 1912.
12. A sárospataki ref. kollégiumnak rövid históriája, fő pátrónusainak, kurátorainak, professorainak és a közelebbi időbeli seniorainak laistoromával. Összveszedte Szombathi János (stb.). S.-patakon, 1827.
13. A tiszántúli h. o. egyházkerület iskolarendje. Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1842.
14. Az Országos Középtanodai Tanáregylet választmányának emlékirata. Orsz. Középtanodai Tanáregyl. Közl. 1874/5.
15. Az 1777.-i Ratio Educationis. Kiadta Friml Aladár. Bp., 1914.
16. Baresa János dr.: A debreceni kollégium és pártikulái. Debrecen, 1905.
17. Batizfalvi István: A budapesti ág. h. ev. főgymnasium története. Bp. 1895.
18. Benka Gyula: A szarvasi ág. h. ev. főgymnasium története. (1802—1895.) A szarvasi fg. Értesítője az 1894/95. évről.
19. Brassai Sámuel: A módszerről. Pest, 1867.
20. J. Bellinger: Leitfaden der Geographie. Wien, 1853.
21. Compendium Hungariae Geographicum ad Exemplar Notitiae Hungariae historico-geographice (etc.). Matthiae Bel (etc.). Posonii et Cassoviae. 1779.
22. Csáka Károly: Középiskoláink szervezése Mária Terézia által ⁸

uzok további fejlődése. A zsolnai fg. 1887/8., 1888/9. és 1889/10. évi Értesítőjéből.

23. Csécsi Imre: Földünk és néhány nevezetesebb ásvány rövid természetrajza (stb.). Debreczen, 1842.

24. Dr. Domanovszky Sándor: József nádor emlékiratai. Bp., 1925.

26. Ellend József: A sárospataki főiskola egy évszázaddal ezelőtt. Századok. 1914. †

27. Dr. Emericy Géza: Gymnasiumaink reformja. Pest, 1867.

28. Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien, 1849.

29. Erlass des Ministers des Cultus und Unterrichts. Zeitschrift für die oesterreichischen Gymnasien. 1850.

30. Értesítő a kegyes tanítórend vezetése alatt álló nagybecskerekfi községi főgimnáziumról az 1894/95. évről A gimnázium története. †

31. Farkas Traian: A belényesi gör. kath. főgimnázium története (1828—1895.) Belényes, 1895.

32. Dr. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. köt. Bp., 1902.

33. Dr. Fináczy Ernő: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Bp., 1896. †

34. Futó Mihály: A hód-mezővásárhelyi áll. segélyezett ev. ref. főgimn. története. Hmvásárhely, 1897.

35. Gáspár János: Szervezeti javaslat az erdélyi ev. ref. főtanodák rendezésére. Bizottsági megállapítás nyomán. Kolozsvár, 1881.

36. Gönczi Lajos: A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium múltja és jelene. A koll. 1894/95. évi Értesítője.

37. Hármaskör, mely a magyar királyi birodalomnak, azaz Magyar országnak és hozzá kapcsolt egyéb részeinek I. Földleírását, II. Mostani Polgári állapotját, III. A magyar nemzetnek történetét Tanuló Ifjak számára híven ábrázolja, Magyarország és Erdély földabroszával. XI. Toldalékkal. 1845-ik kiadás. Pesten.

38. Héjas Pál: A csurgói evang. reform. főgymnasium története. A csurgói fg. 1894/5.-i Értesítője.

38. Hlatky József: A körmöczbányai második, vagyis kir. kath. gymnasium története. (1768—1852.). Bp., 1895.

39. Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam (etc.) . . . opera ac studio Tomka Szászky (etc.) . . . MDCCXLVIII.

40. Introductio in orbis antiqui et hodierni Geographiam (etc.) . . . opera ac studio Ioannis Severini. Ed. Altera. Posonii et Cassoviae. Landerer. 1777.

41. Dr. Jancsó Benedek: A dáki romanizmus és a magyar kultúrpolitika. Bp. 1893.

42. Kanya Pál: Népszerű földrajzi oktatás. Pest, 1847.

43. Kármán Mór pedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban. (Kiadta: Waldapfel János.) Bp., 1909. †

44. Kármán, Móritz: Ungarisches Bildungswesen. Bp., 1915.

45. Kiss Ernő: A dunántúli egyházkerület pápai főiskolájának története. 1531—1895. Pápa, 1896.
46. Dr. Klamarik János: A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. Bp., 1881.
47. Dr. Klamarik János: A magyarországi középiskolák újabb szervezete. Bp., 1893.
48. Konez József: A kollégium múltja. Horváth József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium 1894/95.-i Ertesítője.
49. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. (1777—1848.). I—II. Bp. 1927.
- * 50. Dr. Kovács Dezső: A földrajztanítás Magyarországon az utolsó hatvan évben. Földrajzi Közlemények. 1913.
51. Dr. Kovács Gábor: A miskolci ev. ref. főgimnázium története. Miskolcz. 1885.
52. Közönséges, vagyis universalis geographia a bécsi kongressuson történt változások szerint. Irta: Cannabich I. G. F. Prof. Ford: Czövek István. Pesten, 1847.
53. Magda Pál: Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819.
54. Dr. Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor emlékiratai. Bp. 1926.
- * 55. Dr. Márki Sándor: A földrajztanítás története Magyarországon. Földrajzi Közlemények. 1891.
56. Dr. Márki Sándor: A magyar térképírás múltja és jelene. Földrajzi Közlemények. 1896.
57. Martinyi József: A nyiregyházi ág. h. ev. főgimnázium XXXI. Ertesítője az 1894/95-ik évről. A főgimnázium története.
58. Módosítási javaslat. 1857. okt. 10. Tanodai Lapok. 1858.
59. Monumenta Protestantium Hungariae Ecclesiastica. Pars Prima. Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis. Delineata a Iohanne Szombathi (etc.) Typ et sumpt. Collegii, impressit Carolus Jäger. 1860.
60. Dr. Niemeyer, A. H.: Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts. Wien. 1829.
61. Oravecz Mihály: Ertesítő a rozsnyói áll. segélyezett ág. h. ev. kerületi főgymnasiumról az 1895/96. tanévben. A rozsnyói ág. h. ev. főgymnasium története.
62. Perepatits István: A budapesti V. ker. magy. kir. áll. főgimnázium félszázados fennállásának története. (1858—1908.) Bp., 1908.
63. Programm des Bischof Teutsch-Gymnasiums in Segesvár, 1909/1910.
64. Ratio Educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Budae, 1806.
65. Riedl Szende: Irányeszmék. Pest, 1864.
66. Rövid földleírás a legújabb polgári változások szerint. Tanuló ifjak számára írta Kis Pál Győr megyei pap és nevelő. Bécsben, 1818.
67. Sándor János: A székelykeresztúri unitárius gimnázium története. Székelykeresztúr. 1896.

68. Schaedius Lajos kir. tanácsos iskolai terve. Prof. Egyh. és Isk. Lap. 1842.
69. Schönwitzky Bertalan: A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története. Pozsony, 1896.
70. Schuller, Richard: Geschichte des Schüssburger Gymnasiums.
71. Söröss Pongrácz: A pannónhalmi főapátság története. VI. köt. Bp. 1916.
72. Szelényi Ödön: A magyar evangélikus nevelés története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra. Bp., 1917.
73. Szilágyi István: A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helvét hitvallásúaknál, különös tekintettel a h. h. tanároknak Pesten, 1860-ban tartott egyetemes értekezletére. Sárospataki Füzetek. 1861.
74. Takáts Sándor dr.: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Bp. 1895.
75. Tanítási rendszer a Máramarosszigeti ref. lyceumban. Az 1843/4-ben megállapított tanítási rendszer. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1843.
76. Tanterv a középiskolák számára. Bp., 1926.
77. Téglás Gábor: Az ordélyrészi gör. kath. és gör. kel. középiskolák ügye. Orsz. Középtanodai Tanáregyl. Közl. 1877/78.
78. Téglás Gábor: Az erdélyrészi ref. kollégiumok fejlődési története. Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye. 1875/76.
79. Téglás Gábor: Az erdélyi szász lutheránus középiskolák tantervei és a náluk 1873/4-ben használt tankönyvek lajstroma. Magyar Tanügy. 1975.
80. Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1906.
81. Dr. Török István: A kolozsvári ev. ref. kollégium története. Kolozsvár, 1905.
82. Utasító észrevételek a földrajz tanításához. Magyar Tanügy. 1850. U. e. módosítva: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny. 1885/6.
83. Vargha György: Földrajzoktatásunk az utóbbi harminc évben. A temesvári m. kir. áll. főreáliskola 1904/5.-i Értesítője.
84. Veritas: A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése. Bp., 1908.
85. Vlahovics Emil: A trencsényi kir. kath. főgimnázium története (1649—1895.). Értesítő az 1894/95.-i tanévre.
86. Vorlesungen bei dem reformierten Kollegium zu Sárospatak. Mercure von Ungarn. 1786.
87. Br. Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest. 1833.

A felhasznált folyóirati cikkek és értekezések címeit lásd a jegyzetekben, a tankönyveket, térképeket és abroszokét pedig magában a szövegben.

TARTALOMJEGYZÉK.

<i>Bevezetés.</i>	3
<i>I. fejezet.</i> A katolikus grammatikai és latin iskolák földrajzoktatása az első Ratio Educationis-tól 1806-ig.	6
<i>II. fejezet.</i> A felekezeti (autonóm) gimnáziumok földrajzoktatása az első Ratio Educationis-tól 1806-ig.	20
<i>III. fejezet.</i> A második Ratio Educationis földrajzoktatása katolikus gimnáziumainkban. (1806—1848.)	33
<i>IV. fejezet.</i> Az autonóm gimnáziumok földrajzoktatása a második Ratio után. (1806—1848.)	41
<i>V. fejezet.</i> Az Organisations Entwurf földrajzoktatása katolikus és állami középiskoláinkban. (1850—1860.)	59
<i>VI. fejezet.</i> Az autonóm középiskolák földrajzoktatása az Entwurf korában. (1850—1860.)	75
<i>VII. fejezet.</i> A tantervi kísérletezés évtizedeinek földrajzi oktatása katolikus és állami középiskoláinkban. (1860—1879.)	77
<i>VIII. fejezet.</i> A tantervi kísérletezés évtizedeinek földrajzoktatása autonóm középiskoláinkban. (1860—1883.)	93
<i>IX. fejezet.</i> Az első középiskolai törvény korának földrajzoktatása állami középiskoláinkban. (1879—1900.)	105
<i>X. fejezet.</i> Az első középiskolai törvény korának földrajzoktatása autonóm középiskoláinkban. (1879—1900.)	121
<i>XI. fejezet.</i> A középiskolai földrajzoktatás 1900-tól napjainkig.	124
<i>Jegyzetek.</i>	133
<i>Bibliográfia.</i>	150

E dolgozat szerzője 1909. nov. 28-án, Makón született. Az elemi iskolát és a középiskolát Makón végezte. Itt tett érettségi vizsgálatot 1927-ben. Egyetemi tanulmányait Szegeden végezte s ugyancsak itt szerzett középiskolai tanári oklevelet 1932-ben. 1933-ban Bécsben volt tanulmányúton. Az 1933/34. iskolai évben a nagykőrösi ref. Arany János-gimnáziumnak, illetve a mellette működő internátusnak volt óraadó-nevelő tanára. Nevezett intézettől azért vált meg, mert helyét angol-szakos tanárral kellett betölteni. Nagy hálával és tisztelettel gondol volt professzorára, dr. Imre Sándor úrra, aki elindítója volt. Jelen dolgozatának megírásában dr. Várkonyi Hildebrand professzor úr segítette iránymutatásával és tanácsaival, amiért hálás köszönettel tartozik.

*Az ezen értekezésben kifejezésre jutó geográfus szempon-
tok kialakulása azzal a sokoldalú tapasztalással és okulással
függ össze, melyet e dolgozat írójának dr. Kogutowicz Károly
professzor úrtól volt alkalma szerezni az egyetemi Földrajzi
Intézetben, egyetemi tanulmányai során végzett rendszeres
munkálkodása közben s melyre hálával és köszönettel gondol
vissza.*

Megértést zavaró sajtóhibák.

- 13. lap 26. sor: végezze, *helyesen*: végzi el.
- 17. lap 7. sor: megmutatják, *helyesen*: megmutatja.
- 18. lap 29. sor: gimnáziumban, *helyesen*: gimnáziumba.
- 27. lap 5. sor: 1895-i, *helyesen*: 1795.-i.
- 33. lap 10. sor: előrebocsájtása, *helyesen*: előrebocsátása. (Ugyanez a szó a 67. lap 21. sorában mint „kibocsájtvány” ugyan-sak helytelenül szerepel.)
- 35. lap 26. sor: jóváhagyásában, *helyesen*: jóváhagyásban.
- 50. lap 32. sor: látjuk, *helyesen*: láttuk.
- 60. lap 19. sor: földfelszínen, *helyesen*: földfelszín.
- 64. lap 35. sor: híjján, *helyesen*: híján.
- 67. lap 33. sor: intézkedési, *helyesen*: intézkedések.
- 72. lap 4 sor: megjelent, *helyesen*: megrendelt.
- 74. lap 37. sor: sikerért, *helyesen*: sikerét.

Közlemények a szegedi Ferencz József-Tudományegyetem pedagógiai-lélektani Intézetéből:

- I. *Dr. Várkonyi Hildebrand*: Közlemények. (Acta.) 1934.
- II. *Dr. Boda István*: Bevezető a lélektanba. Pp., 1934.
- III. *Reitzer Béla*: A proletárnevelés kérdéséhez. Szeged, 1935.
- IV. *Tomori Viola*: A parasztság szemléletének alapulása. Szeged, 1935.
- V. *Bódi Ferenc*: A középiskolai földrajzoktatás története Magyarországon az első Ratio Educationis-tól napjainkig. Szeged, 1935.

